श्री

शांकरदिग्जयनाटक

हें

बळवंत पांडुरंग ऊर्फ अण्णासाहेब किर्लोस्कर

संगित शांकुतल, सौभद्र व रामरा-
ज्यवियोग यांचेकर्ते

यांनीं केलें

त्याची दुसरी आवृत्ती

मालकांच्या परवानगीनें,

गजानन चिंचामण देव

यानीं.

पुणें येथें

" श्रीशेतकरी " छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केले

प्रती १०००

सन १८९४

किंमत १॥ रुपाया.

समर्पण.

श्री

श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावार-
पारीण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्य
ष्टागयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरंपराप्रा-
प्तषड्दर्शनसंस्थापनाचार्य व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर सकल
निगमागमसारहृदय सांख्यत्रयप्रतिपादकवैदिकमार्गप्रवर्तक-
सर्वतंत्रस्वतंत्र श्रीमहाराजधानी श्रीमद्राजाधिराजगुरुभूम-
डलाचार्य ऋष्यशृंगपुरवराधी[illegible]तीरवा[illegible]निकेतन
करवीरसिंहासनाधीश्वर श्रीमत्शंकरभगवत्पादजानृवीजनित
श्रीविद्याशंकरपादपद्माराधक श्रीविद्यानरसिंहभारथी स्वामी
जगद्गुरु याचे पादकमली हा ग्रंथ अत्यादरे ग्रंथकर्त्याने
अर्पण केला आहे.

ग्रंथकर्ता

ब० पां० किर्लोस्कर.

श्रीजगद्गुरु यांणीं ग्रंथकर्त्यास दिलेलें मानपत्र—

श्रीशंकर

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य
श्रीऋष्यशृंगपुरषड्दर्शनसंस्थापक
श्रीकमलानिकेतकरवीरसिंहासनेश्वर
श्रीमच्छंकराचार्यान्वयसंजाताभिनव
श्रीविद्याशंकरभारथीस्वामिकरकजोद्भव
श्रीविद्यानरसिंहभारथीस्वामी
जगद्गुरु यांचे सन्निधानाहून

शांकरदिग्जयनाटक हा ग्रंथ रा० बळवंत पांडुरंग ऊर्फ अण्णा किर्लोस्कर यांनी स्वकपोलकल्पित करून संस्थान देवते-पुढें वाचून दाखविला. या ग्रंथात कथेचीवगैरे विसंगती न होऊं-देतां सर्व रस साधावे तसे साधले आहेत. व हा ग्रंथ ऐकून संस्थानदेवतेस फारच आनंद जाहाला. या लहानशा ग्रंथावरून सर्व लोकास संस्थानदेवतेच्या मूळ कथेची चांगली माहिती होईल. यास्तव सर्व लोकांनीं या ग्रंथास आश्रय दिल्यास संस्थान देवतेस संतोष होऊन त्यानीं संस्थान देवतेची चांगली सेवा केली असे समजूं. मिती आश्वीन शुद्ध १२ शके १८१५ श्रीमुखनामसंवत्सर. महानुशासनवशंवर्ति.

ग्रंथकर्त्यांची प्रस्तावना.

आलीकडे विद्येचा प्रसार झाल्या पासून मोठमोठ्या विद्वानांनीं अनेक भाषांत कादंबऱ्या, नाटकें, देशाचे इतिहास इत्यादि अनेक ग्रंथ केले आहेत. व कित्येकांचे ते करण्याचे प्रयत्नही चालले आहेत परंतु, फार थोडया काळांत घडलेली जी गोष्ट व जेणेकरून धर्मसंबंधीं या भरतखंडांत मोठाच फेरफार झाला व नास्तिकैर्दूनपटलाच्छादित जो वेदांत सहस्त्ररश्मि त्याचा उदय झाला, असा जो श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीमच्छंकराचार्य-भारती यांचा इतिहास, त्याविषयीं सर्व लोकांस कळण्यासारिख्या एखाद्या ग्रंथाची अवश्यकता असून तशा मासल्याचा ग्रंथ मु-ळींच झाला नाहीं, म्हणून मी मोठ्या मेहनतीनें ह्या चरित्राचें नाटकरूपानें वर्णन करण्यास आरंभ केला आहे.

प्रियवाचकहो, माझा ग्रंथ करण्याचा हा प्रथमप्रयत्न अस-ल्यामुळें त्यांतील न्यूनाधिक्य फारसें मनांत न आणितां गुणच ग्रहण करून माझ्या श्रमाचें सार्थक कराल अशी मोठी आशा धरून तुह्माकडे हा ग्रंथ देतों.

आतां ह्या ग्रंथाचें नाटकरूपानें वर्णन करण्याचें हेंच मुख्य कारण आहे कीं, तशाप्रकारच्या वर्णनांतून शृंगारादि रस येतात त्यामुळें अनेक जनांस त्याची गोडी लागून त्यांतील मुख्य जो आचार्यांचा इतिहास तोही प्रसिद्धीस येईल. ह्यास उदाहरण, एखाद्या मुलास औषध देण्याचें असल्यास त्यास शेवटीं कांहीं खडीसाखर देतों असें दाखविलें असतां, तो जसा त्या गोडाच्या आशेनें तें औषध घेऊन रोगमुक्त होतो तद्वत ह्यांतील नवरसा-च्या आशेनें तरी लोकांनीं त्या परममंगलाचें रमणीय चरित्र ऐकावें, अशा उद्देशानें हे माझे श्रम आहेत.

मित्रहो, ज्यांणीं आमच्या धर्मांचे पुनर्जीवन करून सर्व चातुर्वर्णास योग्य मार्ग दाखविला, व ज्यास आम्हीं आमचे परम पवित्र गुरू मानितो, अशा त्या श्रीशंकराचार्यांची साद्यंत कथा माहित नसणे हे मोठे लाजिरवाणें नव्हे काय ? त्या जगद्गुरु आचार्यांच्या चरित्रवर्णनाचे काही संस्कृतात ग्रंथ आहेत, परंतु, ते एका कोपऱ्यात पडल्यामुळे त्या सद्गुरूच्या चरित्राचे यथार्थ ज्ञान फारच थोड्या लोकास आहे. पंडितहो, ही गोष्ट अर्वाचीन काळात घडलेली असून, त्याबद्दल संस्कृतात ग्रंथ असून, त्यास आम्ही जगद्गुरु मानीत असून त्याच्या पीठावर शिष्यपरंपरेने अनेक शिष्यवर्ग येत असून, आह्मावर ते धर्मसंबंधी निग्रहानुग्रह करीत असून, त्याची पूर्ण कथा माहित नसणे, हे मोठमोठ्या विद्वानास योग्य आहे काय ? पहा कितीएक लोक त्या आमच्या आचार्यांस विधवापुत्र ह्मणतात; कितीएक मंडनमिश्रास जैन असे म्हणतात; कितीएक आचार्यांस सरस्वती शाप आहे, असे म्हणतात, असे अनेक कुतर्क त्याचा खरा इतिहास माहित नसल्यामुळें मोठमोठे लोक करितात; तर ही मोठी दुःखाची गोष्ट नव्हे काय ! अशा ह्या सर्व अडचणी दूर व्हाव्या म्हणून मी ह्या ग्रंथास आरंभ केला आहे.

आचार्यांचे चरित्रवर्णन, सदानंद, आनंदगिरी, आणि विद्यारण्य या तिघानी निरनिराळे केलें आहे. परंतु, आनंदगिराचार्यांनी केलेला जो ग्रंथ तो वाक्यरूप असून मोठा विस्तीर्ण आहे असे ऐकिले, पण तो मला पहाण्यास मिळाला नाहीं. आणि बाकीचे जे दोन ग्रंथ ते परस्पर सारख्या वर्णनाचे असल्यामुळें श्रीसदानंद स्वामीकृत जो शंकरविजय नामक ग्रंथ त्याचे अधारे मी हे नाटक लिहिलें आहे.

नाटक हे गद्यपद्यात्मक असणे योग्य आहे परंतु मी ह्या ग्रंथ

केवळ वाक्यरूपे करण्याचे कारण हेच की, पद्ये ही कवीच्या वक्रदृष्टीमुळे आणि दूरान्वयामुळे, केव्हा केव्हा फार कठीण होतात याकरिता त्यातील अर्थ सर्वांस समजणार नाही, व कथा विच्छेद होईल, व कवितेत वर्णन केलेला अर्थ पुनः गद्यात आणिल्यास ज्यास ती कविता समजेल त्यास द्विरुक्ति वाटेल; इत्यादि भीतीमुळे आद्यंती दोन श्लोक घालून बाकीचा सर्व ग्रंथ वाक्यरूपाने लिहिला आहे. आता या ग्रंथात आचार्यांच्या व मंडनमिश्राच्या वादात श्लोक घातले आहेत, ते त्यांच्याच मुखातून निघालेले आहेत असे कित्येक पंडित ह्मणतात, कारण त्यांचे जे निरनिराळे संस्कृतग्रंथ आहेत, त्यांतही, तेच श्लोक सारिखे आढळतात, म्हणून मीही माझ्या या ग्रंथात ते श्लोक जशाचे तसेच घेऊन त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ त्या त्या पात्राच्या मुखे मराठीत अर्थ बोलाविला आहे.

सुज्ञहो, हा ग्रंथ तयार झाल्यावर विद्वानास दाखवून चांगला शुद्ध करण्यास मला अवकाश न मिळाल्याने, व कंपाझीटर लोकांच हस्तदोषाने ज्या चुका राहिल्या आहेत त्या बद्दल क्षमा करून यास उदार आश्रय द्यावा. दुसऱ्या आवृत्तीत दोषरहित ग्रंथ तयार करण्याची उमेद आहे, परंतु ती सर्व तुमच्या आश्रयावर अवलंबून आहे. तर यास चांगले साहाय्य होऊन दुसरी आवृत्ती निघेल असे उत्तेजन तुह्माकडून मिळावे हीच प्रार्थना आहे.

ब० पां० कि०

ग्रं० क०

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

सदरहू ग्रंथाच्या प्रथमावृत्तीच्या सर्व प्रती संपून आज बरीच वर्षे झाली., व पुष्कळ लोकाकडून तिच्या विषयीं मागण्या येऊ लागल्या ह्मणून मालकाच्या परवानगीनें ही दुसरी आवृत्ति काढली आहे हिलाही प्रियवाचक पूर्वावृत्तीप्रमाणेंच आश्रय देतील अशी आशा आहे

पुस्तक प्रकाशक.

गजानन चिंतामण देव.

अंक १.

येणारी पात्रें.

१	सूत्रधार	नाटकाध्यक्ष
२	विदूषक	त्याचा सोबती
३	कुबेर	इत्यादि देव
४	यम	
५	अग्नि	
६	वरुण	
७	सूर्य	
८	चंद्र	
९	इंद्र	
१०	ब्रह्मदेव	
११	दूत	देवदूत
१२	शंकर	श्रीकैलासनाथ
१३	पार्वती	त्यांचीस्त्री
१४	गजानन	त्यांचे पुत्र
१५	षणमुख	

श्रीशंकर

शांकरदिग्जयनाटक.

(प्रथमत सर्व संगीतकार येऊन तत्कालीनरागादिके करून गायन करितात नंतर पुष्पांजली धारण करून सूत्रधार पडद्याबाहेर येतो.

॥ नांदी ॥

॥ शशी गंगा माथां प्रळयदहनो भाळ नयनीं ॥
॥ धरी अर्धांगीं स्त्री शबर विषकंठीं निशिदिनीं ॥
॥ जगांचे उत्पत्तिस्थितिलय यदाज्ञेंच घडती ॥
॥ तुम्हांतें तो देऊ अमितसुख माझा पशुपती ॥ १ ॥

सूत्रधार—अहो जगत्सर्गस्थितिनिरोध अनायासें निमिषार्धांत करणारा परमेश्वर तुम्हां सर्वांस सुखसंपत्ति देऊन तुमच्या अज्ञानातें नाश करो. (पुष्पांजली उडवितो.) अहो, विद्वन्मणिमुकुटसरस्वतिप्राणवल्लभ, विद्या कमलरस लोलुप, मधुकर, महापंडितसभासदहो, तुमच्या गुणग्राहक कीर्तीनें मला या प्रसन्नदर्शन सभेपुढें ओढून आणिलें आहे; तेव्हां तुमच्या कृपाकटाक्षबळें, कवीनें जसें संविधानक करून मला पढविलें आहे त्याप्रमाणें तुम्हांपुढें त्याचा अभिनय करून दाखवावा असें माझ्या मनांत आहे तरी उत्तेजन देणाऱ्या आशिर्वादासह आज्ञा असावी.

(इतक्यांत विचित्र वेषधारी विदूषक येतो.)

विदूषक—(आपल्याशींच)—कायतरी करावे या संसारांत काळजी आहे ह्मणून जे मी उद्या एकिले ते खरे कायहो करावें या वेट्या मांजराच्या संगतीनें माझे सर्व उदीर विघडून गेले अशीजर एकामागूनएक संकटे येत चालली तर मनुष्याने समारतरी करावा कसा? असो वरीच आठवणझाली. कोणहो ते ह्राईस गाड्याचें चाक अडकून, गळ्यात लट्ठ साप घालून. जल्लादर झालेल्या दोंदिल पोटावर हात फिरवीत, मसणवटीतल्या भुताचें आर्जव केल्याप्रमाणे, गुराच्या पाठीवरल्याक्षतास टोंचावयास जसे कावळे जमतात तस जमलेल्या लोकास कशाकरिता ही आज्ञा करितां !

सूत्रधार—कायतरी चमत्कार, असें असंबद्ध बोलणारा अकलेचा निधी हा कोण असावा बरं ! मोठ्या उल्हासाने पतिगृहीं जाणाऱ्या नवीन तरुणीपुढे मांजर आडवे गेल्या प्रमाणे साप्रत या पुरुषाने मला अपशकून केला, तर याच्या निरसनार्थ काय बरें उपाय करावा.

विदूषक—अहो असेंकाय जागृदवस्थेत बरळल्या प्रमाणे बडबडता मी विचारतों याचा जबाब तरी द्या नाहीपेक्षा कोल्ह्यास पाहून गुंफेंत मानघालून सिंहा प्रमाणें पडत तरी सुद्धा असें बाचाळ सारिखे गप्प का रहाता !

सूत्रधार—काय तरी आरिष्ट हें ! काय हा वाण्यालंकार! काय ही बुद्धा ! एंकूण "बहुरत्नावसुंधरा" ही जी सुभाषितोक्ति आहे ती खोटी नव्हे. हे प्रभो तुझें सामर्थ्य अगाध आहे. अरे बाबा तूं तरुण दंपत्याच्या रतींत मोडक्या मंचका प्रमाणे विघ्न करणारा कोण आहेस !

विदूषक—कोणआहे याचीच का भ्रांती! अहो गडबडाचार्या वाण्यास अलंकार कोठचे ! तुमच्या या भलत्या सलत्या भाषणाने माझ्या डोळ्यास कानठिळ्या बसतात अहो मी या सभेचा वकील आहे बरे काय !

सूत्रधार—वाहवा एकूण आतां हे सभासद असल्या दिवटया वकीलाच्या द्वारें मला आशिर्वादपूर्वक नाटक करण्यास आज्ञा देणार काय ! तर मग माझें भाग्यच उदयास आले.

विदूषक—एकूण यानीं आमचे स्वरूपतर ओळखीलेच; काय हो मी बोलता याचा अर्थ न समजल्यामुळे व्याघ्रचर्म धारण करणाऱ्या गर्धभाचे स्वरूप जाणण्यास जसें जड पडतें तसें तुह्मांस होत असेल असो–अहो बुवा तुह्मास येथे जें करावयाचें ते करण्यास या सभासदांची पूर्ण आज्ञा आहे. पण अगोदर काय करणार ते सांगा मग त्या सारखी आज्ञा.

सूत्रधार—अरे बाबा असा शुद्धीवर येऊन जर बोललास तर सर्व सांगतों, पण घटकाभर तुझ्या या वाक्पांडित्यास गवसणी अडकीव.

विदूषक—ही अडकाविली बोला, (दोन्ही हातांनीं तोंड दाबून धरितो.)

सूत्रधार—अरे असें काय करतोस तशानें श्वासोश्वास बंद होऊन मलतेंच होईल आणि सर्वच राहील.

विदूषक—काय दुतोंडी तुह्मी आहातहो कितीतरी आह्मांस तसदी देता सांगा सांगा लवकर, तुह्मी जें करणार त्यांत तो तुमचा "ताकडधों" "हाणिहू" हेंमात्र उपयोगीनाहीं, कारण हें पाहून पाहून आमचे सभासद दमून गेले आहेत.

सूत्रधार—शाबास ठीक सांगितलेंस ह्मणूनच आमच्या कवीनें धर्मशास्त्रास फार चुकू न देतां, व लोकांच्या इच्छीच्या

रुचीस योग्य, व मूळ कथेच्या संदर्भास विसंगति न होऊं देतां शांकरदिग्जयनाटक म्हणून नवीनच निर्मिले आहे. त्याचा मी खेळ करून दाखविणार. ज्यांत शृंगार, वीर, भक्ति, हास्य आदि करून रस चांगले साधलं असून, अज्ञानात बुडणाऱ्या भरतखंडास ज्ञानोपदेश करून, चातुर्वर्णाश्रम धर्म स्थापन करून, जगद्गुरुत्वपद श्रीशंकराचार्योनीं कसें मिळविलें, ही कथा वर्णिली आहे.

विदूषक—बरें पण त्या कवीचे नांव तरी सांगा.

सूत्रधार—हो हो सांगण्यास काय हरकत आहे ज्याच्या योगें आह्मी चारितार्थ करितों त्याचे नांव सांगण्यास माझ्या वाणीस सहज स्फूर्ती येतेच ऐक.

॥ श्लोक ॥

भारद्वाजकुलोत्पन्नः पांडुरंग सुतःसुधीः ॥
अकरोंनाटकंत्वेतद्बळवन्ताभिधःकविः ॥ १ ॥

विदूषक—नें असो हो अगोदर दोन फळकरा लावण्या एकवा वरें म्हणजे खिशांत जे असेल ते तुम्हांस बक्षीस करीन. (खिशांत हात घालितो व एक चिंदुक काढितो.)

सूत्रधार—अरे तूं मला गाण्यास सांगतोस पण ही वेळ नव्हे कारण, पहा ते सर्व देव दीनमुखेंकरून महेंद्रास आपलीं संकटें सांगण्याकरीतां काळजीनें बाइनेंही सोडून, एका मागून एक येताहेत यावरून त्यांस मह्त्संकट असावेंसें वाटतें तर आम्हीं या वेळीं गायनादि विषयानंद सोडिले पाहिजेत. (असे म्हणून दोघे निघून जातात.) ही प्रस्तावना झाली.

अंक १

प्रवेश १

स्थळ—स्वर्ग लोकांतील इंद्रसभा.

(तदनंतर अष्टदिक्पालादिक देवता खिन्नवदनें करून येऊन बसतात.

कुबेर—मित्रहो, या सुधर्मासभेत कालच्या संकेताप्रमाणें आम्ही सर्वत्र तर जमलों. परंतु अद्याप महाराज शचीरमण का येत नाहींत !

यम—मी पूर्वीच वर्तमान आणविलें त्या वरून त्रिदशपति प्रस्तुतच्या कार्याची विचारणा करण्याकरितां गुरुवर्य गीष्पति या समावेत नंदन वनांतील गुप्त मंडपांत मसलत करीत बसले आहेत असें कळलें. या करितांच राजाधिराजाची स्वारी येण्यास विलंब झाला असावा असें वाटतें.

अग्नि—हें जुक्तें खरें, परंतु सर्व देवता येऊन मार्गप्रतिक्षा करिताहेत असें तिकडे सांगून पाठविण्यास कांहीं प्रत्यवाय आहे कीं काय !

वरुण—प्रत्यवाय ह्मणून काय विचारतां ! गुरुसहवर्तमान गुप्त मंडपांत महाराज एकांत करित असतांना आज्ञेवांचून पवनाचीही जेथें जाण्यास छाती नाहीं तेथें दुसरा जाऊन कोण हें वर्तमान सांगणार !

सूर्य—वास्तवीक. अहो पण इतका अविक प्रसंग करण्याचें

आपणांस काय कारण आहे दोन घटका वाट पाहिली ह्मणोन बुडालें काय !

(इतक्यांत चंद्र येतो.)

कुबेर--ठीक ठीक. या रोहिणीवल्लभ असे; यांना मात्र तिकडील विशेष समजलें असेल. कांहो निशानाथ, सरकाराकडील वर्तमान कांहीं तुह्मांस समजलें आहे काय?

चंद्र--हो हो समजले आहे. प्रस्तुत आह्मां सर्वत्रांवर जें संकट आहे त्याबद्दल काय करावें एतद्विषयी विचार गुरूसहवर्तमान एकांतीं चालला होता, इतक्यांत तेथें सृष्टिकर्ते महाराज आले आहेत असें मी इकडे येतां येतां सुलक्षण नामक द्वारपालानें सांगितलें व मी तसाच इकडे निघून आलो.

यम--अरे वः एकूण पितामहाचीही स्वारी आली अं ! आतां मित्रहो तिलप्राय काळजी करूं नका, दुःखाचे निःशेष मोचन झालें असें समजाच.

(इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)

[सकलदेवतासार्वभौमश्चंडदोर्दंडयलखंडितराक्षसश्री बिलापभरितधाराधरकुहरोवजधरः चतुर्मुखेनसहगच्छनीतिसर्वैराचारः कर्तव्यः शनैः शनैश्चलतु महाराजः]

दूत--(धावत येऊन) महाराज सरकार आले.

(सर्व उठून उभे राहतात.)

(तदनंतर महेंद्र व ब्रह्मदेव येऊन आसनावर बसतात, त्यांस सर्व देवता अनुक्रमें अभिवादन करितात.)

इंद्र--बसा देवतेनो बसा [सर्व आपापल्या जाग्यावर बसतात.] मित्रहो तुमच्या संकटाचा परिहार व्हावा म्हणून साक्षात

जगदुत्पादक देखील स्वतः श्रम घेण्यास तयार झाले आहेत. व पुढें कर्तव्य काय हेंहि त्यांनीं मला आज्ञापिलें आहे.

वरुण--अमरनाथ थोरांचे अवतार परोपकारार्थच आहेत. तस्मात् कमलासन महाराज आम्हांकरितां जें करितात तें योग्यच आहे. परंतु विरिंचीची कोणचा उपाय करण्याविषयीं आज्ञा झाली आहे हें ऐकण्यास सर्व देवता उत्कंठीत झाल्या आहेत.

ब्रह्मदेव--हे अदितिकुमारानों तुमची हीं म्लान कमला प्रमाणें वदनें माझ्यानें कधीं पाहवणार नाहींत; तस्मात् हें संकट कैलासी जाऊन पार्वतीवल्लभास श्रुत केल्यावांचून निवारण होणे नाहीं अतएव तुह्मीं सर्वत्रांनी त्या उद्योगास लागावें; खचितच त्यात कार्यसिद्धी आहे.

इंद्र०---पण महाराज आपणही आमच्याबरोबर आलें पाहिजे कारण मोठयाचा आश्रय करून गेल्याशिवाय थोरापाशीं दाद लागणें नाहीं.

ब्रम्हदेव-अवश्य. मी तर येणारच, त्या भोलानाथाचें प्रत्यक्ष दर्शन घेऊन मलाही फार दिवस झाले आहेत.

इंद्र---मित्रहो, मग विलंब कां, सर्वत्रांनी कैलासपर्वतीं चलावें.

सर्व---हे आम्हीं तयार आहोंत. (असें म्हणून निघून जातात.)

प्रवेश २ रा

स्थळ---कैलास पर्वत.

(तदनंतर आसनस्थ श्रीशंकर, पार्वती, गजानन, षण्मुख यासह प्रवेश करितात.)

पार्वती—अहो मस्तितकमलराजहंस, आपण मजशीं, व या उभय बालकांशीं सप्रेम भाषण करितअसतां एकाएकी उद्विग्न होऊन दीर्घ उष्णश्वास सोडितां हें पाहून मला बाई फार भीति वाटते तर त्या मेल्या त्रिपुरासुरासारिखा कोणी एखादा दैत्य उत्पन्न होऊन देवादिकांस त्रास देत नाहींना !

शंकर—हे मत्प्राणशरश्वद्रिके गिरिजे तुझें हें पतिहृद्गत जाणण्याचें चातुर्य पाहून मला फार समाधान होतें. प्रिये हिमाचलकन्ये काय सांगूं (असें म्हणून तिच्या हनुवटीस हात लावितात.)

पार्वती—आर्यपुत्र, स्त्रीजातीस भुलविण्यास जो सुलभोपाय तो करून आपलें हृद्गत न सांगण्याची ही आपली अपूर्व शैली आहेच. परंतु काय संकट आहे हें समजल्यावांचून मी आपणांशीं बोलणारच नाहीं.

शंकर—हे हृदयंगमे इतकी रागाऊ नकोस त्वत्प्रीत्यर्थ मी आपलें तुला अर्धांगही दिलें, मग हें सांगणार नाहीं काय ?

पार्वती—हें काय बाई, सांगायचें असेल तर सांगावें, उगीच तोंडावरून हात फिरविण्याच्या गोष्टीनें का या पर्वतकन्येला द्रव यणार आहे ? मी इतका हट्ट घेतेनां, परंतु मेला कुणी तरी उमका झाला असला म्हणजे कठीण. त्या भस्मासुरानें (इतकें म्हणून डोळे हातानें झाकून) नकोग बाई त्या वांडाळाचें नाव घेतलंकीं आंगावर काटाच येतो.

शंकर—बरें तर सांगितलें म्हणजे मग राग नाहींना ? तूं ज्याकरितां भितेस तसलें कांहीं नाहीं परंतु कांहीं दिवस मला मृत्युलोकीं अवतार घेतला पाहिजे. कारण भूलोकीं अनाचार फारच होत आहे.

पार्वती—खरंच का मग मला ही ध्यावा लागेलच कारण पूर्वी आपण मार्तंडावतार घेतला त्या वेळीं मला म्हाळसा व्हावें लागलें.

शङ्कर—छे; छे, या अवतारी तुझें कांहीं प्रयोजन नाहीं, ज्ञानमार्गस्थापना करण्याकरितां मला सन्यासी झालें पाहिजे मग स्त्रियांचें तेथें काय काम आहे !

पार्वती—असं काय ! हें बाई मला ठाउक नव्हतं. आतां आपण संन्यासी कां होणार ! मला वाटतं, सुभद्रेला पळऊन नेण्यास अर्जुनाने घेतलेल्या संन्यासवेषा प्रमाणेच आपला संन्यास असेल. ठिक ठिक तर बरीच मौज मला पहावयास मिळेल.

शङ्कर—मौज म्हणून काय विचारतेस, या अवतारीं मोठें वाग्युद्ध होणार व मोठमोठ्या वाद्यास जिंकावे लागणार व तुला प्रिय जो अद्वैत मार्ग, त्याची चर्चा मुळोकीं फारच होणार.

पार्वती—पण असे अनाचार करणार कोणते हे नाहींका मला सांगायच !

शंकर—हो हो नाही असें कोणी म्हटलं.

पार्वती—मग उशीर कां सांगावं तर.

शङ्कर—स्वत: सांगण्याचे श्रम कशाला पाहिजेत. सर्व तुला प्रत्यक्ष समजेल. हे पहा चतुर्मुखास पुढें करून इंद्रादिक देव याच करितां येताहेत त्यांच्या मुखें तूं सर्व ऐकशील (तदनन्तर सर्व देव येऊन साष्टांग प्रणिपात करून हात जोडून उभे रहातात.)

शङ्कर—बसा, सर्व देवतेनो बसा; हे मित्रा कमलासना असे यावे (सर्व यथायोग्य स्थानीं बसतात.) कां विरिंचे आज या सकलदेवतेसह किंनिमित्त आगमन ?

ब्रह्मदेव—मी कैलासनाथ, त्रिकालज्ञ आपण असा प्रश्न करितां हेंच आश्चर्य बरें आमच्या मुखेंच जर ऐकण्याची इच्छा असेल तर हा देवेंद्र सर्व सांगतो, हें ऐकावें.

इन्द्र—(पुढें होऊन) मी भक्तकल्पद्रुम, सुरासुरगुरो देवतेचें

जेणें करून हित होईल ते आपण अहर्निश मनन करीतच असतां; परंतु सकट इतकेंच आहे महाविष्णूनीं जैनाची वंचना व्हावी म्हणून बोध्यावतार धारण करून नास्तिक मत निर्माण केलें आहे. त्या मतास अवलंबन करून बोध्ध मोठे उन्मत्त होत्साते अनादि चालत आलेल्या वेदमार्गाची हेलना करितात. श्रौतमार्ग सर्व उच्छिन्न जाहाले. ब्राम्हण ही स्नान संध्यादि षट्कर्मे सोडून त्याच मताचा आश्रय करूं लागले. फार काय सांगू सूर्यनारायणास नित्य एकही अर्घ्य न मिळण्याचा समय आला. जे राजे सांप्रत काळी भूलोकीं राज्य करिताहेत तेही त्याच मतात उत्तजन येण्यास कारण होताहेत. तसच ते बोध्धही महान् पंडित जाहले. गीर्वाण भाषेत मोठमोठे ग्रंथ करून ते वेदमार्गाचे खंडन करितात. बोध्ध, कापालिक, दिगंबर, असे अनेक नास्तिक मार्ग उत्पन्न होऊन श्रौतमार्ग तर मुळींच बंद जाहला; मग ज्ञान, वैराग्य, निष्ठा, याची वार्ता तरी भूलोकीं कानास ठाऊक असेल हे मनात सुद्धा आणवयास नको. याप्रमाणें अवस्था होऊन यज्ञ यागादिक शांतिक पौष्टिक कर्मे बंद जाहाल्यावर या अनाथ देवाचे स्वर्लोकीं उपजीवन कसे व्हावे ? देवता सर्व क्षीण जाहल्या याकरिता सर्वत्र मिळून आपल्या पादकमली शरण आलो आहो. तर कांही उपाय योजून पूर्ववत् स्थिति करण्यास आदिपुरुष आपण समर्थ अहां.

(असें म्हणून नमस्कार करून स्तब्ध बसतो.)

शंकर—हे सुरनाथा कांही काळजी करूनकोस त्यांच्या पातकाचा समूह पूर्ण जाहला आहे. त्यास आता त्यांचें फळ लवकरच मिळणार. आज कित्येक दिवस त्याच विचारांत मीं आहे. गणपती, स्कंद तशीच ही गिरिजाही मला फारच प्रिय

आहेत परंतु त्याहून ही अतिप्रिय म्हणजे जो ज्ञानमार्ग तो नष्ट करण्यास कारण होणाऱ्या बौद्धास आता फारदिवस राहूं देत नाही पण आताच जर मी अवतार घेऊन ज्ञान मार्गाची स्थापना करूं लागलों तर मुळींच व्हावयाची नाहीं कारण सांप्रत सर्व प्राणी कर्मभ्रष्ट असल्यानें ज्ञानोपदेशास पात्र नाहींत; याकरिता सर्व मार्गाचा आदिम जो कर्ममार्ग तो प्रथमत स्थापित झाला पाहिजे. यास्तव असें करावें.

इंद्र—कसे करावयाचे महाराज जी आज्ञा होईल ते करण्यास हे त्रयस्त्रिंशतकोटी आपले दास तयार आहेत

शंकर—हे वज्रधरा, तूं सुधन्वा नामे करून त्याच्याच कुळांत उत्पन्न व्हावे व नीतिने राज्य करण्यास आरंभ करावा; व बौद्धास जिंकण्याकरिता जो यईल त्यास सहाय्य करून वेद दूषकाचा नाश करावा.

इंद्र—आज्ञा शिरसा मान्य आहे, परंतु नीचकुळांत कसे उत्पन्न व्हावे एतद्विषयीं चिंता आहे जे प्रत्यक्ष वेदास दूषणे देतात व ब्राह्मणाशी स्पष्ट वैर करतात त्यांच्या संगतीने दिवस तरी कसे काढावे ?

शंकर—महेंद्रा काय भलतेच मनात आणतोस. भूमीच्या उद्धरणार्थ महाविष्णूनीं सूकरावतार नाहींका घेतला. अरे महत्कृत्य साधण्याकरिता नीच व्यवसाय जरी केला तरी तो भूषणास्पदच होतो काहीं शंका न धरितां मद्वचन त्वा पाळिलेंच पाहिजे मत्स्यावतार धरून भगवतानें वेदाचा उद्धार करून जें श्रेय मिळविलें तें श्रेय तुला मिळणार आहे कारण हेंही वेदोत्धारार्थच आहे.

इंद्र—तथास्तु-महाराज आपल्या आज्ञेप्रमाणे वर्तन करण्यास हा दास निःशंक आहे.

शंकर—बरें. हे प्रिय बालका षण्मुखा तूं भट्टपाद नामे करून

ब्राम्हणकुलांत उत्पन्न होऊन सुधन्वा भूपतीच्या साह्यानें जैनांस जिंकून कर्म मार्गाची प्रवृत्ति करावी.

षण्मुख—जिनराज्ञा अमान्य करणारास पुत्र म्हणून कोण म्हणेल तातांच्या इच्छेनुरूप वर्तन करण्यास हा बालक तयार आहे.

शंकर—अहो ब्रम्हाण्डघटक आपणही मंडनमिश्र नामें ब्राम्हणकुळांत उत्पन्न होऊन माझ्या पुत्रास साह्य केलें पाहिजे. व कर्ममार्गाची पूर्ण प्रवृत्ति केली पाहिजे हें कृत्य आपणावाचून करण्यास अन्य कोणीही समर्थ नाहीं म्हणून आपणासच सांगतो.

ब्रह्मदेव—आपली आज्ञा उल्लंघन करील असा या त्रिजगांत कोण आहे मृत्युलोकीं अवतार घेऊन कर्ममार्गाची प्रवृत्ति माझ्यानें जितकी करवेल तितकी करण्यास मी तयार आहे.

शंकर—इतर सर्व देवांनी ब्राम्हणकुळांत अंशावतार घेऊन कर्ममार्गाची प्रवृत्ति करावी.

सर्व—आज्ञेप्रमाणें करण्यास आम्ही तयार आहोंत कोणीकडून संकटाचे निवारण झाले म्हणजे झालें.

शंकर—झालें तर याप्रमाणें सर्व व्यवस्था होऊन कर्ममार्ग पूर्ण दृढ़ावून आला म्हणजे मी शिवगुरू नामक ब्राम्हणाचे उदरीं शंकराचार्य नामें उत्पन्न होऊन, संन्यास घेऊन तुम्हांसच जिंकून, ज्ञानमार्गाची स्थापना करीन व वेद शिरोभाग जीं उपनिषदें, त्यांवर भाष्य करीन. आणि मृत्युलोकीं जगद्गुरु पीठाची स्थापना करीन. अस्तु आतां सर्वांनीं आपापल्या उद्योगास चलावें.

सर्व—आज्ञा महाराज कृपा असावी.

(असें म्हणून वंदनें करून निघून जातात.)

अनुसंधानात्मक प्रथमांक समाप्त.

अंक २

पात्रें.

१ बौद्धसिद्धांत २ जीमूतवर्ष	.... २ जिनपंडित
३ मत्तमातंग	त्याचा शिष्य
४ प्रभाकर पंडित ५ नीलकंठ पंडित	.... २ ब्राह्मण पंडित.
६ सुधन्वा	जैनाचा राजा (इंद्राचा अवतार)
७ दुर्मुख	त्याचा द्वारपाळ
८ विजयपाल	त्याचा प्रधान
९ अमरसिंह	जिनपंडित
१० भट्टपाद	ब्राह्मण पंडित (स्कंदाचा अवतार)
११ कविकंठपाश	जिनपंडित
१२ सूत्रधार	नाटकाध्यक्ष
१३ विदूषक	त्याचा सोबती

अंक २.

प्रवेश १.

(तदनंतर मयूरपिच्छ धारण करणारे दोन जैनपंडित प्रवेश करितात)

बौध्दसिध्दांत—अर्हद्भ्यो नमोनमः अर्हद्भ्यो नमोनम. व काय आमचा धर्म, भगवान बौध्दाचार्यांनी स्थापित केला आहे "नास्तिपरलोक ", ' भूतान्यवचतयने " " मृत्युरेव अपवर्ग ', ऋणं कृत्वा घृत पिब " ; ही बौध्दवचने कर्णास किती तरी सुखदताहेत ज्यात परलोक साधण्याकरिता देहक्लेश नको; मरण हाच मोक्ष एकून अशा या सुंदर वशात ज्यानें मला जन्म दिले त्या अरहद्देवाचा मी कधींही उपकार विसरणार नाही (पुढे पाहून) अरे हा माझा मित्र जीमूतवर्ष पंडित इकडेच येत आहे मित्रा यावे यावे (त्यास भेटतो.)

जीमूतवर्ष—(आनंदाने भेटून) कोण बौद्धसिद्धांत काय? नमोनमः का मित्रा खुशालना?

बौद्धसिद्धांत—हो; देहमात्रेकरून खुशाल.

जीमूतवर्ष—असल्या ह्या संदिग्ध भाषणाने आपल्या जिवलग मित्रास भीती वाटेल अशी शंका तुला आली नाहीं काय! अरे असे झाले तरी काय?

बौद्धसिद्धांत—अरे आतां एकशीं दोन, किती म्हणून तुला सांगूं काळच फिरला त्यास करावें काय?

जीमूतवर्ष—अरे हेंही आश्चर्यच. कारण तुजसारिख्या धैर्यवान् पुरुषाच्या मुखांतून अशी अक्षरे कदापि निघावयाचीं नाहीत. काल फिरण्यास झाले काय? हे तरी सांग.

बौद्धसिद्धांत—"राजा कालस्य कारणं" मित्रा हा न्याय तुला ठाऊक नाहीं काय? अरे राजाचें मन फिरताच कालही फिरला.

जीमूतवर्ष—मित्रा हे कसे काय? राजा सुपर्ण्याकडून काय तरी घडले ते आधी सांग.

बौद्धसिद्धांत—काय सांगू मित्रा!, त्या दुष्टाचे नाव देखील घेऊनको, अरे ता आमच्या वंशांत कुलांगार निपजला. ज्यावेळीं याचा बाप निवर्तला, आणि यास राज्याभिषेक झाला, तेव्हाच, याच्या लहानपणाच्या वर्तनावरून मी कितीएक मित्रापाशीं म्हटले; की हा कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ होणार आहे, तेव्हां याजवर नीट देखरेख ठेवा पण ते कुठले आमचेच नशीब फुटलें त्यास करावे काय?

जीमूतवर्ष—बर पण तो असें करितो तरी काय?

बौद्धसिद्धांत—काय म्हणून काय सांगूं आपल्या कुल परंपरागत धर्मावर त्याची मुळीच श्रद्धा नाहीं. आमचे प्रतिस्पर्धी जे ब्राम्हण त्याशीं सख्य करितो. आणखी त्याचे तुला एक महत्पातक सांगूं काय? ज्याच्या स्मरणाने आंगावर रोमांच उभे रहातात. (वर पाहून) देवा अशा दुष्टाचे डोळे का झाकीनास.

जीमूतवर्ष--मित्रा सांग, सांग, असे कोणचे दुष्कर्म राजाकडून घडलें.

बौद्धसिद्धांत—अरे आज दोन महिन्यापाठीं राजवाड्यांत एका ब्राम्हणाकडून वेदपारायण करविलें त्या भटास पुष्कळ संभावना दिली.

जीमूतवर्ष—(कानावर हात ठेवून) अर्हंत, अर्हंत, अर्हंत, काय ही घोर कृत्ये अरे दुष्टा अशा आचरणानीं तूं या निष्कलंक राज्य पदावर टिकशील काय ?:

बौद्धसिद्धांत—काय सांगूं मित्रा, या काळजींत सर्व राजकुल आहे. अशा इष्टद्रोही पुरुषास करावें तरी काय ? पहा या बौद्धधर्मांत काही काळजी नाही परंतु आह्मास, याच्या नीच आचरणानें अहर्निश काळजी जाळीत आहे.

जीमूतवर्ष—बरे पण सर्वत्रांनी मिळून त्याचा फडशा पाडण्याची तजवीज करावी कीं नाहीं ?

बौद्धसिद्धांत—अरे बाबा हळू बोल. अशाच मसलती मागें दोन चार वेळा झाल्या परंतु त्या दुष्ट राजानें त्या लोकास पकडून देहांत प्रायश्चित्त दिले.

जीमूतवर्ष—तर मग आता मुळीच उपाय नाहीं असें ह्मणत जर आम्ही सर्व बसलो तर तो दुष्ट काले करून आमच्या या सर्व मताचा लय करून टाकील, तेव्हा यास काहि तरी तजवीज काढून तो कांटा काढून टाकिला पाहिजे.

बौद्धसिद्धांत—खरे आहे. मीं माझा पट्टशिष्य मत्तमातंग यास राजवाड्यांत काहीं मसलतीने पाठविले आहे, व त्याची वाट पाहात येथें उभा आहे. तो येऊन काय सांगतो पाहावें.

(इतक्यांत मत्तमातग नामे शिष्य येतो.)

मत्तमातंग—अर्हद्भ्यो नमोनमः; मी गुरूची आज्ञा घेऊन राजवाड्यांत गेलों पण गुरूजीच्या इच्छेप्रमाणे करण्यास मला संधी मिळाली नाहीं. व सांप्रतकाळीं जें मीं वर्तमान ऐकीले आहे, हें याहून विशेष काळजी करण्यासारखें आहे.

बौद्धसिद्धांत—उपासका बोल बोल काय ऐकिलेंस तें जि-तकीं आता संकटे येतील तितकीं थोडींच.

मत्तमातंग—आम्हास कोणीं एक भट्टपाद म्हणून ब्राम्हण, नवीन वैरी उत्पन्न झाला आहे तो सकल शास्त्रात मोठा प्रवीण असून त्याच्या मनातून सर्व बौद्धसिद्धांत खडण करावयाचा आहे. असे रत्नपूरच्या पाठशाळेच्या गुरूजीचे पत्र सुवर्णप्रभ पंडितास आता आले. त्या ब्राम्हणाचे व राजाचे मेतकूट अति-शय जमलें आहे, असेही म्हणतात. तो गुप्तवेषाने राजास एकांतीं दोन तीन वेळ येऊन भेटला, अशी दाट बातमी राजवाड्यात आहे.

बौद्धसिद्धांत—घ्या, जीमूतवर्ष नवेंच हें एक. (शिष्यास) अरे पण तुला सांगितल्याप्रमाणे त्या दुष्टाचा शिरच्छेदकरून या-वास की नाहीं पुढे आम्हीं पाहून घेतले असते.

मत्तमातंग—मीहीं त्याच बेताने गेलो. चौकीदार सोडणार नाहींत. म्हणोन शस्त्र या झग्यात लपविले. परंतु, त्या नीचाची मुद्रा पाहाताच, माझे हातपाय लटलट कापूंलागले, आंगास कांपरा भरला, जिव्हा कोरडी झाली, व हातांतील शस्त्र गळून खालीं पडले. ते त्या क्रूर राजाने पाहाताच ' अरे यास धरा हा कोणीं माझा घात करण्यास आला असावा ' असे म्हणताच मी भरधांव पळत आलो व हे चरण पाहिले.

बौद्धसिद्धांत—हा मूर्खा मसलत फसविलीस; बरें मसलत घालविलींस इतकेच नाहीं, मीहीं राजाचा वहिमी झालों. कारण, त्यानें तुला माझे बरोबर पुष्कळ वेळां पाहिले आहे. बरें असो (जीमूतवर्षास) मित्रा जीमूतवर्षा, माझे चित्त फार उद्विग्न

झालें आहे. तर दुसऱ्या एका मसलती करितां मी जातों. नमोनमः

जीमूतवर्ष—चलावे मलाहीं फार निकडीचे काम आहे, मीही जातो नमोनम. (असेम्हणून दोघेही निघूनजातात.)

प्रवेश २

(तदनंतर दोन ब्राम्हणपंडित हातास हात धरून बोलत येतात)

प्रभाकरपंडित—अहो नीलकंठ पंडीत तुह्मी काल म्हटले की ' उदइक तुम्हास एक शुभवर्तमान सांगेन ' तेकाय ते सागा मला ऐकण्याची फारच उत्कंठा झाली आहे.

नीलकंठपंडित—अहो ऐकातर--भट्टपाद पंडित म्हणून कोणीएक अवतारी पुरूष, या दुष्ट जैनाचा मद उतरण्याकारिता ब्राम्हण कुलातला दीपकच कीं काय असा उत्पन्न झाला आहे. आता, थोडक्याच दिवसांत तुम्हीं ऐकालकी, वस्तींच्या देवालयांत शिवमूर्ती विष्णुमूर्ती स्थापन झाल्या म्हणोन.

प्रभाकरपंडित—महोपण काय तुमची ही वेडी आशा ! असे होईल म्हणून तुम्हीं कशावरून म्हणतां ? व तो अवतारिक आहे म्हणण्यास निदर्शन काय ?

नीलकंठ पंडित—त्याचा सर्व वृत्तांत तुम्हीं ऐकिल्यव र असे म्हणणार नाहीं.

प्रभाकर पंडित—सांगा तरी; म्हणजे—सर्व आमचें आशावन दग्ध झालें असता, त्याच अल्पाकुराकडे दृष्टी देऊन दिवस चालवू.

नीलकंठ पंडित—अहो त्या महापंडितानें जैनाचा वेष घेऊन जैन शाळेत अध्ययन करण्यास आरंभ केला. त्या शाळेत प्रत्येक विद्यार्थ्यास वेदावर दूषणे देऊन निबंध लिहिण्यास सांगण्याची चाल असे. त्याप्रमाणे याजवर पाळी आली असतां यानें ही दूषण देऊन निबंध लिहिला. व तो वाचीत असतां 'मी ब्राम्हण असून काय अनुचित कर्म करितो' असे वाटून त्याच्या नेत्रात अश्रू आले हे पाहून 'हा जैन नव्हे ब्राम्हण आहे' असे त्या बौध्धानी जाणतांच त्या नीचानी, त्या भट्टपाद पंडितास माडीवरून खालीं ढकलून दिले. त्याकाळीं पडता पडना या महा ब्राम्हणाने 'वेद जर खरे असतील तर मला काही व्हावयाचे नाही' असा उच्चार केला. व त्यास काही न होतां, सुरक्षित भूतलावर तो उभा राहिला पण त्यात त्याचा एक नेत्र मात्र गेला

प्रभाकर पंडित—बरे पण आपला सर्व भार त्याणे वेदावर घातला असून त्याचा नेत्र कसा गेला.

नीलकंठ पंडित—त्याने (वेद जर खरे असतील) अशी अनिश्चय वाणी उच्चारिली या करिता त्यास एवढेच प्रायश्चित्त घडले.

प्रभाकर पंडित—अहो परंतु, त्याला या नीच शाळेत अध्ययन करावयाचे प्रयोजन काय?

नीलकंठ पंडित—त्याला आमचीं सर्व शास्त्रें अवगत आहेतच; परंतु, जैनाचे तर खंडन करावयाचें, आणि त्याच्या शास्त्राचे हृद्गत तर मुळींच माहित नाहीं, या करिता त्याच्या शाळेत अध्ययन करण्याचा व्यवसाय त्याला भाग पडला.

प्रभाकर पंडित—शाबास सत्पुरुषा शाबास; एकून तुम्हीं म्हणता याप्रमाणे, तो अवतारिकच असावा यात संदेह नाहीं.

त्याशिवाय एवढें साहस करण्यास कसा समर्थ झाला असता? व अशी वेदसिद्धी कशी राहाती? बरें पण पुढले वर्तमान काय हे ऐकण्यास अतिशय उत्कंठित माझे मन झाले आहे. त्याला माडीवरून ढकलून दिल्यावर त्या वेदप्रतिपादकाने काय करण्याचें आरंभिले आहे?

नीलकंठ पंडित—त्यानें आतां असा विचार केला आहे कीं, " आपण त्या बौध्याचा उघड शत्रु झालो; व आता जर निराश्रित राहिलों, तर ते दुष्ट आपल्या जिवाचा घात करण्यास चुकणार नाहींत. म्हणून राजाश्रय मागून एकवार त्यांच्याशीं वादविवाद करावा, मग यश किंवा अपयश मिळणे हे ईश्वराधीन आहे."

प्रभाकर पडीत— शाबास एकून गोष्ट इतक्या पल्यास आली अँ? ब्राम्हण्याचा अभिमान अद्याप ईश्वरास आहे अँ? मित्रा हे प्रियवर्तमान तू आज मला सांगितलेस, येणेकरून माझ्याने तुला आलिंगन केल्याशिवाय राहवत नाही. (असे म्हणून त्यास आलिंगितो)

नीलकंठ पडीत— मित्रा आधिं हा चमत्कार पाहा. (असें म्हणून पडद्याकडे दाखवितो.)

हे पहा सर्व ब्राह्मण, ज्यांत तो वेदाभिमानी महापंडीत भट्टपादश्रेष्ट नक्षत्र समूहात शरच्चंद्राप्रमाणे शोभतो आहे. व ज्यांणीं पुस्तक भार धारण केले आहेत; असे ते राचवाडयाकडे चालले आहेत, तरि आता काय चमत्कार होतो हे पाहण्याची संधी, आपण जाऊ देऊ नये. चला आपणहीं त्यात मिळू—[असे झाल्यावर दोघेहीं निघून जातात.]

प्रवेश ३ रा

स्थळ—राजवाडा.

[तदनंतर आसनस्थ सुधन्वा राजा प्रवेश करितो.]

राजा—काय करू ह्या पाखाडयाच्या संगतीतून ईश्वर मला कधीं सोडवितो हें समजत नाहीं आतां ते अधम पडीत एकामागून एक असे येथे जमतील व दूषित वाणीने बडबड करितील; तीं माझ्याने ऐकवणारहीं नाहीं. या सर्व समुहात माझ्या चित्ताभिप्रायाप्रमाणे वर्तन करणारा माझा एक मंत्री मात्र आहे. ह्मणूनच त्या दुष्टाचे वाक्‌जल्प ऐकून तापलेल्या हृदयाचे समाधान त्या प्रियभाषकाच्या बोलण्याने होते.

[पडद्याकडे पाहून] कोण आहेरे तिकडे?

(इतक्यात द्वारपाल येतो.)

द्वारपाल—महाराज मी दासानुदास आहे. (असे म्हणून जमीनीस हात लावून त्रिवार मुजरा करितो.)

राजा— अरे दुर्मुखा विजयपाल प्रधानास बोलावून आण.

द्वारपाल— जी आज्ञा. (असे ह्मणून पडद्यात जाऊन प्रधानासह प्रवेश करितो. व प्रधानास म्हणतो.) सरकार, सकलसामंतचक्रवर्तीमहाराज आज्ञा करण्याविषयी उत्कंठित होत्साते इकडे दृष्टि देऊन बसले आहेत तरि चलावे.

प्रधान— (सिंहासनाजवळ येऊन त्रिवार मुजरा करून) महाराजाचा जयजयकार असो. सरकार, या दासानुदासाची महाराजास किमर्थ आठवण झाली.

राजा— भो प्रियमंत्रीवर्य समजून उमजून दुराचरण करणे, व स्वजन विरुद्ध आचरण करणे, ही दोन्हीं परम दुःखदा-

येऊ आहेतच परंतु, ह्या दोन्हीचा ज्यांत अन्योन्याश्रय असतो ते कृत्य करण्याचे ज्याचे नशीबी येईल, तो प्राणी नरकवासाहून तें दुःख अतिशय मानील, असें अनुभवावरून मला वाटतें प्रधानजी, मला सार्वभौमपद आहे गजांत लक्ष्मी आहे, अमत प्राशनापासून सर्व इंद्रसौख्य आहे असें ह्मण-ण्यास काही हरकत नाही, परंतु त्या वरील दोन गोष्टीच्या कचाट्यांत सापडल्यामुळे, मला हे आपले प्राणही जड झाले आहेत, औषध न पोहचलें असता रोग जसा बळाऊन शरीरास क्षीण करितो तद्वत ही पीडा शिखरास जाऊन पोहोचली आता देहावसानकालींच हि मला सोडणार असे खचित वाटू लागले आहे

प्रभाकर पंडित—महाराज बोलण्यास आज्ञा असावी, सरकार आपलें हे गूढ भाषण ह्या मंद मतीस स्पष्ट कळत नाही; तर पुनरपि एकवार तें उघड करून सांगण्याचे श्रम घ्यावेत.

राजा—अमात्याधीश, ह्यांत गूढ तें काय ! अहो हा वेदबाह्य बौद्ध धर्म समजून उमजून पातकें करण्यास लावितो आणि अतिपवित्र राजनीती स्वजनाविरुद्ध आचरण करावयास लावितेय, पण या दोहींची कार्यें मज एकावरच घडत असल्या-मुळे हा प्राणासही कटाळला आहे.

प्रभाकरपंडित—राजाधिराज, असा धीर सोडूं नये, कांच जरी हिऱ्याच्या स्थानीं पोहोंचली तरी ती तेथे फार दिवस टिकणार नाही, परिक्षा समयीं कांच ती कांच व हिरा तो हिरा असे होऊन जाईल हे स्वधर्मपालक, आपण मात्र उगीच चित्तास अनुताप करून घेऊं नये.

राजा—अतो वरीच आठवण झाली. कायहो कोणी ब्राम्हण कुलोध्धारक भट्टपादनामेकरून उत्पन्न झाला आहे; असे रत्नपुरच्या अधिकाऱ्याकडून तुम्हांस गुप्त पत्र आ-

त्याच तुम्हीं मला सांगितले, त्याचे तथ्यत्वा विषयीं दुसरें कांहीं प्रमाण अढळले आहे काय !

प्रभाकर पंडित—महाराज, अन्य प्रमाणें कशास पाहिजेत ते भट्टपाद श्रेष्ठ अनेक विप्रासहवर्तमान, काल राजनगरीत येऊन शिवालयात राहिले आहेत, आज ते राजसभेत येणार आहेत.

राजा— (मोठ्या उद्गारानें) काय तो मन्नेत्रचकोरचंद्र येथें आला आहे

प्रभाकरपंडित—वास्तवीक मी जेव्हा हें वर्तमान माझ्या दूत मुखें एकिलें तेव्हा तत्क्षणीं शिवालयात जाऊन पाहिले, व दृष्टीचे समाधान करून घेतलें.

राजा—अहो तुम्ही धन्य, त्या माहाभागाचे दर्शन घेऊन तुह्मी पवित्र जाहाला, तसा हा अधम केव्हा होईल असे झाले आहे.

प्रभाकरपंडित—महाराज, सावध व्हावे, हे नित्य सभेत येणारे जैन, कापालिक, दिगंबर, भैरवोपासक, क्षपणक, प्रभृती पंडीत येताहेत.

राजा—जळो त्या वेददूषकाचे दर्शनहीं नको.

(इतक्यात एकामागून एक असे पूर्वोक्त पंडित येऊन राजाचा विजय असो असे म्हणून आपापल्या स्थानावर बसतात.)

राजा—(कपाळास आठी घालून) सर्व पंडितांस मी अभिवादन करितो.

सर्व पंडित—उपासकास अभीष्टसिद्धी असो.

(इतक्यात गडबडीने द्वारपाल येतो.)

द्वारपाल—(त्रिवार मुजरा करून) पृथ्वीनाथ, कांहीं

ब्राम्हण राजागणांत येऊन उभे आहेत, व सरकारची भेट घे- ण्याची इच्छा आहे म्हणून सागतात तर जशी आज्ञा होईल तसे करितो.

अमरसिंहपंडित—(मध्येच) राजा, ब्राह्मणाचे वेड तुझ्या कारकीर्दीत फारच पिकले आहे, तरी हे आमच्या कुलाचारास योग्य नव्हे याजबद्दल तुजवर बौध्धाचार्यांचा कोप होईल; या- जकरितां त्या ब्राह्मणास सभेत येण्याची परवानगी देऊं नये.

राजा—(प्रधानाकडे वळून) का पंत मी मघा सांगि- तलेल्या दोन्ही गोष्टी प्रत्ययास आल्याना ? (पंडिनाकडे वळून) माहाराज, हे आचरण राजनीती विरुद्ध आहे, आणि, राजधर्म सर्व ज्ञातींतील राजास सारिखे आहेत. ते ब्राह्मण, काही दुस- ऱ्यापासून आपणास इजा होत्ये, ती दूर करण्यास सागण्यास येताहेत, किंवा त्यास चोरानी लुटिले ह्मणून फिर्यादीस येताहेत हे काहींच कळत नाहीं. आता, अशा लोकांची दाद मी घेतली नाही तर प्रजा लवकरच मला कंटाळेल. यास्तव अवश्य त्याची भेट मला घेतली पाहिजे; व त्यास योग्य जो सन्मान तोहीं दिला पाहिजे (द्वारपालास) जारे त्यास आत घेऊन ये. (प्रधा- नास) अहो सचीव, त्यास बसण्यास माझ्या सभ्यार्गी काहीं सुवर्णमंच आणवून ठेववा.

प्रभाकर पंडित—सर्व तयारी आहे महाराज (असें ह्मणून आसनाची तयारी करवितो.)

(सर्व पंडित दात खाऊन चडफडत जागचे जागीं स्तब्ध बस- तात

(इतक्यांत विप्र समूदायासह भट्टपाद पंडीत प्रवेश करितो त्यास राजा सामोरा जाऊन आसनावर आणून बसवितो)

राजा—(मोठ्या आनंदाने नमन करून) माहाराज आपल्या दर्शने करून मी धन्याहून धन्य झालों, व या चरण धूळीने हे माझे गृहही पुनीत झाले

(आंगावर रोमांच आणून) वाहव्वा केवढा हो आनंद समय हा ! सकळ जगाचा उद्धार करणारी, व त्रिविध तापाचें भस्म करणारी, अशी जी गंगा, तिचा प्रवाह या आळशावर येऊन पडला काय ! राजसूय, अश्वमेध, असे अनेक याग, व महान् महान् व्रते केली असताही जे दुर्मिळ फळ ते सहज याचे हातीं आले काय ! एकूण आजच्या या लाभाचे वर्णनच करिता येत नाही, मला वाटते, मी अनेक जन्म सुकर्मेकरून संचित करून ठेविल्याचा हा ठेवाच या दीनास एकदाच मिळाला, यांत संशय नाही अस्तु, महाराज कोणची आज्ञा करण्याकरिता स्वत येथपर्यंत यण्याचे श्रम घतले हे एकिण्यास हा दास भुकेला आहे.

सर्वपंडित—(कानावर हात ठेऊन) अर्हन्, अर्हन्, अर्हत, कायही भक्ति ! काय ही स्तुती ! अरे चंडाळा (हात चोळून) आमच्या समक्ष तुझे हे असे आचरण काय ! (आकाशाकडे पाहून) भगवता सुगता, गर्भवास पक्काले चारणाऱ्या या कुलकलंक्यास नाहींसे का करीनास.

भट्टपाद—राजा तूं सर्व वर्णाश्रमाचा पालनकर्ता आहेस, तेव्हा तुला पाहावे एवढीच इच्छा, आणि तशांतून काही विशेष कारण असल्यास ते सहज समजेलच (मनांत) बरे पण हे अनेक बौद्धपंडित बसले आहेत तेव्हा त्याच्या बरोबर कलह कोणच्या निमित्ताने काढावा, आल्या सारिखे काही तरी करून गेले पाहिजे. (इतक्यात कोकिळा ओरडली ते शब्द एकून) व. हे निमित्त ठीक आहे (उघड) राजास कोकिळ शब्दास

तुझा स्वर किती तरी कर्णास मधुर लागतो, तुझ्या ह्या अलौकिक गुणामुळे लोकांनीं तुजवर फारच प्रीति करावी, परंतु तशी ते करीत नाहींत कारण तुला संगती नीच कावळ्याची पडली नाहीं पश्या, लोक राघूस जसे पिंजऱ्यात घालून ठेऊन त्या समवेत आनंद करितात, तद्वत् तुलाही ठेऊन करिते. तस्मात् दुःसंगति सर्व गुणाचा नाश करून हेलना व तिरस्कृति, ह्यास जाहित्ये ह्यास प्रत्यक्ष उदाहरण जवळच आहे. हा सुधन्वा राजा गुणाने किती थोर आहे, मोठा दयाळू, दानशूर, सत्यप्रतिज्ञ, परंतु ह्या नीच वेददूषक बौद्धाच्या संगतीमुळे लोक याचा तिरस्कार करि-तात (राजास) अरे राजा तुझ्या संगतीला हे वेदबाह्य सद्वेष्टे जैन अगदीं उपयोगाचे नाहींत. अरे माहारोग जडलेली व्याधि सहन करवेल परंतु या दुष्टाचे मुख पाहिल्यापासून पीडा सहन करवणार नाहीं. अरे हे निष्कलंक राजा तुझ्या मध्ये आणि या पाप पर्वता मध्ये महदंतर आहे कसे जर म्हणशील तर ऐक तू सुवर्णसाम्य आहस; आणि हे अधम लोहसाम्य होत हे धरानाथा तू रत्नवत आहेस; आणि हे चाहाळ काळ्या दगडाप्रमाणे होत. तसेच हे पुण्यशीला, तू राजहंस सदृश आहत, आणि हे पापाडी काक सदृश आहेत तस्मात् कोणत्याही उपायाने तुला याच्या संग-तीपासून दूर झाले पाहिजे.

बौद्धसिद्धांत—(संतापून) अरे मिथ्यावादिन्, या राज-सभेत अगंतुकाप्रमाणे येऊन या अप्रगल्भ राजादेखत, निष्पाप ज आम्हीं त्याची निंदा करितोस काय ? अरे ब्राम्हणाधमा, हा एवढा दुर्मद तुला कशानेरे आला ? अरे कृतघ्ना आमच्या च शाळेत छद्मवेषाने अध्ययन करून चोरा आह्मावरच फिरून पड-तोस काय ? तर ह्या अतुल्य पातकाचे प्रायश्चित्त अनुभविल्या-

बांचून तूं या राजसभेंतून जिवंत बाहेर पडणार नाहींस सूर्य समज.

भट्टपाद—(हात अपटून) अरे भ्रष्टा बौध्धपशी, मी तुमच्या शाळेंत अध्ययन करून तुमच्या शास्त्राचें इंगित जाणिलें, आतां मी तुमची निंदाच करून तुह्मास सोडीन असं वाटूं देऊंनका. या स्थळीं युक्ति कुठारीने तुमचा सिद्धांत वृक्ष तोडून तुम्हास जिंकून धुळीस मिळवीन तरच मी ब्राम्हण खरा अरे आजपर्यंत जे ब्राम्हण तुह्मी या थोतांड मताने पराभूत केलेत, त्यांतला हा नव्हे. (छातीस हात लाऊन) हा बौध्धसतान धूमकेतु भट्टपाद आहे. काय पूर्वपक्ष रडण्याचे असतील ते रड.

कवि॰पा॰पंडित—(पुढें सरकून) अरे भ्रष्ट कुलसजात ब्रम्हबंधो, तू ज्या मताचा अभिमान धरून इतका उन्मत्त होत्साता एवढें साहस करण्यास प्रवृत्त झालास, त्यात कोणतें सत्यत्व आहे. आंगास राख लाऊन, वनांत राहून, उपोषणे करून, वृष्टी व तापसहन करून जर मुक्ति मिळती, तर खाणे, पिणें, वर्ज करून, षड्ऋतूंतले ताप व वृष्टी सहन करणारे दगड मुळींच दिसतेना. सर्वच मुक्तीस गेले असते अरे असलें भिकारमत महस्थाची वचना करून पोटें भरण्यास, तुह्मीच मनःकल्पित निर्मिले आहे. तें पंडितमान्य कधीं तरी होईल काय ?

भट्टपाद—अरे नास्तिका, आमच्या मताचे तत्व न जाणता, भलत्याचीच उपमा भलत्यास दिलीस ह्मणजे तूं मला जिंकिले असें होईल काय ? अरे बैला, जडाची आणि चैतन्याची ऐक्यता करणाऱ्या तुला तें काय कळणार आहे. माती आणि कस्तुरी यांत काय भेद आहे. म्हणोन गर्धभास विचारिल्यास, वर्ण सादृश्यास्तव तो दोन्हीही एकच मानणार सर्वज्ञ, दृष्टांताला

शांतार्शी सर्व साम्य नसते, हे ज्यास माहित नाहीं, तो अशा वादात पुढे आला असता, त्याचे दंत भग्न जाहाल्या वाचून राहाणे नाहीत, याकरिता माहामूर्खा मागे सरक

बौद्धसिद्धांत—अरे पुच्छविषाणहीनपशो, तुह्मास गोड-खाण्याची इच्छा झाली म्हणजे श्राद्ध मिषान पक्वानें भक्षण करिता आणि पितर तृप्त होतात ह्मणून सांगता, हे जर खरे आहे, तर दीप शांत झाल्यावर तेल घातले तर तो दिवा पुनः पेटावा; तसेंच मांस भक्षण करीत नाहों असा डौल घालून ती इच्छा उत्पन्न झाली ह्मणजे यज्ञाच्या निमित्ताने हिंसा करून मांस खाता आणि सांगताकी " यज्ञात मारिलेला पशूदेखील आपल्या बेचाळीस पूर्वजांसह स्वर्गास जातो. मग त्या कर्त्यास किती फळ येत असेल ?" तर पितरास स्वर्ग देण्याकरिता जो यज्ञकरिता, त्यात आपल्या आइबापासच का मारित नाहीं, ह्मणजे तेच पशूबद्दल स्वर्गास जातील व तुमचीही मांसाहाराची इच्छा पूर्ण होईल.

भट्टपाद—अरे असंबद्ध प्रलापिन् याबद्दल तुला मी थोड-क्यात उत्तर देतो. सर्वांस प्रमाणभूत वेद आहेत. आणि यज्ञ, याग, जप, तप इत्यादिक सर्व साधनें तदुक्त आहेत, तस्मात् ते वेद अप्रमाण आहेत, असे सिद्ध केल्यावाचून तदुक्तकर्मे असत्य असे सिद्ध होणार नाही. या करितां जर आंगात सामर्थ्य असेल तर वेद अप्रमाण आहेत असे सिद्ध कर.

अमरसिंह—(मध्येंच) मित्रहो आता गडबड करू नका, हा भला सापडला. आतां मी यास बौध्यमत निंदेचे काय फळ मिळते, याचा उपदेश करितो. अरे वेला तूं जे वेद पवित्र मानितोस त्या वेदाचे मस्तकांवर लत्ताप्रहार करणारे जे आह्मी बौद्ध,

त वेद अप्रमाण म्हणण्यास भितो काय? मी साफ सांगतों, तुमचे वेद असत्यवादी आहेत. त्यात सत्यत्व दाखीव म्हणजे खरं.

भट्टपाद—अरे बौद्धशिशो, सत्यत्व ते कोणच्या प्रकारं दाखवायाचे ते साग म्हणजे पाहूं. परंतु तूं वादरीती न सोडिली पाहिजे

अमरसिंह—अरे ब्रम्हबटो, सत्यत्व म्हणजे—त्या वेदात जो अर्थ असेल, त्याचा खरेपणा तूं प्रत्यक्ष करून दाखवावा. म्हणजे तुझा वाद खरा आहे

भट्टपाद—अरे वाचाळा, वेद अनंत आहेत, त्या प्रत्येकाच्या अर्थाचा खरेपणा किंवा खोटेपणा पाहाणे म्हणजे यास असंख्य वर्षें घालविलीं पाहिजेत, मग आमच्या या वादाचा निर्णय कसा व्हावा?

अमरसिंह—अरे "स्थालितंडुलन्याय" म्हणजे शिजणाऱ्या भाताचीं शितें, सर्व काही चिरडून परीक्षा करण्यास नको आहेत; एक पाहिलें म्हणजे झालें. त्याप्रमाणे तुझ्या वेदातील एखादे वचन तरीं, सत्यार्थक आहे, असे दाखीव म्हणजे झालें.

भट्टपाद—(संतोष पाऊन) असे काय? नीचानो, माझे काम झालें. (राजास) अरे भूपाळा, तू साक्ष आहेस पाहा यास मी आता जिंकितो. अरे वेददूषका नीचा बौध्यपंडिता, मी म्हणतो या श्रुतीच्या अर्थाकडे लक्ष दे.

अमरसिंह—दिले, दिलें; रड आतां, कोणची श्रुती ती मला ठाऊक आहे. तुमच्या वेदनावाच्या बडबडण्यात ईश्वरास हजार डोकीं चार हजार पाय ह्याच कथा आहेत त्यात तुला सत्यार्थक श्रुती कोणची आढळणार आहे?

भट्टपाद--बरें तसें का होईना ऐकतर. (असें म्हणून श्रुतीचा उच्चार करितो.)

॥ अग्निर्हिमस्य भेषजं ॥

कारे मिथ्या जल्पका या श्रुतीचा अर्थ तुला कळला ?

अमरसिंह--मला कळण्याचे असूदे. पण तूंच सांग, काय श्रुती बडबडत्ये ती

भट्टपाद--अरे अधमा " अग्निः " म्हणजे वन्ही " हिमस्य " म्हणजे थंडीचें " भेषजं " म्हणजे--औषध होय. आतां सत्यत्व तूंच पाहा मनुष्यास थंडी लागली म्हणजे विस्तवापाशीं जाऊन आग शेकल्याने थंडी नाहींशी होते. कां वेद प्रमाणभूत असून तदुक्त सर्व धर्म खरे झाल्यानंतर त्यास दूषण देणारे तुम्हीं दड्ध अज्ञान किंवा नाहीं ? (असे म्हणतांच सर्व ब्राह्मण जितं जितं याप्रमाणे म्हणून टाळ्या वाजिवितात व मोठा गलबला कारितात)

सर्व बौध्द--(मोठ्याने आरडून) अशानें निर्णय झाला नाहीं आम्हीं सांगूं त्या श्रुतीचा याणे सत्यार्थ करून दाखवीवा (असे ह्मणून तेही मोठा कलकलाट कारितात. याप्रमाणें त्या कल्होळाने सर्व सभा दणाणून गेली)

राजा--(सर्व गलबला शांत झाल्यावर बौध्द पंडितास) कां पंडितहो, तुम्हीं वादात पराभूत झालांत. ब्राम्हणांनीं तुम्हास जिंकिले आता तुमच्यासह त्यांचे शिष्य होणे मला भाग आहे.

बौद्धसिद्धांत--(संतापून) अरे निर्लज्जा, काय हें बोलतोस ? एवढे हें बौध्दमत एका यःकश्चित्‌ श्रुतीनें खंडित होतें काय ? आह्मांस ती श्रुती साफ मान्य नाहीं. आह्मीं काढूं त्या श्रुतिचा यानें असा अर्थ करून दाखवावा.

राजा—(विचार करून) हं. ते असो आतां वादाची गरज नाहीं मताच्या सत्यासत्यानिश्चयीं मी दैवी प्रमाण काढितों ते हें कीं—हा आमचा नगराजवळील पर्वत फार उंच आहे. त्याव-रून उडी मारून जो शाबूत राहील, त्याचे मत खरें पाहिजे तर तुह्मी मारा, किंवा ब्राम्हण मारोत.

सर्व बौद्ध—(आपसात) कायहो, ही युक्ति राजा-नें बरीच काढली म्हणावयाची आता त्यासच उडी मारा-यास लाऊं ह्मणज अनायानें दुष्ट मरून जाईल एवढ्या पर्वताव-रून पडल्यावर मनुष्य जिवंत राहाणेच नाहीं बरें तर अमरसिंह पंडीत तुह्मीच ठरल्याप्रमाणें राजास कळवा.

अमरसिंह पंडित—फार बरें आहे. (राजास) राजाधि-राज, हाच मुद्दाम आपले मत खरें आहे ह्मणून वादार्थ आला आहे तर यानेंच उडी मारावी.

राजा—भो माहापंडित भट्टपादवर्य मीं सांगितलेलें दिव्य करण्यास तुह्मी तयार आहान काय ?

भट्टपाद—(उठून उभा राहून) तयार म्हणून काय विचा-रतोस विलंब का आताच चलावे. (असे म्हणून सर्व विप्रासह चालू लागतो,)

राजा—(गडबडीने) चला तर सर्वत्र पर्वताकडे. (सर्व बौ-द्धही चालू लागतात.)

(पर्वताजवळ पोंहोंचल्यावर)

राजा—हे ब्राम्हण कुलोत्तंस हाच तो पर्वत यावर चढून उडी मारून आपण जर अक्षत राहाल, तर तुमचे मत खरें आहे असें हे बौद्ध कबूल करितील.

भट्टपाद—फार उत्तम (असें म्हणून पर्वतावर चढलेंत करून

उभा राहून हात जोडून) हे वेदपुरुषा तुझ्या उद्धारार्थ मी हे साहस करितो, तर यश देणे त्वदधीन आहे हे कैलासनाथ कृपा असावी. आता राजाने, व या चांडाळ बौद्धांनीं, व सर्व विप्रांनीं, व जमलल्या इतर नमासगीरानी माझी प्रतिज्ञा ऐकावी. (मोठ्या स्वराने) जर वेद प्रमाण असतील जर हे चांडाळ अधम पातकी जैन निंद्य असतील, तर सर्व ब्राह्मण वंद्य असतील तर या पतनापासून माझ्या शरिरास काही इजा होणार नाहीं. आता सर्वत्रानी पाहावे. जयशंकर

(असे म्हणून उडी मारून जमिनीवर अक्षत होत्साता
उभा राहातो.)

राजा--(जवळ येऊन आश्चर्य मुद्रेने पाहून) धन्य, धन्य, भट्टपाद श्रेष्ठ. माहाराज तुमचा धर्म खरोखर सत्य आहे. (असे म्हणून त्यास आलिंगिता)

काव० क० पा०--(तापून) राजा काय हा पोरखेळ माडला आहेस. अशाने तूं मतनिर्णय करणार आहेस काय ? अरे मणी, मंत्र औषधी यापासून अशी कृत्ये होऊ शकतील उद्या एक मल्ल येऊन याच्यापेक्षा ही उंचावरून उडी मारील, म्हणून त्याचे मत खरे काय ! आम्ही या तुझ्या पोरचेष्टेस अगदी कबूल नाहींत.

राजा--(डोळे लाल करून) अरे पंडितानो मी आजवर तुम्हास अवाक्षरही बोललो नाही, परंतु, आता साफ सागतो. तुम्ही माहापातकी अधम चांडाळ आहात. तुम्हास ही गोष्ट मान्य नव्हती तर या ब्राम्हणास एवढे साहस करण्याचे श्रम कशाला दिलेत ? बरे मूर्खानो तुमचा आता निःपातच करितो. (असे म्हणून प्रधानास बोलाऊन त्यास एकांती सागतो) विजयपाल प्रधाना, मी सागतो ते कोणास न समजूं देता तयार करून येऊन आताच्या आता गाळ काय ?

प्रधान—माहाराज यात काय संशय ज्या विषयीं आज्ञा होईल ते तयार करून आताच घेऊन येतो

राजा—(प्रधानाचे कानात सांगतो) एका ताम्रघटात शि-कारखान्यातील एक नागसर्प, कोणास न समजू देता घालून त्या घागराचे तोंड बांधून, ती घागर आताच सभेत आणा चला. उठा

प्रधान—(आत जाऊन, मुख बांधलेली घागर घेऊन पुन: प्रवेश करितो.) माहाराज आज्ञेप्रमाणे तयार करून हा घट आणिला आहे

राजा—फार उत्तम अता मध्यें ठेवा

(आज्ञे प्रमाणे प्रधान कलश ठेवितो)

राजा—(मोठ्या स्वराने) आता माझी ही शेवटची प्रतिज्ञा सर्वत्रांनी ऐकावी. (घागरीकडे बोट दाखऊन) या ताम्र घटात कांहीं वस्तु मी स्वत गुप्तरूपे घातली आहे ती काय आहे हे सांगाव जो खरे सांगेल त्याचे मत मी खरे मानून जिवापेक्षां ही अधिक जतन करीन. व जे खोटे ठरताल, त्याचे बीज देखील ठेवणार नाहीं. त्या सर्व कुळाचा नाश करून टाकीन व या प्रतिज्ञेत जर मजकडून अंतर होईल तर माझ्या बेचाळीस पूर्व-जासह मी नरकास जाईन बौद्धपंडितानो आता मात्र मी कोणाचीही तक्रार ऐकणार नाहीं बोला बोला यात काय आहे ते लौकर बोला.

सर्वबौद्ध—(आपसात.) आता मात्र कठिण प्रसंग आला ही परोक्ष वस्तु, आह्मास कशी समजावी. मो अर्हन् गुरो आता तूंच राखणार.

अमरसिंहपंडित—अहो इतके पंचाइतीत का पडता ? माझा

मित्रें संपणक धर्मी आहे. तो फाशे टाकून शकून पाहून, पाहिजे ती वस्तु गुप्त असली तरी सागतो. तेव्हा राजापासून आजच्या दिवसाची फुरसत घेऊन, रात्रीं त्या वस्तूचें ज्ञान करून घेऊन, सकाळीं सागू ह्मणजे झालें. सागा तर राजास असे.

बाद्ध सिद्धांत—हे राजाधिराज, आपण फार संतापून, एवढी घोर प्रतिज्ञा केली आहे. तेव्हा याचा विचार केल्यावाचून आम्हांस उत्तर देता येत नाही, तर कृपाकरून आजच्या दिवसाची आम्हास अवधी यावी; म्हणजे उदयींक या घटांत काय आहे ते सागू.

राजा—(भट्टपादाकडे वळून) का विशयें तुम्हाकडन या गोष्टीस काही हरकत आहे काय ? ते उदयीक उत्तर देऊं म्हणतात.

भट्टपाद—राजन् मजकडून तिळप्राय विलंब नाहीं मी पाहिजे तर त्यांत काय आहे तें आता सागतो. ते उदईक म्हणतात तसें का होईना. मरणास रात्र आडवी.

राजा—बरें चलातर. उद्यां सूर्योदया बरोबर सर्वत्रांनीं येथें जमावें. (प्रधानास) अहो सचीव, उद्या मात्र सर्व आपल्या लष्करातील स्वार व शिपाई यांणीं तोफखान्यासुद्धां, सभा आंत भरली की या राजवाड्यास गराडा द्यावा; कारण कोणच्या तरी एका पक्षास देहांत प्रायश्चित्त मिळणारच; तेव्हां ही तयारी तुम्हीं येव्हापासून ठेवा (अमळ विचार करून) हं, घटातील वस्तू तुम्हावाचून दुसऱ्यास माहीत नाहीं, या करिता सागतों, जर ती बाहेर फुटली तर तुमचा शिरच्छेद करीन. चलातर सर्व (सर्व जातात.)

प्रवेश ४

(तदनंतर खिन्न वदन करून रूदन करीत विदूषक येतो.)

विदूषक—(आपल्याशींच.) कायहो माझें पाळब्धहे! बौद्धाचार्यांच्या सहवासाने राहिल्यास, जैनाच्या नग्न खियाकडून उत्तम उत्तम पक्वान्ने खावयास मिळतात काम नाहीं धामनाहीं वस्तीच्या देवालयात माजलेल्या पोळा सारिख्या ढुंकण्या फोडीत मऊ गादीवर, मोराचा कुंचळा फिरवीत पडत होता हवे तर दिवसा दोनदा जेवावे. इत्यादि सुखांत भुलून ब्राम्हणाचा जैन झालो. परंतु माझ्या फुटक्या नशीबाच्या जोरामुळ, घट्टपाद म्हणोन कोणी ब्राम्हण बौध्याचा निःपात करण्यास उद्युक्त झाला आहे उदईक सर्व जैन ठार मारणार. अशी वदता ऐकतो तेंव्हा आता करावे तरी काय!

(इतक्यात हंसत सूत्रधार येतो.)

सूत्रधार— अरे मित्रा काय झाले तरी काय! असे स्फुंदुन स्फुंदुन कशाकरितां रडतोस!

विदूषक— तुह्मी दैववान हो बुवा तुह्मास मी हंसत होतों, व माझ्या सौख्याचा टेभा तुम्हापुढे मी मिरवीत होतो, परंतु, तुम्ही आपला धर्म न सोडिता ब्राम्हणच राहिला, व मी, त्या, चिमट्यानें सर्व डोईचे केस उपटून घेणाऱ्या थेरड्याच्या म्हणण्यास भुलून या लचाडांत सांपडलों. (असें म्हणून अधीकच रूदन करूं लागतो.)

सूत्रधार—अरे पण तू असा घाबरलास कां! रूदन करण्यापर्यंत असा तुजवर कोणचा प्रसंग आला आहे!

विदुषक—अहो उद्या मरावयाची पाळी आली, आणि मग

रडू नको तर काय करू? तुम्ही बोलता ते ठीकच. कारण पर दुःख शीतळ आहे

सूत्रधार—तुजवर असा कोणचा प्रसंग आला आहे हे मला कळले नाही म्हणून असे म्हणतो.

विदुषक—तुम्हास कशाने कळणार? अहो शहाणे गृहस्थहो, ऐका – जैनाचा व ब्राम्हणाचा वाद होऊन शेवटी घागरीत काही घालून, राजाने आणून ठेविले आहे ते जे न सांगतील त्यास राजा उदईक ठार मारून टाकणार आहे. म्हणून मी रडतो बरे काय- तुमच्याने एकवत नसेल तर तुम्ही डोळे झाका कसे

सूत्रधार—अरे भल्या मनुष्या असे वाकडे तिकडे का बोलतोस बरं पण त्या जैन पंडीतासच पराजय येणार म्हणून कशावरून तू म्हणतोस?

विदूषक—कशावरून म्हणजे तो काणी घट्ट पायाचा ब्राम्हण आहे त्यास अंतर्ज्ञान आहे, तेव्हा तो जैनाचा सहज पराजय करीलच, आणि तशी स्थिति आमच्या या भोजनबंधूस मुळीच नाहीं.

सूत्रधार—मित्रा तर भिऊनको. जैनाला ती घटगत वस्तू समजली.

विदूषक—काय म्हणता? कशि कशी हो समजली! ते सांगा तरी.

सूत्रधार—अरे त्यानी, क्षपणक, म्हणून शकून पाहणारा आहे त्याजकडन त्या वस्तूचे ज्ञान करून घेतले परंतु उदईक काय होते पाहावे.

विदूषक—तर मग मी आता कोणत्याही देवाला भिणार

नाहीं. उद्यां तपनापाच्या घरीं आमच्या गुरूजीस आमंत्रण आहे, तेथे शिरापुरी खाऊन स्वस्थ मठात झोप घेईन तर.

सूत्रधार--पण मित्रा आता तू मौज पाहाण्यास राजवाड्यांत येत नाहींस काय? हे पहा सर्व जैनाचे थवे, व ब्राम्हणांचे समुदाय, पोळ्यावर मधमाशांनीं जशी लगट करावी तद्वत राजवाड्यात जात आहेत, मी तर चाललो.

विदूषक—नकोरे बुवा कदाचित् जैनांचा पराभव झाला, तर मला ही सुळावर चढवितील, तर्‍हा मी पळून जातो कसा. जैनाचा पराभव झाला तर ब्राम्हण होईन, नाहींतर जैन आहेच आहे (असे म्हणून पळून जातो. व सूत्रधारही निघून जातो.)

प्रवेश ५.

(तदनंतर सुधन्वाराजा प्रधानाच्या हातास धरून प्रवेश करितो.)

राजा—मंत्रिवर्य तो कलश भांडारखान्यातून आणऊन असा ठेवा, व सर्वत्रास बोलावणी पाठवा.

प्रधान—महाराज आज्ञेप्रमाणे कलश आणून ठेविला आहे. (घागरीकडे बोट दाखवितो.) तसेच, बोलावणी कशास पाहिजेत हे सर्व जैनपंडितही आले, व ब्राम्हणही येताहेत.

राजा—(वाचरेपणानें) अहो सचीव त्या जैनाचीं मुखश्री पाहा बरे, का प्रसन्न आहे? किंवा निस्तेज दिसते?

प्रधान--(पडद्यात पाहून) माहाराज त्याची वदने टवटवीत दिसतात. या वरून ते निर्भय आहेतसे वाटते.

राजा--(दीर्घश्वास सोडून) काय नीचाना वस्तू समजली अनेल काय ? प्रधानजी हे जर खर होईल तर मात्र कठीण, कारण प्रतिज्ञा मी दारुण केली आहे.

प्रधान—महाराज आपण भिऊनये. जसे दोनदा ब्राम्हणास यश आले तद्वत या प्रसंगीही येईलच.

राजा—बरे काल सांगितल्या प्रमाणे फौजेची तयारी आहे-ना ?

प्रधान—सर्व आज्ञेप्रमाणे आहे, कांही काळजी करूनये.

(इतक्यात ब्राम्हण व जैन येऊन आपापल्या स्थानावर बसनात)

राजा—(सर्व सभा भरली असे पाहून) मी उभय पंडितास प्रणिपात करितो (असें म्हणून नमस्कार करितो.)

ब्राह्मण व जैन०—(एकदाच) कल्याणमस्तु.

राजा—मंत्रिवर्य आता माझी शेवटची प्रतिज्ञा या उभयता वाद्यास कळवा.

प्रधान--आज्ञा (असे म्हणून उभाराहून) माहाराज, सर्वत्रानी माझे भाषण ऐकावे:—(मोठ्यास्वराने) ब्राम्हण पंडिताचा व जैन पंडिताचा मतवाद होऊन शेवटीं निर्णय सरकारातून असा ठरला गेला कीं (घागरीकडे बोट करून) या कलशात सरकारानी स्वत. जी गुप्त वस्तू घातली आहे, ती ज्या पक्षातील लोक सागतील. त्याचा वाद खरा; व जे न सांगतील, किंवा उगाच बसतील, त्याचा वाद खोटा ठरून, त्याच्या कुळासह सरकार त्यांस देहांत प्रायश्चित्त देतील. ज्यास अपयश येईल, त्यास शिक्षा देण्याकरिता सरकारानी तोफा भरून ठेविल्या आहेत; व राजांगणात सूळ, व फांशी देण्याचे खांब पुरले आहेत

हे सर्वत्रानीं पाहावे व जे बोलणे असेल ते बोलावे एकवार मुखातून अक्षरे निघून गेल्यावर, राजरूपस किंवा राजदंडास ते पात्र झाल्या वाचून राहाणार नाहींत. आणि फिरून त्याची तकार ऐकिली जाणार नाही. (असे बोलून खालीं बसतो)

राजा—सर्वत्रानीं माझी प्रतिज्ञा तर ऐकिलीच, तर मी पुन. प्रश्न करितों, हे बौद्धपंडितांनो, या घागरींत काय आहे हे सांगा.

बौद्धसिद्धांतपंडित—(मोठ्या उल्हासाने पुढे होऊन) राजाधिराज या कलशात महासर्प आहे.

राजा—(हे ऐकून सिंहासनावरून धाडकर जमिनीवर पडतो सेवक त्यास सावरून धरितात.)

प्रधान—(घाबरून जवळ येऊन राजास कवटाळून) माहाराज सावध व्हावे सावध व्हावे. कोण आहेरे ? त्वरित पाणी घेऊन या (सेवक पाणी आणितात ते राजाच्या नेत्रास लावितो.)

राजा—(सावध होऊन कपाळावर हात बडवून) शिव ! शिव ! काय कर्मचांडाळ ! किती मी अधम पातकी ! देवा असल्या या अपयशी प्राण्याची किमर्थेरे एवढ्या सत्कृत्यावर योजना केलीस ? ज्या ब्राम्हणास दुःखमोचित करावे म्हणून मी झटतों त्यासच आता ठार मारू काय ? नको नको हा देह नको देवा ते माझे पितर नरकांत पडले तरी चिंता नाही. परंतु असे मी कुकर्म कधींही करणार नाहीं. हे भोलानाथ आता शिरच्छेद करून घेण्याशिवाय दुसरा तरूणोपाय नाही. (असे ह्मणून खड्ग शिरावर ठेवितो.)

भट्टपाद—(गडबडीनें पुढेहोऊन) हा, हा, हे सत्य प्रतिज्ञ राजा काय हे करितोस ? (असें म्हणून खड्ग काढून घेतो) अरे वादाची तड लाविल्या वाचून जर मेलास तर

नरकांत पडशील यास्तव एकपक्षीं ऐकून घेऊन निर्णय करूं नको. घागरींत जैन म्हणतात ती वस्तू नाहीं. मी काय आहे ते सांगतो ऐक.

राजा—काय कपाळ ऐकूं आतां (असें म्हणून कपाळास हात लावितो.) बरें महाराज बोला, बोला काय तें.

भट्टपाद--राजा त्यात सर्प तर नाहींच; परंतु त्या सर्पावर शयनकरणाऱ्या वेदोनारायणाची ताम्रमय विष्णुमूर्ती आहे. काढून पाहा.

राजा—सचीव, सोडा त्या घागरीचे मुख.

प्रधान—आज्ञा. (असें म्हणून मुख सोडितो तेव्हां आत सर्प न निघता ताम्रमय विष्णुमूर्तीनिघते.)

राजा--(तें पाहून साश्चर्य आनंदाने गहिंवरून.) आहाहा. ! (वर डोळेकरून) हे प्रभो पुराण पुरुषा तुझें सामर्थ्य अगाध आहे. तुझी माया ब्रम्हादिकांस चकवित्ये; मग माझी कथा काय ? (ब्राम्हणाकडे वळून) अहो केवढाहो हा चमत्कार. मी प्रत्यक्ष सर्प घातला असून, या जैन पंडितांनी सर्प म्हटले असून, ब्रम्हणास यश देण्याकरिता भगवंता ही मूर्ती झालासकाय ? तर मग मी जे करणार ते तुला उचित इष्ट आहेच. (प्रधानांस रागाने) अहो काय पाहातां काय ! दूतआणून या चांडाळाच्या मुसक्या आंवळवा. येथल्या येथें यांस ठारमारा. ओढा ओढा, यांस माझ्या डोळ्यां समोरून काढा. (दूत येऊन सर्वत्रांच्या मुसक्या बांधून त्यांस आत घेऊन जातात. नंतर पडद्यांत मोठा गलबला होतो व तोफांचे आवाज धडाधड होतात. व सर्व जैनांचा नाश होतो.)

प्रधान—(पुढें होऊन हात जोडून .) आज्ञे प्रमाणें स-र्वत्रांस शिक्षा दिली महाराज.

राजा—(आनदानें) कोण कोणांस कशि कशी शिक्षा दिली हे सागा.

प्रधान—पृथ्वीनाथ ऐकावे:—बौद्धसिद्धात, अमरसिंह, कवि-कंठपाश, जीमूतवर्षइत्यादि जे महान महान तीनशे पडित या सभेत रत्न जडित मचकावर बसत होते त्यास तोफेच्या तोंडीं बाधून एकदम उडाविले. तसेच बाकी सातशे पंडित सुवर्णासनावर बसणारे जे होते त्यास सुळांवर चढाविलें. आणि इतर असख्य जे होते त्यातून कित्येक फाशी दिले व कित्येकाचे शिरच्छेद केले. तसेच शहरातील एकदर जैन मारण्यास दूत पाठविले आ-हेत, व त्याच्या वधाचा क्रम चालला आहे.

राजा—(मोठ्या उल्हासाने) हा दुष्टानो योग्य शासन तुम्हास घडलें.

प्रधान—सरकार आतां काय आज्ञा आहे !

राजा—सेतुबंध रामेश्वरापासून हिमाचलापर्यंत, इकडे पूर्व समुद्रापासून पश्चिम समुद्रापर्यंत, जैनाच्या बायका असोत, पारें असोत, वृद्ध असोत, तरुण असोत, त्या सर्वांस बेलाशक धरून मारून टाकावें. याप्रमाणें तुह्मांस माझी आज्ञा आहे. व राज्यात जाहिरनामें पाठवा कीं, जैनांस जो आश्रय देईल, त्याच्या कुलाचें निर्मूळ होईल. "सापसोडावा पण जैन मारावा" अशा ताकिदी लिहून शिक्कामोर्तब करण्यास आरसे माहालात वेऊनया.

प्रधान—आज्ञा माहाराज (असे ह्मणून निघून जातो.)

राजा—का मुनिवर्य तुमच्या कृपे या नीच संगतीपासून मुक्त झालों. आता पुढे काय आज्ञा आहे ?

भट्टपाद--राजा तुझी कीर्ती चंद्रार्क आहेत तोंपर्यंत राही-ल. आता मी मंडनमिश्र पंडिताच्या साह्ये कर्ममार्गाची प्रवृत्ती करितो. आता विक्षेप करण्यास आम्हास कोणीच नाहीत. मी येतो तर आता (*सर्व ब्राम्हणासह उठून उभाराहातो.*)

राजा--(*उठून नमस्कार करून*) *माहाराज या दासानुदा*-सावर अनुग्रह असावा.

भट्टपाद--राजा तुजवर सर्वेश्वराचा अनुग्रह आहेच. या शिवाय असे यश येतेचना. असो आम्ही येतो आता बसावे. (सर्वत्रासह चालू लागतो.)

राजा—मीही आपणास पोहोचविण्यास राजद्वारापर्यंत येतो. (असे म्हणून सर्व निघून जातात.)

जैन निःपातोंनामक दुसरा अंक

समाप्त.

अंक ३.

पात्रें.

१ आर्याअंबा	....	शंकराचार्याची माता.
२ रमाबाई	....	तिच्या उपाध्यायाची बायको.
३ राधाबाई ४ गंगाबाई	....	गांवातील ब्राह्मणाच्या बायका.
५ सुबुद्ध	....	घरातील विद्यार्थी.
६ शिवगुरू	....	शंकराचार्याचा पिता.
७ मंडनमिश्र	....	ब्राह्मणपंडित (ब्रह्मदेवाचा अवतार.)
८ कृष्णमिश्र	....	त्याचा शिष्य.
९ भट्टपाद		ब्राह्मणपंडित (स्कंदाचा अवतार)
१० सुलोचन	....	एक विद्यार्थी.
११ सूत्रधार	....	नाटकाध्यक्ष.
१२ विदूषक	....	त्याचा सोबती.
१३ शंकराचार्य	....	जगद्गुरू (शिवाचा अवतार.)

१४ गोविंद पूज्य पादाचार्य { शंकराचार्यांचे आश्रम गुरू. (गौडपादाचार्यांचे शिष्य.)

१५ चांडाल .... वेषधारी ईश्वर.

१६ विश्वेश्वर .... साक्षात् कैलासनाथ.

अंक ३

प्रवेश १ ला

स्थळ—केरळ देशांतील एकगांव.

(तदनंतर शिवगुरू ब्राम्हणाची स्त्री आर्याअंबा प्रवेश करितें नंतर, आणखी तीघी सुवासिनी प्रवेश करितात.)

रमाबाई—का अंबाबाई ? घरातल कामधाम आटपल का ? यजमान आज कुठ दिसत नाहींत ?

अंबाबाई—काम धाम कसल अटपायच ? तुमच्या इथल्यां सारखं का आहे ? येऊन जाऊन दोन माणसाचं काम. ते तर्ग मला काय करायचं असतं ? मी आपली जेव्हां तेव्हा रिकामीच असते. काय थोडस काम असतं ते अग्निहोत्राकडील मात्र.

गंगाबाई—अहो अशी काय वेडपाघरता ! आम्हां काय धुणी धुवावयची, सरकटी घासायची, ही काम बिचारली ? तीं मेली आमच्या नशीबास आहेतच.

अंबाबाई—तर हो कसलीं आणखी काम ती ? मलाबाई तुमच्या या छक्केपजाच्या बोलण्याचा नाहीं अर्थ समजत मी आपली साधीभोळी बायको.

राधाबाई—मी सांगूका ? रागावणार नाही नो पण ? पिंपळाच्या प्रदक्षणा, गाईची पूजा, महादेवाची लाखोली, हीं कामं झालीं का ? आताशा बाई तुम्हीं जव्हा तेंव्हा असल्या कामात

निमग्न झाला असता. पण करायं काय ? त्या देवालाही करुणा येईना .ऊ नये एखाद पोटीं मूल

अंबाबाई—इश्श मेलं कायतरी चावटपणाच बोलणं बोलता हो ! मी का मुलाकरता हे नेमधर्म करते ? असतील प्राक्तनीं तर होतील.

गंगाबाई—यात चावटपणा कसला ? आणि तुम्हीं तरी चोरता का ? ठीकच आहे. त्यांत गैर का कोणि म्हणल ? या वयात जर मुल न झाली, तर म्हातारपणी का व्हायचीं ! पण होतील कशीं ? त्यामेल्याच्या हवसा नशीबी सुख भोगायच !

रमाबाई—अहो तें खरंच. जिथ खाया पियाला आहे तिथं मुळींच मुल व्हायच नाहीं, आणि जी मेलि भिकार्डी, धड-धखनाहीं, पोटभर अन्न नाहीं, त्याच्या पाठीस वर्षास दोन दोन लागायचीं. अंबाबाई खरंच आमच्या मनातकिनी फार आहे. पहा, तुम्हास एखादा चांलगा मुलगा व्हावा, आणि तो मी खेळवावा.

अंबाबाई—(उश्वासटाकुन) सार खर बाई, पण नशीबीं हवना मी तर ज्याणि ज्याणि जे जे सांगितलं तें ते करून करून दमले. आता एक शेवटचा उपाय करायचा आहे. ते घडा झाला म्हणजे संपलं.

राधाबाई—पण यजमानाच्या मनात नाहीं का काही काळजी ? ते नाहिका काहि अनुष्ठान वगैरे करवीत ?

अंबाबाई—(लाजून) बायानो आज पर्यंत किनी ती गोष्ट सुध्धा ऐकण व्हायच नाहि; केंव्हा हि बोला, " हवं कशाला मुल ? त्यावाचून काय अडल आहे ? " असंच म्हणायच आताशा मात्र थाडीशी काळजी तिकडेही लागली आहे.

पण बाई करावं काय ? देवानच जर नशीबी लीहिलं नसेल तर होईल कठून ?

रमाबाई—असावीर नकागडे सोडू तूमच का वय गेलं अगदि ? होईल आता. माझी बहीण काचिपुरीतदिली आहे घरची तुमच्या मारखीच श्रीमंती आहे पण बाई तिलाही पुष्कळ दिवस मूल नव्हतं दाव नवरा बायको, या काळजीन अगदी झुरणीस लागली होती, शेवटी आली देवास करुणा-निझाला एक मुलगा. नुकते दोन महिने झाले आणि म्हणाल तर ती माझ्याहून वडील बर का आता यावरून पाहा म्हणजे झालं.

अबाबाई—खरच का ? तुमचाहून वडील ती ? मग मात्र बाई आश्चर्य खर पाहा गडे अन काही ऐकलं की असमळमा धीर येतो. आणि दुसऱ्या बायका मुला बरोबर कौतुक करीत बसलल्या पाहिल्या, की काय करूनये जीवच द्यावा असे वाटते.

गंगाबाई—काय बाई भलतंच बोलताहे ? (पडद्याकडे पाहून) तो कोण मुलगा तुमच्याकडे धावत येतो आहे पाहा'

(इतक्यात शिवगुरूपाशी शिकणारा विद्यार्थी येतो)

अबाबाई—अरे सुबुल्या, असा धावत का आलास ! कोणास हुडकतोस !

सुबुद्ध—काकि तुम्हाला, आज इष्टी नव्हे काय ? तुम्हा करिता खोळंबा झाला आहे. चला लवकर.

अबाबाई—अगबाई माझ्या ध्यानातच नाही, गोष्टीच्या नादात मी सगळंच विसरले. बायानो आता मी तिकडे जाते.

सर्वजणी—चलाबाई आम्हीही फारवेळ बसलो, घरीं कामं

नरीच टाकून आलो तर आम्हीही जातो. (असे म्हणून चालूं लागतात)

अंबाबाई--थांबा पण हे कायतें ! कुंकू तरी लावते. (असे म्हणून कुंकू लाविल्यावर सर्व निघून जातात.)

प्रवेश २

(तदनंतर भोजन आटपून शिवगुरू पंडित येतात)

शिवगुरु- (पोटावरून डावा हात फिरवून)---

॥ आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महाबल: ॥

॥ अगस्त्यस्य प्रसादेन भोजनं मम जीर्यतां ॥

(असे म्हणून आसनावर बसतो.) ईश्वरा तुझी ब्रम्हांड घटक माया मोठी अगाध आहे या संसारांत तूं कोणासही सुखी ठेवीत नाहीस, ज्यास विद्या आहे त्यास अन्न नाहीं, ज्यास अन्नाच्छादन यथेच्छ आहे त्यास विद्या नाहीं, एवंच परमेश्वरा या त्रिजगात तुझ्यावाचून सुखी दुसरा कोणी नाहीं मला संपत्ति यथेच्छ आहे, विद्या आहे, भार्या सुरूप सुशील असून माझ्या चित्ताभिप्रायाप्रमाणे वर्तन करिते; परंतु पोटीं संतान नाहीं, ही काळजी आमच्या सर्व सुखांस नाहींशी करून माझे शरीरासही क्षीण करिते ही पहा ती चारूगात्री, माझें भोजन होताच मला तांबूल द्यावा म्हणून तांबुलपात्र घेऊन येत आहे. हर हर या चंद्रवदनीच्या मुखावर सुतचिंतेनें पांडुरता आणली.

(नंतर तांबूलपात्र हातीं घेऊन आर्यांबया प्रवेश करिते.)

शिवगुरू---या बसा. का भोजन झालें कां इतक्यांत ? मला वाटत नू पोटभर देखील जेवीत नाहींस. (असें म्हणून हातीं धरून तिला जवळ बसवितो)

अंबाबाइ---(किंचित खालीं मान घालून) बायकांच्या जेवणाला कितीसा वेळ लागतो ! काय तरी मला थट्टा करायची पोटभर न जेवायला काय झालं.

शिवगुरु---काय झाले म्हणजे ? मुला विषयीं काळजी. चिंते प्रमाणे अन्य व्याधी कोणचा आहे ? चिते पेक्षां चिंता एका बिंदूने मात्र जास्त आहे, म्हणूनच चितेनें निर्जिवाचे दहन केले तर ही सजीवास जाळते.

अंबाबाई---ही चिंता मला एकटीलाच कां आहे ! मी वर वर दाखविनें, आपण आंतल्याआत ठेवता एवढच कायतें अंतर..

शिवगुरु---(प्रीतीनें आलिंगन) खरें बोललीस प्राणदयित असाच प्रकार आहे. संतानाविषयी स्त्रिया प्रमाणें पुरुषानी अधीर होणे हें हेळनास्पद आहे. पण मी आता खचित सांगतो, माझाही धीर सुटला. कारण, अपुत्रिकांस परलोक नाही अशी श्रुती आहे; आणि तत्प्राप्तीची तर मुळींच निराशा झाली. नागबली नारायणबली झाले, सप्तशतीचे पाठ संपले, नवस, होम, इत्यादिक आता काही राहिले नाहींत. साराश येणे करून मला विरक्तता झाली आहे, तेव्हा संन्यास घ्यावा आणि खऱ्या तत्वाचीं विवचना करीत आयुष्याचे राहिलेले दिवस घालवावे इतकेंच आताशा वाटतें.

अंबाबाई—(खिन्न होऊन) आपण संन्यास घ्याल किंवा काहीं कराल, आणि देहाचं सार्थक करून घ्याल, पण मी काय कराव? याची नाहींच का मुळीच काळजी! बर पण मला एक उपाय सुचला आहे, तो सागू का!

शिवगुरु—सांग साग पाहू. योग्यसा वाटल्यास तोही करून पाहू.

अंबाबाई—या गावात नुकतच एक स्वयभुलिंग उत्पन्न झालं आहे. माहाजागृतस्थान आहे. सर्व गाव त्याला भजतो; तेव्हा आह्मी उभयता सर्व प्रपच व घर सोडून त्या देवाल्यात जाऊन राहून, त्याची भक्ती करूं आणि अन्न निर्धार करूकीं, मनकामना पूर्ण झाल्या वाचून घरी यायच नाही, व अन्नही घ्यायचं नाहीं असही करता त्यातच शेवट झाला तरी चिंतानाहीं अन्यजन्मी तरी असे निपुत्रिक होऊन उत्पन्न होणार नाहीं. का मनाला येत नाहींत दिसत!

शिवगुरु—हा सिद्धात योग्य आहे. परंतु तूं त्या कृत्यात उपयोगी नाहींत. कारण एक उपोषण झालेंकीं, तुला उठवत नाहीं. इतकी तू सुकुमार, मग हा एवढा निर्धार तुझ्यानें कसा होणार? ह्मणून तू घरीच राहून सर्व सभाळ मी जाऊन या प्रमाणे देवाल्यात तप करितो.

अंबाबाई—कायतरीच काढायचं. अशा गोष्टीला मी आपल्या पेक्षा घट्ट आहे माझी काहीं काळजी करण्यास नको. माझा जो निर्धार झाला तो झाला. मी काही राहायची नाहीं. आपणच पाहिजेतर घरीं राहाव.

शिवगुरु—बरेतर (पडद्याकडे पाहून) कोण आहेरे? (इतक्यात सुबुद्ध नामक शिष्य येतो.)

सुबुद्ध—गुरूजी काय आज्ञा आहे ?

शिवगुरु—अरे सुबुद्धा, आह्मी उभयतां देवालयांत, तपेकरं-ण्या करिता जाऊन राहाणार, तों पर्यंत घरातील सर्व व्यवस्था नूं ठेवावीस आणि वरचेवर देवालयात येऊन आमचा समाचार घेत असावा; व अग्निहोत्र चालू ठेवावे.

सुबुद्ध—(हात जोडून) आज्ञा होते त्याप्रमाणें करितों माहाराज

शिवगुरु—बरें आधीं पंचाग आण पाहू, आज दिवस कसा काय आहे तो.

सुबुद्ध—आज्ञा (असे म्हणून आत जाऊन पंचाग आणून शिवगुरुच्या हातात देतो.)

शिवगुरु—(पचाग पाहून) अरे व. आज "बुधानुराधा" अमृतसिद्धियोग आहे. प्रिय चलावेतर. आजच देवालयांत जाऊन राहू.

अंबाबाई—मीही तयारच आहे (असें ह्मणून सर्व निघून जातात.)

प्रवेश ३.

स्थळ—माहिष्मती नगरी.

(तदनंतर माहाकर्मठ मंडनमिश्र शिष्यासह प्रवेश करितो.)

मंडनमिश्र—अरे कृष्णमिश्रा, माझ्या खोलींत जाऊन ठ-

शाशीं जें मोठें पुस्तक आहे, त्यांत वरच एक पत्र ठेविलें आहे तें घेऊन ये.

कृष्णामिश्र—आज्ञा. मघा शिपायानें आणून दिलें व "आता वाचण्यास फुरसत नाहीं मग भोजनोत्तर वाचीन" असें आपण म्हटलें, आणि सोंवळे होतां याजकरितां मजकडूनच ठेवविलें, तेंच कीं नाहीं ?

मंडनामिश्र—हो, हो, तेंच. तुला माहीत आहेच एकून जा तर आण पाहू.

कृष्णामिश्र—आज्ञा. (असें ह्मणून आंत जाऊन पत्र आणून मंडनमिश्राचे हातीं देतो)

मंडनमिश्र—(पत्र वाचून मानडोलवून) शाबास भट्टपाद्-वर्य शाबास खूप जय मिळविला (उद्गारानें) आपण उत्तरन होऊन सार्थक केलेंत. (हात झाडून हा दुष्ट वेददूषकानो, ठीक शासन तुह्मास घडलें. शाबास सुधन्व्या योग्य न्याय केलास.

कृष्णामिश्र—गुरुजी ज्या पत्रानें आपल्या मुखास येवढी टवटवी आणिली, त्या पत्रांतील वर्तमान मला कळविण्याजोगें असल्यास, ऐकण्याची मला अति उत्कंठा आहे.

मंडनामिश्र—हो. हो. ऐकण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. ऐक:—वेदबाह्य जैनांचा पराजय भट्टपाद नामक माहापंडितानीं केला. त्याकाली राजा सुधन्व्यानें त्यांस मरणाची शिक्षा देऊन सर्व जैनज्ञातीचा निःपात करून टाकिला. असें, आमचे मित्र जे प्रभाकरभट्ट त्याजकडून हे पत्र आलें आहे.

कृष्णामिश्र—(संतोष पावून) एकून ब्राह्मणांनीं, मोठें इष्टसूचकच हे, असें समजलें पाहिजे. (मान डोलवून) ठीक झालें. कायहो दुष्टानीं आक्रमण केलें होतें, बरें त्या चांडाळानीं

मोठीं मोठीं नम्रदेवतेचीं देवालये बाधिलीं होतीं त्याचें काय केले? मला वाटते, राजानें तीं पाडून टाकण्याचा हुकूम केला असेल.

मंडणमिश्र—छे, छे, " त्या मूर्ती काढून, शिव विष्णू, गणपती, देवी याच्या प्रतिमा स्थापन कराव्या. " अशा गावोगांवच्या अधिकाऱ्यांस आज्ञा लिहिल्या आहेत.

कृष्णमिश्र—बरे, त्या दुष्टानी गीर्वाण भाषेत मोठ मोठे ग्रंथ केले होते, त्याचे काय केले असेल बरे?

मंडणमिश्र—करावयाचें ते काय! त्याचें मतच नष्ट झालें. वतही निर्वीज होऊन गेले, मग त्या ग्रंथास कोण आग लावणार! राजाने तीं सर्व पुस्तकें बुडवून टाकिलीं, आणि त्यांतून " अमरकोश " नावाचा जो ग्रंथ आहे, तो विद्यार्थ्यांस फार उपयोगी आहे व त्यात धर्माधर्म विचार नाहीं, ह्मणून तेवढा मात्र भट्टपादांनी ठेवविला आहे.

कृष्णमिश्र—चांगलो गुरुजी आनंदकारक वर्तमान आपण ऐकाविलेंत. एकून ब्राम्हण मत भास्करास, लागलेलें खग्रास ग्रहण सुटले ॲं?

मंडनमिश्र—आज परमानंद झाला आहे, याकरितां आमच्या पाठशाळेस मोकळीक दिली आहे म्हणून तू जाऊन कळीव. तसेंच या पत्रात " ते वेद प्रकाश भास्कर मजकडे येण्यास तेथून निघाले आहेत " म्हणून आहे, तर काल किंवा आज ते भट्टपाद पंडित आमच्या नगरींत आलेच असतील. तेव्हां शोध करून आले असल्यास, त्यास आताच्या आता घेऊन यावें कारण माझे नेत्र चकोर त्या अमृत किरणास पहावयास मुकेल आहेत.

कृष्णमिश्र—आज्ञा (असे ह्मणून आत जाऊन भट्टपादासह प्रवेश करून त्यास म्हणतो.) महाराज हे आमचे गुरूजी

आपल्या भेटीविषयीं उत्सुक होऊन बसले आहेत, तर चलावें.

मंडनमिश्र—(भट्टपादास पाहून) हो. हो. काय आनंद समय हा! यावें, यावें. (असें म्हणून त्यास आलिंगून आपल्या शेजारीं बसवितात) धन्य, धन्य, भट्टपाद गुरो आपण जें सत्कृत्य केलें त्याच्या कीर्तीचा झेंडा या भरतखंडांत नाचतो आहे. बरें त्याच्याशीं वाद करितांना त्यांणीं विषय तरी कोणकोणते काढिले? व त्याचें समाधान आपण कसकसें केलें हें थोडक्यात सांगा पाहूं.

भट्टपाद—वादप्रवाद कांहींच सांगण्याजोगा झाला नाहीं. अहो तशानें का ते पाखांडी पराभूत होत असतें! परंतु तो राजाच चतुर त्याणें वादाचें कामच बंद केलें, व दैवी प्रमाणेंच करून निर्णय केला. प्रथम मात्र त्याची व माझी परस्पर दुर्भाषणें झालीं, तीं काय सांगावयाचीं आहेत?

मंडनमिश्र—ठीक, ठीक, (हंसून) एकून दिव्यानेंच कां मत निर्णय झाला? अस्तु. कोणीं कडून निष्कंटक पृथ्वी करून सोडिलीत फार उत्तम गोष्टी.

भट्टपाद—बरें पण आपण कसे आलांनाहींत? मला आपला फार भरवसा होता

मंडनमिश्र—मला कळलें नाहीं; आणि जें कळलें त्यांत आवाहन आणि विसर्जन एकदांच. हें पाहा काल प्रभाकर भट्टाचें पत्र आलें; त्यावरून मला हे सर्व समजलें. असो न आलों म्हणून आता हळहळ वाटत नाहीं, कारण जी इष्ट सिद्धी व्हावयाची ती झालीच.

भट्टपाद—बरें आतां कर्म मार्गाची प्रवृत्ती झाली पाहिजे, आणि हें काम आपलें आहे. मी आता पार पडलों.

मंडनमिश्र--मीही ते कार्य चालविलेच आहे. आतां एक
ही सागतो. या कर्ममार्गास प्रतिकूल जो वेदान मार्ग, तो
पण अगदी बंद केला पाहिजे आणि वेदांतपर ज्या श्रुति
आहेत. त्याचा कर्मपर अर्थ पाहिजे तर ओढून करून. नसले नवीन
ग्रंथ करून, प्रचारात आणिले पाहिजेत त्याशिवाय आपला क
र्ममार्ग व्हावा तसा विस्तृत होणार नाही तेव्हा असा तुम्हीही
एक ग्रंथ करा व मीही करितो मीं आताशा तर असें चालविले
आहे की संन्याशी अढळला की त्यास जिकून, त्याचें पुनःलग्न
करवितो, व त्यास कर्मे करण्यास लावितो.

भट्टपाद--असेच केले पाहिजे त्या शिवाय अध्याहृत द्वा-
मार्ग चालणार नाही. बरे आहे तुझ्या इच्छे प्रमाणे मीही असा
एक ग्रंथ करितों.

मंडनमिश्र--माझा तर नियमच आहे की सन्याशी पाहिला
म्हणजे स्नान करावयाचे. असो आज आता पंक्तीचा लाभ दिला
पाहिजे.

भट्टपाद--हो, हो, त्यास काय प्रत्यवाय आहे? आम्ही
ग्रंथ आल्यावर दुसरेकडे का भोजन करणार आहों.

(इतक्यात शिष्य येतो.)

शिष्य--महाराज, पात्रे वाढून तयार आहेत.

मंडनमिश्र--आम्हाकडून विलंब नाही. भट्टाचार्य चलावें.

(असें म्हणून उभयता हातास हात धरून निघून जातात,
व शिष्यही गडबडीनें निघून जातो.)

प्रवेश ४

(तदनंतर सुबुध्ध व सुलोचन असे दोन विद्यार्थी येतात.)

सुलोचन--कां मित्रा सुबुध्धा, आज फार गडबडीत आहस !

सुबुध्ध—अरे, गडबड म्हणजे, तुला कांहींच कां माहित नाही ? अरे आमच्या गुरूजीस पुत्र झाला, व आज बारावा दिवस इतक्या वेळ नामकर्णाचा विधी होऊन ब्रम्हणभोजन झाले. आतां बायकाचा, मुलास पाळण्यात घालण्या संबंधी शिष्टाचार व्हावयाचा आहे व तिकडे लागेल तें सामान देण्याचें काम गुरूजींनीं मला सांगितले आहे. म्हणून मी गडबडींत आहें समजलास.

सुलोचन—(आश्चर्यानें) अरे खरेच कीं काय ! वः उत्तम गोष्ट झाली. फार दिवस पुत्र पुत्र म्हणून ती माउली आर्याअंबाबाई श्रम करीत होती. बरें झालें. ईश्वरास करुणा लवकरच आली म्हणावयाची.

सुबुध्ध--अरे श्रम म्हणून काय विचारावे, शेवटी आमचे गुरूजी आणि काकी ही उभयता शिवालयातच जाउन राहिले. आणि निरशन व्रत करून त्यांणीं तेथे मोठे उग्र तप केलें तेव्हां शिव प्रसन्न होऊन “ मीच तुमच्या उदरीं अवतीर्ण होतों का. ही काळजी करूनका ” म्हणून स्वप्नात सांगते झाले.

सुलोचन--अरे वः , एकून या विप्रभास्कराच्या उदरीं साक्षात् कैलास नाथानीं अवतार घेतला म्हणातर. बरें त्या बाळकावर कांहीं अलौकिक चिन्हें आहेत कारे ?

मुकुंद—विचारतोस काय ? त्या बालकाकडे पाहाता दृष्टी दिपतात जनन कालीं पाच ग्रह एकादश स्थानीं होते. उपजताच, त्या वेळीं जातक विधी गुरूजींनी केला त्यावेळी मोठे मोठे ज्योतिषी आले होते, त्यांणीं त्या वेळेवरून बालकाचे जातक वर्णन केलें आहे. त्यात त्यांणीं सांगितले कीं " हा बालक अवतारी पुरूष आहे, तसेच चारवर्णाच्या धर्मांचें स्थापन करून हा जगद्गुरुत्व मिळवील आणि उपनिषद् वर महाभाष्य करील, व दिग्विजय करील. "

सुलोचन—अरे पण त्या सत्पुरुषाचा जनन दिवस कोणता ? हें आधीं सांग.

मुकुंद—आज बारावा दिवस म्हटल्यें यावरून तुला कळला नाही काय ! अरे त्या पुण्य पुरुषाच्या जनना विषयीं एका कवीनें एक श्लोक केला आहे तोच तुला सांगतो ऐक:—

॥ श्लोक ॥

प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्यां
एकादशाधिक शतोन चतुःसहस्र्यां ॥
संवत्सरे विभवनाम्नि शुभे मुहूर्ते
राधे सिते शिवगुरोर्गृहणी दशम्यां ॥ १ ॥

अरे मित्रा सुलोचना " कलीची ३८८९ वर्षेगेलीं असतां विभवनामसंवत्सरीं वैशाख शुक्ल दशमी माध्यान्हीं शुभमुहूर्तीं शिवगुरुपंडिताची स्त्री आर्यांबा, शंकराख्य बालकास प्रसवती झाली. " असा या श्लोकाचा अर्थ आहे.

सुलोचन--शाबास, शाबास, सख्या ! मला या वेळीं आनंद समुद्रात बुडविलेस आणि आनंद जी जी एकाबी, तीं, तीं, अल्हाद क्रारक वर्तमानें. पर्वा जेनाचा सर्व नाश झाल्याचें ऐकलें, व आज हे एकून सांप्रत या भूमीवर पुण्य पुरुषच उत्पन्न होऊं लागले आहेत, असें ह्मणण्यास काहीं हरकत नाहीं.

सुलुब्ध--खरें आहे (मागें पाहून) मित्रा आता जरा दूर सर त्या पाहा गावांतील सुवासिनी, हातांत ओटीचें सामान घेऊन मुलास पाळण्यात घालण्यास येताहेत; तर आता मला तिकडे हाका मारतील.

सुलोचन--बरें आहे जा मीही जातों. (असें ह्मणून निघून जातो)

(तदनंतर तिघी सुवासिनी, हातांत ओटीच्या सामानाची ताटें घेऊन प्रवेश करितात)

रमाबाई--(इकडे तिकडे पाहून) काय बाई चमत्कार तरी ! आह्माला मात्र त्या घोलावगरणीनें गडबड केली हातांतलें काम देखील पुरतें करूं दिलें नाहीं. आणि इथ पाहावी तर सगळीच सामसुम दिसते.

राधाबाई--होय बाई मलातर अगदीं रिकामपण नव्हतें उद्यां गावाला जाणं होणार ह्मणून मी त्या तयारींत होतें, पण जेव्हां तिची ती गडबड पाहिली, तेव्हां म्हटलं लवकरच आटपून यावं नि मग आपलं काम करावं पण अजून इथं उशीर दिसतो. तर मी घरीं तरी जाऊन येऊंका !

गंगाबाई--पुरे तुझं मेल कौतुक. आतां इथपर्यंत येऊन का तूं परत जाणार ! ठाऊक आहे, गावाला जाणार ह्मणून काय इथं घोडे शृंगारायचे नाहींत.

राधाबाई—कायतरी तुझं बोलणंग हें? तुझ्यातर बाई तोंडाला हाडच नाहीं. अग उद्यां गावाला जाणं होणार, मग नको का, कांहीं फराळाचं बिराळाच करून द्यायला ?

गंगाबाई—हं, हं, यजमान का जाणार? मी समजले तुझीच धिडका जायाची वाटत. तर मग दोन तीन पायलींचं फराळाच, आणि पाचसात मणाच बिराळाच, करून दिलच पाहिजे जा बाई हा.

राधाबाई—तुझ्या बाई तोंडाला कुणी लागावं. तोंड नव्हे ते जळ्ळ तोफखाना. दोन तीन पायलींचग कशाला पाहिजे आणि "बिराळाचं" तेग काय? इश्श आम्हाला नव्हती हो असलीं बोलणी टाऊक.

गंगाबाई हळु हळु "इश्श" करून मुरकताना मान नाहींना मोडली? किति जळ्ळा नखरा करितेत. नथ काय उडावतेस. तस स्वरूप चागल असतं ह्मणजे काय केल असतस कायकीं.

राधाबाई—अग माझं असूदे, पण तुझंतरी नाशीक त्रि यकात गेल आहे म्हणूनच बर आहे. नाहीतर आम्हाला काय दिसत नव्हतीस, कोणच्यातरी एखाद्या राजाची राणीच झाली असतीस.

रमाबाई—अग अशा भांडता का? मी कधी ना कधीं बहातें, या दोघी एके ठिकाणी मिळाल्या, म्हणजे याच आपलं कांहिं तरि आहेच (त्यादावीस बोलते) अग, थोरांच्या घरी आल्या वेळीं तरी बेताभातान असावं, मागच्या जन्मीच्या मेल्या दावदारणी हेत्या वाटत (मुग्धपात) कायरे अजून किती उशीर आहे? इथं तर कांहींच जमाजम नाहीं नीआम्हालाच कशाला इतकी गडबड केली?

मुलुंध--अहो जमाजम ती काय करायाची हा येथें पाळणा बांधला आहे- इकडे बसावयास घातलें आहे. बाकी काय नारळ, खण, वगैरे किरकोळ सामान पाहिजे तें आन आणून चाळणीच्या खोलीत ठेविलेच आहे तुह्मी ही आलाच, आता उरकून टाका म्हणजे झाले.

राधाबाई--अरे पण कणकीचे दिवे केलेले कुठ दिसत नाहीत इथ?

मुलुंध--ते बायकांनी तयार करण्याचे मला काय विचारता! पाहिज तर करून घ्या आता. त्याला काय उशीर लागतो.

रमाबाई--आता मुलाला घेऊन अंबाबाईला बाहेर या म्हणाव तर.

मुलुंध--ही खोली त्या सारे तुमचें बोलणें ऐकताहेत. हाक मारा ह्मणजे झाले

गंगाबाई--इथंच का आहेत? अग बाइ मला ठाऊकच नाही मी आपली हवं तस बोलत होते.

रमाबाई--(पडद्याकडे पाहून) अहो अंबाबाई या आता बाहेर ह्या सगळ्या बायका तुमची वाट पाहाताहेत. (सुबुधास) अरे त्यांना शालजोडी पांघरण्यास आणून दे जा; आणि त्या लवंगीस ह्मणाव की " जोडा त्यास पायात घालण्यास दे आणि तूं मुलास घेऊन बरोबर ये.

मुबुध--अहो बाई ती तयारी अगोदरच केली आहे, त्या शालजोडी पांघरूनच बसल्या आहेत. व तेथेच लवंगीही आहे, 'येताहेत आता बाहेर. तुमची मात्र उगीच गडबड चालली आहे,

रमाबाई—अरे गडबड म्हणजे ? मुहूर्त चलला कीं नाहीं. आमच्या घरीं सांगितलं आहे की " बारावर दोन वाजण्याच्या आंत समारंभ आटपून घ्या " कारण मग वैधृती येते. म्हणून मी गडबड करिते हीं.

सुबुध्ध—अरे पण ते आले नाहीत कोठे ? त्यांनीं यावें कीं नाहीं ?

रमाबाई--अरे यांत पुरुषाच काय काम आहे ? सकाळ पासून याज्ञिकाकडल्या खटपटीत असायाचे नव्हे काय ? तेव्हां दमून आता अंमळ आडवे झाले आहेत.

सुबुध्ध--उपाध्येपण गुडाळण्या पुरती खटपट, बाकी राबायाला आम्ही होतोच.

रमाबाई--कायमेल्या राबून राबून दमलास ते मला ठाऊक आहे पण. फराळाच पोटात पडे पर्यंत दिसत होतास मग कुठ तोंड घेऊन गेलास कोण जाणे. अहेराच्या वेळेस, सुबुध्धा, सुबुध्धा म्हणून सगळ्या वाड्याभर ओरड चालली. मग तो दुसरा एक नवीनच आला आहे. त्यानं तो अहेर काढून दिला. आणि मेला सांगतो ' राबायला आम्ही होतोच ' बोलायला लाज कशी नाही वाटत ती ?

सुबुध्ध--(हंसून) हं आटपा आता लवकर. त्या पाहा काकूही आल्या.

(नंतर लहान मूल शालजोडीत गुडाळून घेणाऱ्या दासीसह आर्याअंबा प्रवेश करिते.)

रमाबाई—(आर्याअंबेच्या हातास धरून) अशा पाटावर येऊन बसा. (आर्याअंबा बसते) अग लवंगे मुलाला

त्याच्या मांडीवर दे. तोंड पाहात काय उभी राहिलीस ? इतक कस माणसाना कळत नाही अगदीं ! (ती मुलास आर्याअबेच्या मांडीवर देते.)

अंबाबाई—मला एकटीलाच बसऊन तुम्ही सगळ्या उभ्याका ? खालीं नाही का बसायचं ?

(सर्व बायका खालीं बसतात.)

रमाबाई—अंबाबाई आज दोनवर्षांखालीं आम्ही तुमची थट्टा केली ती वेळ आठवते का ? मुळा करता कितीतरी घाबरला होता आता झालीना चिंता सर्व दूर ?

अंबाबाई—(लाजून खाली मान घालून) तुह्मा चारचौघींच्या आशिर्वादान आज हा दिवस मीं पाहिला.

रमाबाई—(गडबडीनें) बायानो, अशा का बसला आता ? भरा एकेक ओट्या. आटपा लवकर. थडींत बाळंतीण बायको किर्तीवेळ बसेल.

राधाबाई—अहो तुम्ही उपाद्धीणबाई नव्हे का ! तुमचा मान अगोदर तुमची ओटी झाली, म्हणजे आम्ही भरतों.

रमाबाई—असं काय ? बरं मीं अगोदर भरते. (असें म्हणून आर्याअबेची खण नारळ घालून ओटी भरते. व लुगडे हातात देऊन) अगबाई हे लुगड तुम्ही आता नेसल पाहिजे.

अंबाबाई—(लुगडे खाली ठेऊन) मीनाही घेणार हें हो काय ? आम्हींच तुम्हाला द्यावं, ते सोडून मी तुम्हाकडून लुगड घेऊन नेसू काय ? मला घरात काय ह्मणतील ?

रमाबाई—(हिरमुसल्या सारखे करून) असं नकागडे बोलूं. आम्ही नेसतो ही कुणाचीं ? तुमचीच नव्हत कां ! नवानवसानीं तुम्हाला मुलगा झाला आहे, त्यावेळीं आम्हीं दे-

ळनये तर केव्हां द्यावं ? उद्यां त्याच्या लग्नांत चार लुगडीं मी घेईन पण एवढ माझ गरीबाच तुम्ही घेतळच पाहिजे. (असें म्हणून लुगडे पुनः हाती देते.)

सुबुद्ध—आवळा देऊन कोहळा काढण्याची हि मोठी नामी युक्ति बुवा.

अबाबाई—बरं असूद्या (असे म्हणून लुगडें घेते.)

(बाकीच्या सर्व बाया तिची ओटी भरतात व लुगडीं देतात.)

रमाबाई—द्या इकडे आता मुलगा (असें म्हणून आयांअंबपासून मुलास घेऊन त्याचा मुका घेते.) अबाबाई कितीतरी लबाड आहे हा पाहिलात का? मजकडे कावरा बावरा होऊन बघतो. मी आई नव्हे, इतक तो समजला. (मुलास उजेडात धरून पाहून) अबाबाई, सगळी आगलट, तोडाची ठेवण तुम्हा सारखीच आहे पण वर्णमात्र तिकडला

राधाबाई—(जवळ येऊन) थोराडपणा मात्र आजवळा कडला आहे. (मुलाच्या तोडाजवळ तोडनेऊन) हा लुचा. (असें म्हणून मुका घेते.)

गगाबाई--अहो आटपा लवकर रमाबाई, मुहूर्ता साठी तुम्हीच गडबड करीत होता नितुम्हीच खेळू लागला. उद्या या आणि सावकास बसा कौतुक करीत.

\+ **सुबुध्द**—एकदा माझ्या हातात द्याबरें मला पाहुद्या.

× **रमाबाई**—अरे तुला पाहून काय करायच. उशीर होतोना !

\+ **अबाबाई**—रमाबाई, जरा द्यानाका त्याच्या जवळ.

\+ **रमाबाई**—(तसें करते.)

+ सुबुध्ध—अहो. घ्या लौकर. हो माझ्या हातांत फणसाच्या गऱ्यासारखा वळवळ करतो.

रमाबाई—(घेऊन पाळण्याजवळ जाऊन) पण नांव काय ठेवायच ? अरे सुबुध्धा, जा जाऊन बाहेर विचारून ये.

सुबुध्ध—विचारायाचे काय ? सकाळीं नामकरण झालें तेव्हा ठरलेच आहे. काकूस नाहीं का ठाऊक ? श्रीशंकर कृपे हा मुलगा झाला म्हणून याचे नाव शंकर ठेवायाचे.

रमाबाई—बरतर राधाबाई, माझ्या समोर उभ्यारहा. (असे ह्मणून दोघी पाळण्यास मध्ये करून उभ्याराहतात.) गोविंदघ्या. (असे ह्मणून पाळण्याखालून मुलास राधाबाईचे हातात देते.)

राधाबाई—गोपाळ घ्या (असे म्हणून मुलास घेऊन) शंकरघ्या (असे म्हणून पाळण्यावरून मुलास रमाबाईचे हातांत देते.)

रमाबाई—(मुलास घेऊन पाळण्यात निजविते आणि त्याच्या कानाशी तोंड नेऊन) शंकर बाळा, शंकर बाळा, कुर्र. (बाकीच्या बायका तिच्या पाठीवर बुक्या मारितात.) अहो पण हळु माझी पाठ मोडलीना. या, अंबाबाई, आतां पाळण्यास हात लावा. बायानो, तुम्हीही लावा. (नतर सर्व पाळणा हालवु लागतात. व पाळणा म्हणतात.)

पाळणा.

जो जो जो जोरे ॥ आचार्या ॥ पूज्या सद्गुरुवर्या ॥ श्रम तुज बहु झाले ॥ सुरकार्या ॥ हलवी शिवगुरुभार्या ॥ जो जो० ॥ १ ॥

सत्पथ राखाया ॥ यति होसी ॥ द्वैतमतांतें
हरिसी ॥ मंडनमिश्रातें ॥ जिकुनियां ॥ पर-
कायावश होसी ॥ जो जो० ॥ २ ॥ झाला
दिग्जय ॥ विश्रांती ॥ आनंदीं घे शांती ॥
वसुधासुरखंती ॥ घालविली ॥ प्रसाद हो बळ-
वंतीं ॥ जो जो० ॥ ३ ॥

अंबाबाई--झालानां आता जाऊ मी आत !

रमाबाई—झाल. पण एक शिष्टाचार राहिला.

अंबाबाई—तो कोणचा ? सांगा बाइ लवकर बसून ब-सून माझ्या पायाला मुंग्या आल्या.

रमाबाई—अहो, दुसर काय ? तुम्हीं नाव घेतलं पाहिजे.

अंबाबाई-इश्श हे काय हो ? हततील कोणी नाव काय म्हणून आता घ्यायचं

रमाबाई—छे, त्यावाचून ह्या बायका तुम्हाला आत जाऊ देणार नाहींत.

अंबाबाई—(गालातल्या गालात हसून) तर मग अ-गोदर तुह्मी घ्या. नंतर ह्या सर्व बायकांनीं घ्यावीं मग मी ही घेईन.

रमाबाई—तसनव्हे हा आजचा तुमचा मान आहे आ-णि आम्ही घेण हे उगीच. पाहिजेतर घेतीऌ या लहान ल-हान मुली. (अंमळ थाबून) घ्या आता लवकर तुम्हाला बाहेर येऊन फारवेळ झाला.

अंबाबाई—(कपाळास आंठ्या घातल्यासे करून) घेरबाई

ई' तुमची कटकट. (अमळ विचार करून) सांबाच्या (इ-तके अर्धेच बोलून लाज्जित होते.) मी नाहीं बाइ मला लाज वाटते. (असे म्हणून खाली पाहू लागते)

रमाबाई—ध्याचटकर नि चला लवकर बाजेवर. त्यात लाज कसली ? इथ कोण आहे.

अंबाबाई—मग तुम्हा सगळ्यात मी सोडायची नाहीं हो सागते.

रमाबाई—बर आम्हीहि घेऊ अशा आनंदाच्या वेळांत जर नावं घेऊ नयेत तर घ्यावीं केव्हा ?

आबगाई—ऐकातर—

॥ सांबाच्या पिंडीवर वाहिली पांच मोती ॥
॥ शिवगुरुमाहाराजा सारिखे जन्मोजन्मीं मिळावें पती ॥

(नंतर बाकीच्याहि नावे घेतात. व सर्व निघून जातात)

प्रवेश ५.

(तदनंतर तोंडाने कांहीं बडबडत विदूषक येतो व त्या चे मागोमाग सूत्रधार प्रवेश करितो.)

सूत्रधार—(पुढें पाहून) अरे मित्रा विदूषका तूं अद्याप जिवंत आहेस काय ?

विदूषक—तुमच्या डोळ्यात का मी सलूं लागलों ! मला

मरणाचे डोहाळे झाले होते, परतु लवकरच, सावध झाल्याने अद्यापी वाचून आहे.

सूत्रधार—अरे पण तूं कोणा सरकारी कामगारास, जैन आहेस असें कळले तर, ते लवकरच, तुझ्या ढेरपोठ्या गुरुजी जवळ तुला पोहोचवितील.

विदूषक—(चवताळून) तोंड आटपून बोला, कोणाला हो जैन ह्मणता ? गळ्यातील हे लगर तुमच्या डोळ्यास दिसत नाहींत काय ? (असें म्हणून गळ्यातील जानवे दाखावितो.)

सूत्रधार--(हंसून.) पाहिलें; पाहिलें. एकून तुझी ही धर्णसंक्राती बरीच लवकर पालटते. अरे, प्रथम ब्राह्मण असून, मिष्टांन लोभे जैन झालास; आणि मरणाची पाळी येण्या घरोबर पुन: ब्राम्हण बनलास ? शाबासरे शाबास (असें ह्मणून त्याच्या पाठीवर हात थापटतो.)

विदूषक—जाउंदे हो ती गोष्ट अता फिरून काढूनका. तुम्हालाच ठाऊक की मला ठाऊक.

सूत्रधार--बरें पण गड्या, त्या महा सकटातून तूं कसा पार पडलास !

विदूषक—अहो ते दिवशीं मी तुम्हास भेटलो, त्यानतर दुसरे दिवशी मी बस्तीच्या देवालयात स्वस्थ अजगरासारिखा पडलों होतों. इतक्यात दहा पाच शिपाई घेऊन फौजदार आला. आणि त्यानें, एकदम शिपाया कडुन आमच्या गुरूजीस व त्याच्या बाकीच्या शिष्यास चतुर्भुज केलें, आणि बाहेर ओढिले. तेव्हा मी घाबरून, हातातला मोराच्या पिसाचा कु-

चला टाकून देऊन, गळ्यांत जानवें घालून " राम राम असें ह्मणत बसलों.

सूत्रधार—ह्मणूनच निभावलास. बरें पुढें ?

विदूषक—मग त्यानीं त्यास तेथेंच बाहेर काढिलें, व र जाज्ञा त्यास कळवून, त्याचा शिरच्छेद केला. हे पाहून मला जे झालें तें सागवत नाहीं. हा प्रकार आटपताच, मी प्रांतच सोडून दिला. आणि इकडे आलो.

सूत्रधार—मोठ्या अपमृत्यूतून चूकलास, पण आ तरी खात्री झाली का ? " स्वधर्मे निधनं श्रेय: " या व क्याचा अर्थ आता तरी खरा वाटतो का ?

विदूषक—हो, हो, आता कानास खडाच लाविला, कांि होईना, ब्राम्हण धर्म सोडायाचा नाहीं. असो. अहो पण आणखी एक विसरलों. मी आता मोरच्याचेर्नात आहे. थोड्याच दि वसापूर्वी माझे लग्नही झाले.

सूत्रधार—अरे खरेंच कीं काय ? हें कसें संधान केलेंस

विदूषक—कसें म्हणजे ? काय विचारता हो ! या फाक ड्याची अक्कलच तशी आहे मडनमिश्र ह्मणून माहिष्मती नगरीत एक पंडित आहेत, ते सन्याशाचा तिरस्कार करिता. त. हे तर तुम्ही ऐकिलेंच असेल. आतां त्याचा काय नेम आहे म्हणाल, तर सन्याशी पाहिला की त्यास जिंकून त्याचें लग्न करितात ह्मणून मी लटकाच सन्याशी झालो आणि त्याच्या नगरींत गेलों, तेव्हा मला " वादकर " असें कि- त्येक पंडित येऊन बोलूं लागले. मग मला तें येत नाहीं; असें मी म्हणताच, त्यांणीं मला बलात्कारें धरून, माझी भगवीं व-

खे काढून घेऊन, मला पांढरीं वस्त्रें दिलीं आणि लागलेंच माझें एका फाकड्या तरूण स्त्रियेशीं लग्न लाविलें.

सूत्रधार—एकून आता मात्र तुझ्या अकलेची सीमाच झाली बरे पण आज इकडे कोणीकडे.

विदूषक—अहो या गावात कोणी शिवगुरु ह्मणून, अति विद्वान ब्राम्हण मोठे संपत्तिमान आहेत. त्याना एक शंकर नावाचा पुत्र मोठ्या नवसानें झाला आहे. व त्याचे उपनयन होणार आहे तेव्हा चार दिवस चळचळीत तूप पोळी मिळेल म्हणून नवीन केलेल्या कुटुंबा सह येथें आलो आहें.

सूत्रधार—अरे ते तर झालेच. अरेरे! थोडक्यात चुक-लास सर्व समारंभ व देकार, नुकताच आटपला.

विदूषक—(हिरमुसल्या सारिखे करून) तर मग मला व्यर्थ हेलपाटा पडला. बरे आता मी तिकडे गेलोंतर दक्षिणा तरी मिळेल कां नाहीं!

सूत्रधार—छी, वेड्या, कोठली दक्षिणा घेऊन बसलास ती आपल्या दुःखांत चूर आहेत.

विदूषक—तें कसलें हो दुःख? सांगा, सांगा, लवकर.

सूत्रधार—त्या शिवगुरूपंडितास देवाज्ञा झाली. हर हर! ी आवठण काढिली की वाईट वाटतें. केवढा हो विद्वान, ाय हो लीनता, एकून असा पुरूष मात्र विरळा. इतक्या नल्पवयात, व असा उत्तम पुत्र झाला असतां, ईश्वरा, त्या त्पुरुषास काही दिवस सुख भोगू दिलें नाहींस, हा तुझा अ-याय आहे.

विदूषक—अरेरे! एकून माझी दक्षिणा बुडाली अं! तर ग मोठा घातच म्हणायाचा,

सूत्रधार—जळो तुझी दक्षिणा तसला ब्राम्हण जर वांचता तर तुला हवी इतकी दक्षिणा मिळाली असती

विदूषक—बरे पण, त्याचे घरीं चाकीची माणसें तरी जिवत आहतना ?

सूत्रधार—अरे, काय अभद्र भाषण बोलतोस हें ? सर्व आहेत आणि ईश्वर, त्यास सदोदित असेच सुखी राखो. (पडद्याकडे पाहून) अरे ही पहा, ती माहा सती शिवगुरूची पत्नी इकडेच आली. शिव शिव ! त्या साध्वीची ही वैधव्यावस्था माझ्याने पाहावत नाही. तर मित्रा, चल आपण एकीकडे जाऊं.

(असें ह्मणून दोघे निघून जातात.)

प्रवेश ६

(तदनंतर विधवा आर्यांबा प्रवेश करिते)

अंबाबाई—(मोठ्या दुःखाने खालीं बसून कपाळास हात लाऊन) जगदीश्वरा, तुझ्या मनास यईल त्या प्रमाणे तू मनुष्यास वर्तवितोस. (दुःखाचे हेल काढून) नरकवासाहून अति पाडादायक जे वैधव्य, त्याचा पूर्ण अनुभव देण्यास मी कशी तरी वांचले? सहगमन करणार होते, परंतु काय करूं लहान पुत्र त्याचं संरक्षण कसं होईल! या मायापाशात गुंतून त्या सुखासही मुकले. अरेरे! परंतु मला इतकं ज्ञान झाल नाही कीं, ईश्वर कोणा वाचून कोणाचही अडूं दे.

त नाहीं. अस जर नसतं तर त्यास, जगन्नियता अस कोण म्हणत असत ? (विचार करून) असो आता दु:ख करून काय फळ ? ज्या करिता त्या सुखासही अतरून वाचलें, त्याजकडे दृष्टि देऊनच दिवस ढकलावेत हेच आता चागलं (गहिंवरून) माझ्या बाळाचे एकेक गुण पाहिले कीं पदोपदीं त्याची आठवण होते. असते म्हणजे चटकां चटकीं कौतुक करित असते असं वाटतं. अल्पवयात किती तरी प्रौढ विचार, किती गोष्टी माहिती, जणुकाय पूर्व जन्मींच शिकून आला आहे. कोणती ही गोष्ट माझ्या शंकरास माहित नाहीं अतनाही पर्वा मुज झाली. पण अगदीं पोथींत ब्रम्हचाऱ्याचा धर्म सांगितला आहे तशी वर्तणूक अता बाई माधुकरीस गेला आहे केव्हा येतो काय कीं. ऊन किती झालं आहे. पाय पोळत असतील. असो त्या सर्वेश्वरास करूणा.

(इतक्यात पडद्यात " भवति भिक्षांदेहि " असा शब्द होतो)

अंबाबाई--(ऐकून) अग बाई आला वरं.

(तदंनतर बटुवेषधारी श्रीशंकराचार्य प्रवेश करितात.)

शंकराचार्य--आई ही माधुकरी. कोठे ठेऊ?

अंबाबाई--बाळा ठेव तिथ (शंकराचार्य भिक्षापात्र ठेवितात.) बाळा, कशाकारे रोज रोज माधुकरीस जातोस ? घरात काय कमी आहे?

शंकराचार्य--आई, घरात कमी आहे म्हणून काय मी माधुकरीस जातों माते, ब्रह्मचाऱ्याचा धर्मच तसा आहे. भिक्षान्न सेवन करून गुरुगृहीं वेदाध्ययन करावं, दिवसां निजूनये वहनावर बसूनये, तांबूलभक्षण करूंनये सर्वदा गुरुसेवेत असावे. असे आहे म्हणून मी तदनुरूप आचरण करितो.

अंबाबाई—(त्यास पोटाशीं धरून) बाळा, कुठरे इत
शिकलास ज्ञान! (गहिवरून) काय करूं देवा, अशा स
गुणी पुत्रास सोडून कसरे त्याना जावबल? (डोळे पुसून
बरं बाळा आता मला तुझीच काय ती आशा. तुझ एक
लग्न होऊन, तुला चार मुलं बाळं झालीं, म्हणजे माझे स
गळे हेतु पुर्ण झाले.

शकराचार्य--आई, तू मला लग्न करण्यास सागतेस काय
छे, छे तसलें भऊते मी कधी ही करणार नाहीं. आहे का
त्यांत ! आई सर्व विषय मिथ्यत्व पावतात, मग तदधिष्टा
जी स्त्री, तिजपासून सुखेच्छा ती काय ?

अम्बाबाई—तर मग तूं काय करणार ? अस भलत
बोलू नये बाळा.

शकरार्य--आई मी सन्यास घेणार तर मला तूं आज्ञा दे.

अम्बाबाई अरे हेच का तूझ शहाणपण! मी मोठा तुला सू
ज्ञ सूज्ञ म्हणत होते, त्याचाच का हा प्रकाश! अरे ही दुर्बुद्दी
तुला कुणी शिकविली? बाळा इतक्यात सन्यास घेऊन या ससा-
राची सारी माती करणार काय ? (सतापुन) अरे या कु-
लाचा दीपक तूंच आहेस, आणि हीं अशीं अक्षरे जर पुनः
बोलळास तर मी जीभ हासडून तुझ्या पायात प्राण देईन
मग काय हवं ते कर.

शकराचार्य—[मनांत] ही अज्ञानतिमिराने वेष्टिलेली
आहे. तेव्हा अशी आज्ञा देणार नाही, याला काहीं तरी क-
पटच केले पाहिजे. बरें असो. (उघड) नाहिंग आई उगी
च थट्टेनें बोललो. तितकें देखील तुझ्याने सहन करवले नाहीना ?

अंबाबाई—(पुनःजवळ घेऊन) असं नव्हे, बाळा, ती.

गोष्ट येव्हांच करायची नव्हे. संसारसुख सारं घेतलंस, आणी दोन मुलं बाळ झालीं, म्हणजे माझ्या मागे, तुझ्या म्हातारपणांत पाहिजे तर तसं कर.

शंकराचार्य—बरें तसें कां होईना. जाऊंदेग आई आतां ती गोष्टच काढूनको. आइ, माझी माध्यान्हस्नानाची वेळा झाली तशांतून आज भानुसप्तमी आहे. तर मी नदीसच स्नानास जातो.

अंबाबाई—नको बाळा घरींच लवकर स्नान करून जेव. नदीचीं स्नानं काय रोज चाललींच आहेत.

शंकराचार्य—बरं तरी आतां जाऊन येतों (असें म्हणून चालू लागतो)

अंबाबाई--पण फारवेळ डुचूनकोस हो लवकरये. जर उशीर केलास तर पुन. कधींही जाऊ देयाची नाहीं.

शंकराचार्य—बरें आहे. (असें म्हणून निघून जातात)

अंबाबाई--कितितरी माझ्या धाकात आहे. मी अमळ रागं भरलें कीं तेव्हाच घाबरतो. पर पण त्याला हें संन्यास घेण्यास वेड कुणीशिकविलं असेल? (विचार करून) हं समजलें. हेसगळ, त्या शाळेत म्हणायास जातो त्याचं फळ. अगोदर ती शाळाच मला बंद करविली पाहिजे. पुरे मेली झाली इतकी विद्या. आता त्याला प्रपंचाकडे लावावा म्हणजे इकडल काही लक्ष लागेल.

(इतक्यात रडत सुबुध्ध येतो)

अंबाबाई—(घाबरून) अरे रडत कां आलास ? काय

बाई तरी चिन्ह पाहा. अर्धा भिजला आहे निकाय रे ही तऱ्हा ! अरे, रडतोस का बाबा.

सुबुध्ध—(कापत कापत) क. क. क क. काकी, मी आणि श. श. शकर नदीस स्नानास गे. गे. गेलो होतो मग स्नान क क करीत असता, श. श शकरचा पाय मोठ्या सु, सु. सुसरीने धरिला. आम्ही तिने सो. सो सोडावे, ह्मणून पुष्कळ इलाज के. के. केले. प. प. पण. तो सोडीना. मग मी तसाच इकडे ध. ध. घ. धावत आलो. श श शकर रडत पाण्यात उभा आहे. ल. ल. लवकर चल.

अक्काबाई—(छातीवर हात आपटून) देवा कायरे हे संकट? आता माझा पुत्र मला पुन: दिसेल काय ? मेल्याला बुडायाला गेला कशाला ! बर चल, चल कुठआहे तो मला दाखीव अगोदर (कचेरवर हात ठेऊन उठून) माझी तर हे एकून कचरच खचली.

(असे ह्मणून दुःख करित दोघे निघून जातात)

प्रवेश ७

(तदनतर, सुबुध्धाचा मित्र सुलोचन येतो.)

सुलोचन—(आपल्याशीच) काय करावे; आज कितीएक दिवस माझा प्रिय मित्र सुबुध्ध मला भेटला नाही, म्हणून मी आज येथे स्वतः आलो, तरी त्याचा कोठे माग मूस नाही हे काय असेल बरे ?

(इतक्यांत खिन्न वदन करून सुबुद्ध येतो.)

सुलोचन—(प्रेमानें त्यास भेटून) मित्रा सुबुद्धा, आज तूं असा उदास का दिसतोस ? तूं सदा आनंदी असावयाचा पण आज तूं खिन्न का ?

सुबुध्ध—काय सांगु मित्रा, आज माझ्या सर्व सुखांचें मूळच नाहींसे झालें.

सुलोचन—अरे असें काय म्हणतोस. सर्व वर्तमान सांगतरीं कारण आपलें दुःख मित्रास सांगितल्याने काहीसे कमी होते.

सुबुद्ध—गुरूजी निवर्तल्याचे तूं तर ऐकिलेच असेल.

सुलोचन—हो, हो, सूर्यास्त झाल्याचे कोणास कळणार नाही ?

सुबुध्ध—नंतर त्यांचा पुत्र व माझा मित्र जो साक्षात शंकरावतार तो आज आम्हास सोडून निघून गेला. (असें ह्मणून रूदन करू लागतो)

सुलोचन—अरे असें काय ह्मणतोस " निघून गेला " या संदिग्ध भाषणानें माझे हृदय फुटते, सर्व काय असेल तें स्पष्टसांग.

सुबुध्ध—काय सांगू, तो भगवान जगदाधर आम्हांस लाभणार काय? अरे मित्रा त्याच्या मनातून संन्यास घ्यावयाचा याकरिता त्याणें आईपाशी एकवेळ आज्ञा मागितली परंतु ती मिळाली नाहीं, म्हणून आज आम्ही उभयता स्नानास गेल्यावेळीं मायानक्र उत्पन्न करून त्याणें आपणास धरिलें आहे, असें दाखवून ओरडूं लागला.

सुलोचन--मग काय झालें!

मुमुक्षु-- मग मी धावत येऊन काकीस सर्व विदीत कीरताच ती ओरडतच तेथे गेली; आणि उदकात पुत्र आहे, व आपला उपाय काहीच चालत नाहीं, म्हणून तिने फारच आकांत माडिला.

सुलोचन--बरे पण त्यातून सुटला कीं नाहीं हें सांग आधीं.

मुमुक्षु--सर्व सागतो ऐक. नंतर आईस पाहून तो उदकातूनच म्हणाला. "आई मी तर आता मरतोच. परंतु संन्यास घेण्यास जर मला या वेळीं आज्ञा देशील तर कदाचित मी संन्यासाविषयीं संकल्प करितांच पुनर्जन्म होऊन वाचलो तर वाचेन."

सुलोचन--वः कायहो युक्ती हि. बरें मग!

मुमुक्षु--मग ती भोळी माता," आज्ञा जर न देईन तर हातचे असले पुत्ररत्न जाते," अशा या दोन विचाराच्या कचाट्यात सापडून, काही सुचेनासे होताच वेड्या सारिखी चहूकडे टकमका पाहूंलागली.

सुलोचन--अरेरे! काय दारुण प्रसंग, मित्रा सुबुध्धा, त्या वेळेस त्या माउलीला कसें झाले असेल याचा विचार करूं लागलो कीं आंगावर शहारे येतात. बरें मग!

मुमुक्षु--नंतर आपली माता पुत्र मोहानें अतिबध्ध झाली असून तिला काय बोलावे हे सुचत नाहीं असें जाणून तो भगवान माहाविरक्त, ममताशून्य असा असतां त्याच्याहि नेत्रातून अश्रुपूर आले, परंतु तात्काळ तें नाहींसे करून " माते सत्वर कायते साग. नक्रपीडा मासाने सहन करवेना." असें तो मायाचालक मोठ्यानें ओरडला,

सुलोचन--हर हर ! ममतापाशच्छेद करण्याचा परम कठीण आहे. बरें, मग!

सुबुद्ध--नंतर, तिणे, "हा माझा पुत्र संन्याशी होऊन त-री सुखी असो" असे ह्मणून, हातात उदक घेऊन संन्यासा विषयी आज्ञा दिली.

सुलोचन--मगतरी नक्रापासून मुक्त झाला काय !

सुबुद्ध--हो अरे, त्याकरिताच ते कपट त्याने केलें होतें आज्ञा मिळताच नक्र नाहीं, कांहींनाहीं; लागलाच वर येऊन आईपाशी उभा राहिला.

सुलोचन--शांतझालों आतां; एकून त्या अरिष्टातून वाच-लाना? पुढें?

सुबुद्ध--मग आईने पुन: "मी जाऊंदेणार नाहीं" ह्मणून आग्रह धरिला. त्यकाळी तिला ज्ञानोपदेश करून व अं-तकाळीं तुला दर्शन देईन ह्मणून सांगून, सर्व द्रव्य भाऊब-दांस देऊन आईची व्यवस्था त्यास सांगून निघून गेला. (गहिंवरून) आता मी मात्र अनाथ झालों.

सुलोचन--बरें पण तुझे आणि त्या सत्पुरुषाचें सख्य होतें मग तूं त्यास आपणा विषयीं विचारावे कीं नाहीं!

सुबुद्ध--नाहीं असे कसें होईल. त्यावेळीं मी रडूं लागलों त्यावेळीं माझ्याजवळ येऊन, माझें समाधान करून, मला सां-गितलें कीं मी संन्यास घेउन काशीस येईन त्यावेळीं " तूं मला भेट ह्मणजे तुझा उध्दार करीन. "

सुलोचन--तर मग तूं काशीस येत असलास तर मीही

येनों अशा पुण्यपुरुषाच्या सहवासा सारिखे दुसरे कोणतें सौख्य आहे ?

सुबुद्ध--मीतर हा चाललो तूंही येणार नर य

(असे बालून दोघे निघून जातात)

प्रवेश ८.

स्थळ—हिमाचल पर्वत.

(तदनंतर आसनस्थ गोविंदपूज्य पादाचार्यस्वामी प्रवेश करितात.)

गोविंदपूज्य--नारायण, नारायण, (असे म्हणून आपल्याशीच) काल समाधिकाली, उदयीक जो शिष्य येईल, त्यास आश्रम द्यावा. असी ईशाज्ञा झाली आहे पण अद्यापी कोण तो येतनाही हे कसे !

(इतक्यांत शंकराचार्य येतात)

शंकराचार्य-- (आपल्याशींच) मी आईची आज्ञा साधून, निघाल्या पासून अनेक वने उपवने क्रमण करीत या हिमाचलावर येऊन गुरूजीच्या गुहेचा शोध केला. आता एका तपस्व्याने सागितलेली खूण या गुहेवर दृश्यहोते. तस्मात् या गुहेतच ते माहायोगी असतील. (असें म्हणून काही पावले चालून) धन्य, धन्य, हीच ती गुहा. हेचमाझे गुरुवर्य बसले आहेत असो आता चरणी लीन व्हावे.

(असें म्हणून जवळ येऊन चरणांवर मस्तक ठेवितो.)

गोविंदपूज्य--नारायण, नारायण, अरे बाबा तू कोण आ-हेस !

शंकराचार्य--पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश, या पंच माहा भूताहून निराळा जो आत्मा तो मी आहे.

गोविंदपूज्य--ठिक, एकून याचा अधिकार मोठा दिसतो. हे बटो तुझे नाव काय ?

शंकराचार्य—सद्गुरु, या पंचभौतिक देहास शंकर ही संज्ञा आहे

गोविंदपूज्य--शाबास हे शंकरा, तुझी काय इच्छा आहे ! तसेच या अल्पवयात, असल्या या घोरतपोवनात येणे किमर्थ केलेस !

शंकराचार्य—माहाराज, मी संसार तापेकरून फार पिडित झालो आहे, एतदर्थ तन्नाशक जो चातुर्थाश्रम तो घेण्याकरिता या चरणापाशी आलो आहे. तर माझी तेवढी इच्छा परिपूर्ण करावी

गोविंदपूज्य-- (हंसून) तू म्हणतोस ते सत्य आहे, परंतु तुझे हे वैराग्य कडे पर्यंत टिकणार नाहीं कारण, भोगादिक करून इंद्रियशांति झाल्यावाचून, तीं स्वायत्त होणार नाहींत या करितां तूं म्हणतोस ती दीक्षा घेण्याचे हे तुझे वय नव्हे.

शंकराचार्य- ऐंद्रजाल विद्येच्या प्रभावाने जाहालेल्या चमत्कारास बालके मोह पावतात, परंतु हे इंद्रजाळ आहे असे मानणाऱ्या प्रौढास त्या पासून काहीच होत नाही. तद्वत मिथ्या जो इंद्रियगण त्या पासून सत्य विकार होईल कसा ! तेव्हा गुरूजी जे म्हणतात त्या विषयी भीती, गुरूकृपा असेल तर मी किमपि बाळगणार नाहीं.

गोविंदपूज्य०—असो, तू कोण आहेस हें मीं जाणिलें आहे; तेव्हां तुला मी उपदेश करावा असें नाहीं. बरें आहे तुला उपदेश करितो, पण गंगेवर जाऊन मुंडण करून घेऊन लवकर यावें.

(नंतर शंकराचार्य आंत जाऊन येतात)

शंकराचार्य—माहाराज आज्ञे प्रमाणें तो विधि उरकून आलो.

गोविंदपूज्य०—आतां हीं वस्त्रें परिधान कर (असें ह्मणून भगवीं वस्त्रें परिधान करवितात) दक्षिण हस्तांत हा दंड धारण कर (असें म्हणून दंड देतात) येणे करून काम क्रोधादि जे शत्रू आहेत त्याचं दमन करावें. आतां उजवा कर्ण इकडे कर म्हणजे तत्वोपदेशक मंत्राचा उपदेश करितों (असें ह्मणून शंकराचार्यांच्या सव्य कर्णांत उपदेश करितात) आतां 'नारायण' असा मोठ्याने उच्चार कर.

शंकराचार्य—(मोठ्याने) नारायण, नारायण, नारायण, (असें म्हणतात.)

गोविंदपूज्य०—आतां तुला या आश्रमाचे धर्म सांगतों ऐक:— एका ग्रामांत चिरावावर राहूनये, कोरडी भिक्षा घेऊंनये, रजस्वला स्त्रियाचें मुख पाहिलें असतां ते दिवशीं उपोषण करावें, द्रव्यसंचय करूंनये, यानावर बसूनये या प्रमाणें धर्म आचरून अहर्निश ब्रम्हतत्वाचा विचार करीत जावा, आणि मुमुक्षु जे असतील त्यांस उपदेश करून त्याचा उद्धार करावा. चातुर्मास्यांत मात्र चार पक्ष म्हणजे दोन महिने एका ग्रामांत वास्तव्य करावें. त्या दिवसांत तीर्थयात्रा करण्यास जाऊंनये.

शंकराचार्य--आज्ञेप्रमाणे वर्तन करितों, गुरुवर्यांचा कृपाकटाक्ष मात्र या शिष्यावर पूर्ण असावा

गोविंदपूज्य—तूं माझा पट्टशिष्य आहेस तुला, भगवत्पूज्यपादाचार्य असे आश्रमनाम मी देतो आता तुला गुरूपरंपरा सांगतो ऐक,— मूळ अद्वैताचार्य श्री व्यासोनारायण हे होत, त्याचे शिष्य श्री शुकाचार्य, त्याचे श्री गौडपादाचार्य, त्याचा मी व माझा तूं (भगवत्पूज्यपादाचार्य) अस्तु. तूं साक्षात् शंकर आहेस. मनुष्यदेह धारण केल्यावर, तदनुसार करणी केली पाहिजे, म्हणून या लीला करितोआहेस; हे मी स्पष्ट जाणतों.

शंकराचार्य—आपण सर्वज्ञच आहा. आपणास विदीत नाही असे काय आहे ?

गोविंदपूज्य०—हे मत्प्रिया भगवत्पूज्या, आता तूं, मुमुक्षूचा उद्धार करण्या करिता पृथ्वीवर संचार करावा.

शंकराचार्य--सद्गुरो काही दिवस या हस्तें गुरुसेवा घडावी, अशी इच्छा आहे, तर आश्रमात राहण्यास मला आज्ञा असावी.

गोविंदपूज्य—फार उत्तम खुशाल राहा. आतां माध्यान्हिक सारण्यास गंगातीरीं जाऊं, (असे म्हणून उभयतां निघून जातात.)

प्रवेश ९

स्थळ—काशिक्षेत्र.

(तदनंतर शंकराचार्य प्रवेश करितात.)

शंकराचार्य--(आपल्याशींच) मी तर गुरूची आज्ञा घेऊन या पवित्र क्षेत्रीं आलो आहे आता आपल्या इच्छे प्रमाणे कधी योग येतो पाहवें व काय हो ही गंगा स्वच्छ आहे खरी. जिचे पाणी स्फटिका सारिखे असून अमृतवत रुची देत आहे शाश्वत या गंगेचे पान करणारे हे यथील लोक किती तरी धन्य आहेत असो, माझे तर स्नान झाले-च आता श्री विश्वराचे दर्शन घेण्यास जावे (असे म्हणून दोन पावले जाऊन पुढे पाहून) हर हर ! किती तरी अमंगल चांडाळ आहे ज्याणे हस्तात मांसपात्र धरले आहे, बरोबर चार श्वान आहेत, आंगाची दुर्गंधी यथपर्यंत येत आहे शिव शिव ! याची छाया देखील घेऊंनये. (असें म्हणून एका बाजूने चालू लागतात.)

(तदनंतर वर्णन केल्या प्रमाण चांडाळ वेष घेऊन श्री विश्वेश्वर प्रवेश करितात.)

शंकराचार्य—अरे हा आंगावरच येतो कीं, किती नष्ट, उद्दाम आहे हा (त्यास) अरे चांडाळा मला शिवशील. वाट सोडून एकीकडून चाल.

चांडाळ--(ते न ऐकतां त्यास जाऊन धक्का देतो.)

शंकराचार्य--(कंटाळून) अरेरे, दुष्टानें स्पर्श केलाच शेवटीं, आता पुनरपि स्नान केले पाहिजे. (त्यास म्हणतात) अरे मला शिवल्यास यात काय तुला मिळाले.

चांडाळ—(हसून) अरे तू कोण आहेस.

शंकराचार्य—मी ब्राम्हण आहे, व जे चांडाळाचा स्पर्श झाला असतां स्नान करितात

चांडाळ—अरे तू जातीने ब्राम्हण आहेस किंवा गुणानं ?

शंकराचार्य--पदार्थ आणि त्याचे गुण यामध्ये पृथक-ता नसतेच त्या पेक्षा जर मी ब्राम्हण आहे तर तद्गुण माझ ठायी आहेत. असेच समजले पाहिजे तेंव्हा मी दोहीकडून ब्राह्मण होय.

चांडाळ--तर तुला ब्राम्हण या शब्दाचा अर्थ ठाऊक असला पाहिजे

शंकराचार्य—हो, हो, ठाऊक आहे ब्रम्ह जानातीति ब्राम्हण.

चांडाळ--तुला अर्थ ठाऊक आहे परंतु त्याचा अनुभव नाहीं. तो असता तर तुझ्या मुखातून अशी असंबध्ध वाणी निघतीचना.

शंकराचार्य--" मला, शिवूनकों. " या वाक्यात असंबध्धता कोणची पाहिलीस ?

चांडाळ--अरे मूढा जो तुला शिवतो आहे, त्यास " शिवूनको " हे म्हणणे समजत नाहीं. व जो समजतो त्यास शिवणें किंवा न शिवणे हे माहीत नाहीं. तद्वतच " मला शिवूनकों. " असे जो म्हणतो त्यास स्पर्श होतच नाहीं, व ज्यास होतो त्यास तो झाल्या बद्दल काहीच कळत नाहीं. कारण तो जड आहे, आणखी, सूर्य प्रतीबिंब, गंगेत व सुरेत सारिखे पडते म्हणून त्या प्रतिबिंबास उच्च नीचत्व आहे काय ? तद्वत आकाशवत् व्याप्त जो आत्मा तदृष्ट्या ब्राम्हण आणि

चांडाळ हा भेद मुळीच नाहीं. असे असून, अभेद दृष्टीचा डोल घालूनआतून अशीं भेद बुद्धीचीं आचरणे करणारास ब्राम्हण म्हटल्या पेक्षां पशू ह्मणण फार चांगले नव्हेकाय ?

शंकराचार्य--(आपल्याशीच) अरे हा चांडाळ नव्हे. कारण, या नीच मुखातून अशी वाणी, व असे सद्विचार, कधींही निघावयाचे नाहींत. तस्मात हा वेषधारी चांडाळ असावा. असो (उघड) जग आणि ब्रह्म यांचें नीरक्षीरवत् मेलन असून हंसवृत्तीनें त्यातून ब्रम्हक्षीराचा अनुभव घेणारा, व ज्याची अशी अभेदबुद्धी असेल, तो चांडाळ असो, यवन असो, जातीने महानीच असो, तो माझा वंदनीय गुरू होय. (असे म्हणून चांडालाचे पाय धरण्यास वाकतात. तोंच विश्वेश्वर चांडाळाचा वेषटाकून प्रत्यक्ष मुर्तीने प्रगट होतात, व चांडाळ नाहींसा होतो.)

विश्वेश्वर---हे मंदृशा शंकराचार्या ऊठ. तू माझा अवतार पूर्ण आहेस किंवा नाहीं ही परीक्षा पाहाण्याकरिता मी हा वेष घेऊन तुला स्पर्श केला. अस्तु तूं मला जाणिले आहेस येणे करून मीं प्रसन्न आहे.

शंकराचार्य--(वर उठून पाहून पुनः नमस्कार करून) हे भगवन् पार्वतिप्राणवल्लभ, चराचर गुरो, मी आपल्या परीक्षेंत कसा टिकणार आहे ! क्षुब्ध झालेल्या भयंकर समुद्रांत जशा प्रचंड पाण्याचा लाटा एकामागुन एक येतात तद्वत या भवार्णवात, त्वध्दीन जी माया तिचे तरंग येताहेत. ते कशाही तत्ववेत्त्यास भुलावितात. मग माझी कथा काय ? जाच्यावर आपली कृपा आहे, त्यास मात्र त्या मायाजाला पासून कांहीं होत नाहीं. तर हे भगवंन्, या संसार सागरात

नाशनाश्य करणारे जे कामादि क्रूर पशू, त्यांचे मंथन कर-ण्यास आपले रुपाखड्ग मजपाशीं असावे.

विश्वेश्वर—अरे हे काय बोलतोस, सर्व मन्त्रिसच त्वद्-धीन आहे; मग तदंतर्वर्ती रुपा असेल यात नवल काय!

शंकराचार्य—आपण बोलतां हे सत्य आहे. कारण, देहदृ-ष्टीने मी आपला दासानुदास आहे, व जीवदृष्टीनें मी आ-आपला अशभूत आहे, आणि आत्मदृष्टीने मी साक्षात भव-द्रूप आहे.

विश्वेश्वर—शाबास, धन्य आहेस. कृतकृत्य आहेस. हे शंकराचार्या जसा व्यासेनारायण, तसा तू ही मला प्रिय आहेस. ज्या ज्या वेळी धर्मग्लानी होऊन अ धर्मवृद्धी होते, त्या त्या वेळीं मी असाच अवतार घेऊन धर्म स्थिती करितो. अस्तु, आतां तुझे कर्तव्य सांगतो ऐक.—श्री व्यासांनी, सर्व श्रुतीचे तात्पर्य उपनिषद्वारें वर्णिलें आहे, त्याचा, मूढ पंडित, नाना कुतर्क क-रून भलताच अर्थ करितात, तर त्या सर्वांचे खंडन ज्यांत होईल असें, व्यासोपनिषद्वावर माहाभाष्य करावें. नंतर माहाकर्मठ जो मंडनमिश्र त्यास जिंकून दिग्विजय करावा, व द्वैतवाद्यांस जिं-नकू ब्रम्हाद्वैतमत स्थापन करून जगद्गुरुत्व मिळवावें. आतां मी अंतर्धान पावतो.

शंकराचार्य—(नमस्कार करून) माहाराज विद्यानिधे! आपण पाहिजे त्या पासून पाहिजे ते करवाल. आज्ञे प्रमाणे सर्व करितो; परंतु मी केलेलें भाष्य पाहून शुद्ध करण्यास पुनरपि एकवार दर्शन झालें पाहिजे.

विश्वम्भर—तुझें भाष्यकरून झालें म्हणजे तुला व्यासच

भेटतील व तेच शुद्ध करितील. अस्तु आतां मी गुप्त होतो (असें म्हणून निघून जातात.)

शंकराचार्य—व्हावा ! आज ईशदर्शन झालें येणेकरून आत्मा प्रसन्न झाला. आतां ईशाज्ञे प्रमाणे वर्तन करणे आहे तर त्य उद्योगास लागावे (असें म्हणून निघून जातात.)

संन्यास ग्रहणेषु दर्शनों नाम तिसरा अंक

समाप्त.

अंक ४.

येणारी पात्रें.

---

१ पार्वती .... शंकराची स्त्री

१ लक्ष्मी .... विष्णुची पत्नी.

३ जटाधर .... शिवाचा गण.

४ पद्मपादाचार्य }
५ आनंदगिराचार्य } शंकराचार्यांचे शिष्य.

६ शंकराचार्य .... जगद्गुरु (शिवाचाअवतार)

७ हस्तामलाचार्य }
८ त्रोटकाचार्य } .... शंकराचार्यांचे शिष्य.

९ लवंगिका }
१० बकुलिका } .... मंडनमिश्राच्या दासी.

११ मंडनमिश्र .... { ब्राह्मणपंडित
(ब्रह्मदेवाचा अवतार)

१२ व्यास .... वेदव्यास (सूत्रकार)

१३ जैमिनी .... त्यांचे शिष्य.

१४ कृष्णमिश्र .... मंडनमिश्राचा शिष्य.

१५ सरस्वती .... मंडनमिश्राची भार्या.

१६ कौस्तुभपंडित } दोन ब्राह्मण पंडीत.
१७ शिलादपंडित

अंक ४.

प्रवेश १.

(स्थळ—कैलासपर्वत.)

(तदनंतर आसनस्थ पार्वती व लक्ष्मी प्रवेश करितात.)

लक्ष्मी—पार्वतीबाई पर्वा मी तुम्हास भेटावयाला आले होतें, त्यावेळीं तुम्हीं चाललेली एक गोष्ट अर्धीच सांगितलीत, आणि बाकीची "मग सांगेन" असें म्हटलेंत ती ऐकण्यास आज मी मुद्दाम आलें आहे, तर तेवढी सांगा कशी.

पार्वती—अशी कोणचीहो गोष्ट ती माझ्या बाइ नाहीं ध्यानात

लक्ष्मी—आहो आपल्या प्राणनाथांनी मृत्युलोकीं अवतार घेऊन चमत्कारिक कृती आरंभिल्या आहेत, त्याची गोष्ट तुम्हीं मला नव्हता का सांगत ? असें का मुद्दाम वेड पांघरता !

पार्वती—(हंसून) हं ह ती गोष्ट होय ? पण कोठपर्यंत तुम्ही ऐकलीत ? तें सांगा.

लक्ष्मी—आपल्या माहाराजांनीं, आपल्या मातेला फसवून संन्यासाविषयीं आज्ञा मिळविली, इथपर्यंत ऐकिली. पुढची सांगा आतां.

पार्वती—मलाहि पण तेवढीच ठाऊक होती. पुढे काय झालं हें अद्यापी मलाही कळलं नाहीं.

लक्ष्मी—हेंहो काय ? तुम्हीं सांगाल ह्मणून मोठ्री आशा, क-रून आले होतें. पण बाई व्यर्थ केलंतना ?

पार्वती—अंमळ थांबा. पुढल वर्तमान काय हें समजावं ह्मणून दोन गण मी याच कामांकरितां पाठविले आहेत, ते आतां येतील त्याच्यापासूनच ऐका म्हणजे झालं.

(तदनंतर जटाधर यानावांचा शिवगण प्रवेशकरितो.)

जटाधर—(जवळ येऊन) मातोश्री, उभयतांच्या पाद-कमलीं मी जटाधर अभिवादन करितो. (असे म्हणून नमस्कार करितो.)

पार्वती व लक्ष्मी—कल्याण असो.

पार्वती—अरे जटाधरा तूं एकटाच आलास, आणि तो पिं-गाक्ष कोठें आहे.

जटाधर—मातोश्री आपल्याआज्ञे प्रमाणे भूतली आम्हीं गेलों. व तातमहाराजांच्या लीला प्रत्यक्ष पाहाण्या करितां आदृ-श्यरूपे त्यांच्या पृष्ठभागीच होतों, नंतर ज्या ज्या पाहिल्या त्या त्या निवेदन करण्याकरिता मी आलो, आणि पुढेंकाय होते हें पाहाण्यास्तव पिंगाक्षास तेथेंच ठेविलें आहे.

पार्वती—बरंतर संन्यासाविषयीं आज्ञा घेऊन जाणें झाल्या वर पुढें काय वर्तमान झालं तें सांग.

जटाधर—मातोश्री लक्षपूर्वक ऐकावें:- संन्यास ग्रहणावि-षयीं मातेची आज्ञा मिळतांच एकटेच वनें उपवनें क्रमण करित करीत चालले. परंतु, आश्रम घेण्यास गुरूच मिळेना त्याकालीं परम चिंतातुर होऊन ईश्वराचें स्तवन करीत, हिमाचलाचे पाय-

च्याशी जें निबिड अरण्य आहे तेथें निराशपणें तातमाहाराज व-
सते झाले.

पार्वती—अरे कायहा चमत्कार एवढ्या त्या पृथ्वीवर संन्या-
स घेण्यापूर्वी एकही का सन्याशी मिळाला नाही !

जटाधर—जगदंबे, ऐका:– माहाकर्मठ मंडनमिश्र, संन्याशी
पाहिला कीं त्यांस जिंकून त्याचें लग्न करितात या भीतीने सर्व
सन्याशी गुप्तपणे वास करितात.

पार्वती—असो पुढे काय झाल तें साग.

जटाधर—त्यावनात इश्वराचे ध्यान करीत तातमांहाराज व-
सले असता, " हिमाचलाच्या गुहेत गोविंदपूज्यापादाचार्य ह्मणून
माहायोगी आहेत त्याजपासून संन्यास घ्यावा. " असा दृष्टांत
झाला.

पार्वती—(हंसुन) लक्ष्मीबाई, वेडीच सोंग घेतलें ह्मणजे पा-
टाव फाडला पाहिजे अशी ह्मण आहे नव्हे का ? बरं पुढें !

जटाधर—मग त्या गुहेचा शोध करीत हिमाचलावर गेले,
तथे कांहीं ऋषींनीं त्या गुहेची खुण सागितली त्याप्रमाणें ती गुहा
शोधून काढून, गुरु गोविंदपूज्याची गाठघऊन त्यापासून सन्यास
घेते झाले.

पार्वती—(खिन्न मुद्रा झाली ती लपवून) नंतर काय झालं ?

लक्ष्मी—पण पार्वतीबाई तुम्हीं का वाईट तोंड केलेत !

पार्वती—पुरेहोबाई तुमची थट्टा. (गणास) मगकाय
झाल ?

जटाधर—नंतर त्यांच्याच आश्रमांत गुरुसेवा करण्या क-
रितां तातमाहाराज राहिले. मग कितीएक दिवस सेवा केल्याबर
तातमाहाराजांनीं मोठाच चमत्कार केला.

पार्वती—तो कोणचा साग लवकर.

अटाधर—आज्ञा. ऐकावें:– एक दिवस गगातीरी गोविंद-पूज्य समाधि लावून बसलेअसता, गंगेचा घो घों असा प्रचंड शब्द चालला होता. तेणेकरून गुरूच्या समाधीस त्रास होईल असें समजून, तातमाहाराजानीं सर्व गंगा आपल्या कमंडलूत भरून गंगाप्रवाहच बदकेला.

पार्वती—जानीं आपल्या जटेंत बिंदुरूप केली, त्यास कमंड-लूत नाहीशी करणं काय अवघड आहे ! बर पुढे !

अटाधर—नंतर हे सर्व गुरूस कळताच त्यांणीं, तातमा-हाराजास. " आता सेवा पुरे. अवतारचरित्र सागकरण्याक-रिता तू जावे. " असे सागून, ही पुढील कथा सांगितली.

पार्वती—ती कोणची !

अटाधर—त्याकाळी ते गोविंदपूज्यपादाचार्य म्हणाले. " मी एकदा ब्रह्मसभेत गेलोंहोतो. तेथे आमचे आद्यगुरू श्रीव्यासही आले होते. तेव्हा प्रसंगानुसार व्याससूत्रावर भा-ष्य झालें पाहिजे अशी गोष्ट निघाली. त्याकाळी " गोविंद-नाथाच्या शिष्यातून जो गंगाप्रवाह कमंडलूत भरून नाहीसा करील तोच माझ्या सूत्रावर यथार्थ भाष्य करील. " असे श्रीमद्व्यासानीं सांगितले. तस्मात् आता तूं काशीस जाऊन उपनिषद्भाष्य करावें " अशी तातमाहाराजास आज्ञा होताच तातमाहाराज काशीस येतेझाले.

पार्वती—काशीस येऊन काय चरित्र केलें ते सांग.

अटाधर—काशींत आल्यावर, पद्मपाद, आनंदगिरी, इ-त्यादिकास उपदेश करून शिष्यकरून घेतले. आणि जे जे भवरोग पीडित होऊन शरण येतात त्याचा उद्धार करण्याकरि-

तो सातभाहाराज साप्रत कार्यांतच र हिले आहेत. आतां पुढील वर्तमान काय होईल, ते कळण्यास्तव पिंगाक्षास तेथेंच ठेऊन, मी मातोश्रीस हें सांगण्याकरितां निघून आलो. [असें ह्मणून पुनः नमस्कारकरून स्तब्ध बसतो.]

पार्वती—ऐकलतनां लक्ष्मीबाई ? आतां तो पिंगाक्ष आला म्हणजे बाकीचाही कळेल,

लक्ष्मी—पार्वतीबाई, थोराच्या लीळा कितीजरी ऐकल्यातरी पुरे होतनाहीत. आतां बाई जाते मी. उद्यां येईन आणखी,

पार्वती—चला बाई. फार वेळ झाला तुम्हाला येऊन.

लक्ष्मी—तो पिंगाक्ष आला म्हणजे मी आल्यावाचून मात्र गोष्ट ऐकूनका सांगते.

पार्वती—बर आहे. तुम्हावाचून मी एकटी ऐकणारनाहीं, आणि जर ऐकलीच तर तुम्हास मी सांगेन समजलात. चला आता,

(असें म्हणून सर्व निघून जातात)

प्रवेश २.

स्थळ—काशिक्षेत्र.

(तदनंतर आचार्यशिष्य पद्मपाद व आनंदगिर, असे दोन यती, नारायण, नारायण, असा शब्द करीत प्रवेश करितात.)

आनंदगिर—काहो पद्मपादाचार्य, आचार्य उत्तरमानस यात्रा करण्याकरितां गेले त्या वेळी बरोबर तुह्मीं होतां; तेव्हां ति-

कडे काय काय चमत्कार पाहिले, सद्गुरू आचार्य कोठें आहेत, इत्यादि वर्तमानें तरी सांगा.

पद्मपाद--चमत्कार विशेष सांगण्या सारिखे कांहीं पाहिले नाहींत. तिकडील सर्व तीर्थांचीं स्नानें घडलीं सर्व देवतांचीं दर्शनें झालीं. ज्या त्या [illegible] आचार्यांनीं यथ विधी पुजा केल्या, नाना विधी स्तुती केल्या. हेंच. सारांश त्या सद्गुरूच्या सहवासानें दिवस परम आनदाने गेले.

आनंदगिर—पण आचार्य कोठेंआहेत !

पद्मपाद—प्रयागाहून, " तुम्हीं काशीस चला मी मागून येतो. " असे सांगून योग मार्गे कोणीकडे गेले हें कळलेंनाहीं; तेंव्हा आह्मी सर्व आज्ञे प्रमाणे येथें आलो. बहुधा स्वारी आजच यावी,

आनंदगिर--अहो पद्मपाद, पुर्वी आचार्य काशीस असतांना एक दिवस कोणी विप्रआला, त्याचा आणि आचार्यांचा वाद होऊन, शेवटीं कांहीं चमत्कार घडले असें मी ऐकितो. व ते इत्यभूत वर्तमान तुम्हासच माहित आहे असेंही कळते तर तें मला कळविण्या जोगेअसेल तर सांगा पाहू.

पद्मपाद--अहो तुम्हास नाहींच का अद्यापी समजलें तें ! सांगतों ऐकातर.– तेद्दिवशीं, आचार्य आम्हास भाष्य पाठ सांगत असतां, जे विप्र आले ते श्रीवेदव्यास, समजलात ? त्याचा व आचार्यांचा, भाष्यासंबधी मोठा वाद होऊन शेवटीं व्यासानीं आचार्यांस दर्शन दिले, आणि आचार्यकृत भाष्याची मोठी प्रशंसा करून आचार्यांचें ही वर्णन केलें.

आनंदगिर---कृष्णद्वैपायनाचार्य काय ते ? अरेरे मला दर्शन झालें नाही म्हणून मोठें वाईट वाटतें मग ?

पद्मपाद—नंतर, ते जाऊं लागले त्याकाळीं आमच्या आचार्यांनीं प्रार्थना केलीकीं "भगवन् माझ्या आयुष्याचा शेवट जवळ आला तस्मात एक मुहूर्त मात्र आपण येथें असावें म्हणजे आपणा समक्ष देह विसर्जन करीन, कारण मला प्रालब्ध योगें सोळा वर्षेंच आयुष्य आहे,' आणि तीं तर आजच पूर्ण झालीं "

आनंदगिर—(आश्चर्य मुद्रेनें) कायहो त्या सच्चीदानंदासही प्रालब्धानें सोडिलें नाहींना ! बरें मग ?

पद्मपाद—नंतर त्या वेदव्यासांनी क्षणभर नेत्र झांकून विचारकरून सांगितलें की "हे शंकराचार्या अद्यापी तुझें कर्तव्य पुष्कळ आहे तस्मात तूं इतक्यांत अवतार समाप्त करूं नयेस. आतां दैवबलें आठ वर्षें आणि माझ्या सामर्थ्यें आठ वर्षें एकूण सोळा वर्षें तुला आयुष्य अधीक देतों तितक्या कालात सर्व वादी जिंकून पृथ्वीचा दिग्विजय करून हें ब्रम्हाद्वैतमत स्थापन करावेंस; नंतर तुझ्या वयाच्या बत्तीस वर्षांच्या अंतीं निजधामास जावेंस. " याप्रमाणें सांगून ते भगवान् अदृश्य होते झाले.

आनंदगिर—एकूण एवढे हें कथानक तुम्हा वांचून कोणासच माहीत नव्हतें. आज हें ऐकून परमानंद झाला.

पद्मपाद—आचार्यांनीं, हें गुह्यच असावें अशी आज्ञा केली आहे.

(इतक्यांत पडद्यांत नारायण नामाचा गजर होतो.)

आनंदगिर—अहो आचार्य आलेसें वाटतें.

(तदनंतर कांहीं शिष्यासह्वर्तमान शंकराचार्य प्रवेश करितात.)

शंकराचार्य—नारायण, नारायण, (असें ह्मणून आ-
सनावर बसतात.)

पद्मपाद व आनंदगिर—(हातांत दंड धरून यतीच्या
सांप्रदायाप्रमाणे आचार्यांस वंदनें करितात. व नारायण, ना-
रायण, असे ह्मणतात.)

शंकराचार्य--(प्रीतीनें) कां समस्त शिष्यांचें कुशल
आहेना ?

आनंदगिर—भगवन आपल्या कृपाकटाक्षें सर्व कुशल आहों
आपला वियोग कांहीं दिवस झाला होता, तेणे करून मात्र अ-
समाधानता झाली होती, सांप्रत या चरण दर्शनें तीही नष्ट
होऊन आनंद समुद्रांत बुडून गेलो आहों.

शंकराचार्य—पद्मपाद येथें केंव्हां आला.

पद्मपाद—सद्गुरो आपली आज्ञा होतांच सर्व शिष्यांसह
निघालों तों येथें सुखरूपपणें पोहोचलों. परंतु, आपले ए-
काकी गमन कोठे झाले होते, या संशयात सर्वत्रांच्या चित्त-
वृत्ती निमग्न झाल्या आहेत तर सद्गुरो आह्मास तें कळवि-
ण्या जोगें असल्यास कळवावें, अशी, हे सर्व प्रार्थना क-
रिताहेत.

शंकराचार्य—(हसून) इतकेंचना ! सांगतो ऐक.—मी
प्रयागांत असता कांहीं ब्राम्हणाच्या मुखें अशी वदंता ऐकिली
कीं " जैनसंतान धूमकेतु भट्टपादाचार्य पश्चातापतप्त होऊन
तुषाग्निप्रवेश तेथून जवळच गंगातीरी करिताहेत. " मग
तुम्हांस इकडे जाण्यास सांगून मी योगशक्त्या तेथे गेलों.

आनंदगिर—ज्याणीं जैनांस जिंकून त्यांचें निर्बीज करवि
लें तेच भट्टाचार्य काय ?

शंकराचार्य—हो हो तेच, व ज्यांस कुमारिलभट्ट अशी-ही संज्ञा आहे

पद्मपाद—नंतर पुढे काय झालें माहाराज !

शंकराचार्य—मी तेथें गेलो त्यावेळी तो कर्मकांड प्रवर्तक भट्टपाद, तुषाग्नी पेटऊन मध्ये उभा होता, व त्याचे प्रभाकरादि जे शिष्य तेही आसमंतात्भागी दुःखकरीत उभे होते, त्या सर्वांचे समाधान करणारा, व ज्याने मरणाचाच संकल्प केला आहे असा तो, दावानलपरिवेष्टित माहामहीधरा प्रमाणे शोभू लागला.

पद्मपाद—परंतु त्या सत्पुरुषावर, अशी विपत्ती भोगून प्राणत्याग करण्यासारिख असें कोणचें संकट आले होतें ?

शंकराचार्य—त्याला, आपण जैनशाळेत शिकून त्यांचाच घात केला, तसेच कर्म मार्ग प्रवर्तन व्हावे ह्मणून, वेदांतपर श्रुतीचा पांडित्याने कर्मपर अर्थ केला, इत्यादि कर्मांचा पश्चाताप झाल्यामुळे, तुषाग्नि प्रवेशकरून ह्या पातकापासून मुक्त व्हावें, असा त्या माहाभागाने निश्चय केला.

पद्मपाद—हर हर ! कायहो हा दुर्धर निश्चय ? पण गुरु, वर्य आपण तेथें गेल्याधर, त्याचे मन त्या निश्चयापासून फिरवावयाचे होतें.

शंकराचार्य—नाहीं असें तूं कशावरून जाणिलेंस ! मी जातांच, "असें साहस करूनकोंस तूं काही अन्याय केलानाहीस." इत्यादि पुष्कळ बोध केला; तो न ऐकून, मी केलेले भाष्य मजपासून घेऊन, तें गंभीरतेने वाचून पाहून मोठ्या उद्गारानें बोलला

पद्मपाद—(उत्सुकतेनें) काय काय बोलले माहाराज !

शंकराचार्य—मला नमस्कार करून, "माझ्या मनांत या आपल्या भाष्यावर वार्तीक करायाचें होतें पण काय करूं मी तर देहत्यागाविषयीं संकल्प केला आहे. आता मला राहता येतनाहीं. असो आतां आपण मंडनमिश्राशीं वाद करून त्यास जिंकून शिष्य करून घ्यावें कारण ह्या भाष्यावर तोच वार्तीक करण्यास समर्थ आहे. आता मी येतों सर्वत्रांनीं मजवर कृपा ठेवावी." असे म्हणून, भाष्याचें पुस्तक माझे हातीं देऊन, अग्नि प्रवेश करून प्राणत्याग करिता झाला.

—आनंदगिर—गुरु महाराज हें वर्तमान ऐकून सर्वत्राच्या मनावर विलक्षण उदासीनता आली.

शंकराचार्य—अस्तु. अवश्य जें भावी तें कधींही चुकावयाचें नाहीं. पद्मपादा, मलातर कर्म मार्ग जिंकून ज्ञानमार्गाची स्थापना केली पाहिजे, तस्मात प्रथमत कोणाबरोबर वाद करण्यास जावे ?

पद्मपादा—गुरु महराज; सांप्रत कर्म मार्ग प्रवर्तक, मंडनमिश्र हा मुख्य होय. तस्मात मला असें वाटतें कीं मंडन जिंकल्यानें सर्व जग जिंकिल्या प्रमाणें झालें आणि तशातून; महाचार्य व श्रीमद्व्यास यांणीं ही त्यासच प्रथम जिंकण्यास सांगितलें आहे.

शंकराचार्य—पण माझ्यानें तो कर्मठ जिंकवेल काय ! त्याच्या पांडित्याची कीर्ती मी फारच ऐकितो. आणि तो सर्व शास्त्र विशारद असून, मीमांसा पूर्व कांड त्यास करतल प्राय आहे.

हस्तामलकाचार्य—गुरुवर्य, कायही शंका? तिमिरा पासून सह-

आरंभीस कांही तरी अडचण होईल काय ? महाराज, वेदांताभिमानी आपण कोणीकडे ! व सत्याचे ठायीं असत्याचा आरोप करणार, तो कमठ कोणीकडे !

त्रोटकाचार्य—मला वाटतें आपलें हें अलौकिक स्वरूप पाहताच तो गर्भगळीत होऊन, सिंहास पाहून उन्मत्त हत्तीचा जसा मद नाहींसा होतो, नहुत होऊन तो आपणास शरणच येईल मग वाद तर लांबच राहिला.

शंकराचार्य—तुमचें हें पक्षपाताचें भाषण आहे सर्वांस आत्मीय सुंदर दिसतें हें योग्यच आहे. परंतु, त्या माहा पंडिताचे ज्ञान मी जाणतों. तो साक्षात ब्रह्मदेवाचा अवतार आहे त्याशीं वाद करणारा या त्रिभुवनांत कोणी समर्थ नाहीं. असो ज्या अर्थीं माझें कर्तव्यच तें आहे, त्या अर्थीं मला त्याच्याशीं वाद केलाच पाहिजे तर आतां त्याची नगरी जी माहिष्मती, तीप्रत जाऊं चला. (असें म्हणून सर्व नारायण नारायण असें म्हणत निघून जातात.)

प्रवेश ३.

(स्थळ—माहिष्मती नगरी)

(रेवातटाक)

(तदनंतर लवंगिका व बकुलिका या नावांच्या मंडनमिश्राच्या दोन दासी प्रवेश करितात.)

लवंगिका—अग बकुळे आज तुजवर बाईसाहेबांचा फारच

गहजप झाला होता, तर असा नूं काय अपराध केलास ?

बकुलिका--छे गडे, मजकडून मोठीच चुकी झाली. मी आगणात उभी होत आणि माझ लक्ष दुसरे कडे होतं, इतक्यात बाईसाहेब तुळशीची पुजा करण्याकरिता आल्या; तोच मी मागे सरकले, आणि माझ्या लुगड्याचा पदर त्यास लागला म्हणून मला फारच शिव्या दिल्या, दुसर काही नाहीं.

लवंगिका--हं, हं, समजले तू कधीना कधी अशीच तुझं लक्ष कोठें गेल असेल ते मीं समजले. तो मेला राम्या हुजऱ्या तिकडून आला असेल, दुसर काय ?

बकुलिका--(किंचित लाजून) अग लवगे, तू इतकी थेरडी झालीस पण अद्यापीं तुझी, भलतीच थट्टा करण्याची सवय गेलीनाहीं तू चौघात असे बोलतस, हे जर बाईसाहेबाच्या कानावर गेलं तर मग माझी काय अवस्था होईल बरे !

लवंगिका--शाबासग शाबास, काय ते तरुणपण तुम्हाच आल आहे आम्ही काय तरण्या नव्हतो ! कीं अशा गोष्टी केल्यानाहीतना ? पण कोणास तरी कधी कळल आहे काय ? आणि तुझी, सगळ्या वाड्याभर डंका वाजतो आहे बाई साहेब देखील पर्वा म्हणाल्या, " रामा आणि बकुळी याचं इतक रहस्य का! " इतकं असून मलाच म्हणतेस कीं मीच थट्टा करून तुसं बाहेर काढिते. भली आहेस पण.

बकुलीका-- (घाबरून) अग बाई, खरंच कीं काय ! बाईसाहेबास कोणीं सांगितल असेल !

लवंगिका--कोणीं म्हणजे ! तुमच्या गुणानीं. ते दिवशीं बाईसाहेब म्हाल्या, आणि तू केस पुशीत होतीस, व मी लुगडें

नेसर्वात होते त्या वेळी त्या मल्यान मागून येऊन तुला काय केल ! ते मीही पाहिले व चाईसाहेबानीही पाहिले परन्तु, थार त्या, त्यानी नीगोष्ट पाहिली न पाहिलीसी केली तझाला मात्र वाटल की, हे कोणीही पाहिले नसेल माजर दुधपिताना डोळे झाकून पीत असत, म्हणजे त्याला वाटत की आपल्या प्रमाणे काणासही दिसत नाही.

बकुलीका—झाल तर, मी मुद्या निशींद तुम्हाला सापडले आहे आता चारून काय करूं ! बाई तू माझ्या आई सारिखी आहेस तूच काही तरी उपाय साग मी तरी काय करू ? त्याला पाहिला की मला काहीं सुचत नाही व काहीं भान राहत नाही, व त्यालाही तसच होत' मग त्या भरात अशी काहीं तरी भलतीच गोष्ट चौघात होते.

लवंगिका—थ' खरे. म्हणूनच मी म्हणाले अग हे सर्व चायकान आहेच तुझचस काय ! तुला तो आणि त्याला तू जर हवी आहा, तर सर्व काम धाम आटपल्यावर, रात्रीं, सर्व सामसुम झाल्यावर, काय पाहिजे त करा. पण हे काय ! भरल्याच वेळस भलतच.

बकुलीका—तू सागतेस त खरं पण त्याची माझी दृष्टादृष्ट झाली म्हणजे, मला राहवत नाहीं. आज बाईसाहेबान विटाळ झाला त्यास तरी, तू घनशान तोच तर्क खरा.

लवंगिका—होयना पण ? काय झाल त सागतरी

बकुलीका—काल रंगपंचमी झाली तेव्हा रात्री आम्ही उभयता यथेच्छ क्रीडा केल्या. तें माझ्या मनात घोळतच होतें. आणि मी आगणात काही काम करीत उभी असता, मीं रात्रीं केलल्या मनोराज्यांतच निमग्न होतें. इतक्यात, मजवर ता ये-

ऊन रंग घालितो असा भास होऊन मी मागें सरलें, तोंच बाईसाहेबांत लुगड्याचा पदर लागला.

लवंगिका—हा खुळे पोरी, इतकी का त्याजवर तूं भाळली आहेस ? तर तुला मी सांगतें, फार जपून वागत जा. नाहीं पेक्षा यजमानास का हें कळलं, तर दोधांची धिंड काढून हाकून देतील.

बकुलिका—पण आम्ही बोलतच कां उभ्या राहिलों ? लवकर धुणी आटपून गेलं पाहिजे. (असें ह्मणून धुवायास लागतात.)

(इतक्यांत पड्यांत नारायण असा मोठा गजर होतो)

बकुलिका—(दचकून) अगबाई कायहे (पड्यात पाहून) हामेल्यानो. अग लवगे हे पाहिलंसका ? मेलं सन्याशी किती तरी येताहेत.

लवंगिका—(पाहून) होय किंग. अग, हे कुठलं पेंव फुटलं ! मला वाटतं यांची शंभर वर्षे भरलीं, ह्मणून इथें येताहेत.

बकुलीका—आमच्या माहाराजांस जर कळलं, तर ह्या मेल्यांचीं डोकींच उडवितील. बोडके मेले कशाला हें ढोंग करितात काय कीं ?

(तदनंतर नारायण नामाचा उच्चार करीत सर्व शिष्यांसह श्रीशंकराचार्य प्रवेश करितात.)

शंकराचार्य—शिष्यवर्गांनों पाहा हीच ती माहिष्मतीनगरी कशी शोभते आहे. तसीच ही रेवानदी, जिचें उदक अमृतासही लाजविते. हे पाहा दोन्ही काठानीं मोठ मोठे घाट

बांधले आहेत, व वर मंडप घातले आहेत, ज्यांखालीं हे सहस्त्रावधी ब्राम्हण माध्यान्ह संध्याकरीत आहेत. एकून कर्ममार्गांचें शिखरच याठिकाणीं होऊन गेले आहे. शाबास मंडना शाबास ?

पद्मपाद--महाराज या नदीच्या दरडी पांढऱ्या कशानें झाल्या आहेत ?

शंकराचार्य--ठीक प्रश्न केलास. अरे यागावांत असंख्य अग्निहोत्रे आहेत, त्यांच्या भस्मानें ह्या दरडी शुभ्र झाल्या आहेत आणि जिकडे तिकडे होमधूम्राचा सुवास सुटला आहे पाहा.

त्रोटक--तर मग गुरुवर्य, या नगरींत मीमांसा पूर्वकांडाचा वर्षावच होतो आहे असें ह्मटलें पाहिजे.

शंकराचार्य--अस्तु. आम्हाला त्या मंडनाचा वाडा सांपडला पाहिजे तस्मात् या नदीवर कोणी स्त्रिया धुताहेत त्यांस विचारूं. (असें ह्मणून पुढें जाऊन) हे स्त्रियानो, आह्मी पांथस्थ आहोंत, या करितां तुम्हास कांहीं विचारिलें तर नीटपणें सांगाल काय ?

बकुलिका--शिव, शिव, हे महा पातक्या तूं आम्हास तोंड देखील दाखऊं नयेस. तुझें हें अलौकिक तारुण्य व्यर्थ करण्याचा ज्या चांडाळानें तुला उपदेश केला त्याचा सत्यनाश होवो (असें म्हणून बोटें मोडिते)

शंकराचार्य--(हंसून) स्त्रिये, आमचें प्रालब्ध, त्याला तूं काय करितेस ! जी गोष्ट होऊन गेली त्याबद्दल बोलून मग काय उपयोग ? तर विशेष न बोलतां मीं विचारिलें तें माहित असेल तर कृपा करून सांग.

लवंगिका—(पुढे होऊन) काय बाबा म्हणतोस तू ? तुला आजच्या पुडीचीका सोय पाहिजे ? तू हीं भिकार भगवी वस्त्रें टाकशील तर, पुडीच पण काय ? तुला पाहिज ते या नगरीत मिळणार आहे.

शंकराचार्य—बायांनो मला कांहीं नको मंडनमिश्र म्हणून काणी या गावांत पंडित आहेत त्याच्या घराची खूण सांगा.

बकुलिका—अहारे वेड्या, सूर्याला हुडकण्यास का मशाल लागते ? असो तुला खूण पाहिजे काय ? सांगते, आणि त्यावरून मी मंडनमिश्र माहाराजाच्या घरी दासी योग्य आहे, असे तुला कळेल. ऐक.—

जगत्ध्रुवंस्या ज्जगद् ध्रुवंस्यात्

कीरांगना यत्र गिरागिरंति ॥

द्वारस्थनीडांतर संनिरुद्धा

जानीहि तन्मंडन पंडितौकः ॥

अरे भिक्षुका, ज्याच्या द्वारांत दोन पिंजरे लटकताहेत, त्यांत एकक राघू आहे; त्यांतून एक राघू, जग हे सत्य आहे असे ह्मणतो; आणि दुसरा असत्य आहे, असें ह्मणतो. याप्रमाणे गिर्वाणभाषेत वाद ज्याच्या द्वारीं शुक करिताहेत, तो वाडा मंडनमिश्र पंडिताचा असें समज.

लवंगिका—(पुढे होऊन) अरे सौख्यविमुखा ऐकः—

स्वतःप्रमाणं परतः प्रमाण

कीरांगनायत्रगिरागिरंति ॥
द्वारस्थ नीडांतर सन्निरुध्दा:
जानीहि तन्मंडन पंडितौक: ॥ १ ॥

अरे त्यातील एक राघू म्हणतो की जग हे स्वतःनित्य आहे, व दुसरा म्हणतो की ते दुसऱ्याकडून मानले जात आहे. असा अस्खलित गीर्वाण वाणीने वाद, ज्याच्या द्वारी पक्षी करितात, तो वाडा मंडनमिश्र पंडिताचा असे समज.

शंकराचार्य—का शिष्यांनो, ऐकिलीतना दासींची भाषणें यावरून पाहा त्या माहाब्राम्हणाचे पांडित्य किती असेलते

बकुलीका—अग लवंगे, आमची धुणीतर धुऊन झालीच तर चल आता घराकडे जाऊ (असे म्हणून दोघी निघून जातात.)

पद्मपाद—हे वाग्युध्द मात्र फार अलौकिक होणार आहे. कारण समयोत्पन्नमति असल म्हणजे युद्ध चमत्कार पाहाण्या सारिखा होतो.

शंकराचार्य—असो आतां आपण असे गेलों तर उपयोग नाहीं कारण त्याच्या द्वारावर चौक्या आहेत, त्यांवर अनेक पंडित आहेत त्यास जिंकून मग मंडनमिश्राची भेट न्हो असे करीत गेलो तर माझे आयुष्यही पुरणार नाहीं याकरिता तुम्ही सर्व या देवालयांत शिवालय आहे त्यंत बसा. मी योगमार्गें जाऊन, गवाक्षातून त्याच्या मध्यगृहांतच उतरतों; व एकदम त्याचीच भेट घेतो. चलातर. मी नंतर त्या देवालयात यईन.

सर्व—आज्ञा. (असें म्हणून नारायण, नारायण, म्हणत नि-
घून जातात व आचार्यही जातात.)

प्रवेश ४

(तदनंतर सोवळ्यानें हातांत पंचपात्री घेऊन
मंडनमिश्र प्रवेश करितात.)

मंडनमिश्र—(आपल्याशींच) आज श्राद्धतिथी आहे म्हणून व्यासास व जैमिनी यांस निमंत्रण केलें आहे, परंतु अद्याप हे दोघे येत नाहींत. माध्यान्ह तर होत आला.

(इतक्यांत गडबडीनें शिष्य येतो.)

मंडनमिश्र—काय कृष्णमिश्रा, कोठवर तयारी आली आहे !

कृष्णमिश्र—गुरुजी, स्वयंपाक तर सर्व सिद्ध आहे. ब्राम्हणांकडूनच उशीर.

मंडनमिश्र—पण पुजेचें साहित्य, दर्भ, पवित्रें आदिंकरून तयार करून ठेविलें आहेसना !

कृष्णमिश्र—होय. ती सगळी सिद्धता करून ठेविली आहे. पण श्राद्धास बसणार ब्राम्हण कोण ! हें कोणासच ठाऊक नाहीं म्हणून बोलावण्याकरितां आपली वाट पाहात उभा आहे

मंडनमिश्र—तें अगोदर कोणासही कळणार नाहीं. ब्राम्हण वेळेस आपोआप येतील बाकीची सर्व तयारी असूंद्या म्हणजे झालें.

कृष्णमिश्र—(विचार करीत घोटें पाहील. हो. हो. पूजे-च्या तबकांत तीळ ठेवण्याचें विसरलों. (असें म्हणून पळून आत जातो.)

मंडनमिश्र—(हंसून) काय बेटा विसराळू पाहा.

(शिष्य पुनः गडबडीनें प्रवेश करितो.)

मंडनमिश्र—कारे पुनः कां आलास ? आणखीं नाहींना कांहीं विसरलास !

कृष्णमिश्र—आतां कांहीं नाहीं. पण माहाराज, व्यासोनारायण व जेमिनी, हे उभयतासोबत्याने आले आहेत.

मंडनमिश्र—मग कोठें आहेत ते ? त्यांस इकडे घेऊन यावें कीं नाहींरे !

कृष्णमिश्र—त्यांस, पादप्रक्षालनास पाणी देऊन आपणास कळविण्यास आलों.

मंडनमिश्र—जातर त्यांस घेऊन ये. व पूजा साहित्यही येतांना आण.

कृष्णमिश्र—मला वाटतें श्राध्धास आज हेच बसणार.

मंडनमिश्र—हो हो तेच. जा लवकर.

(नंतर शिष्य आंत जाऊन, पूजा साहित्य घेऊन व्यास व जेमिनी यांसह प्रवेश करितो.)

कृष्णमिश्र—माहाराज, हे गुरूवर्य बसले आहेत तर चलावें

मंडनमिश्र—(उठून नमस्कार करून) यावें माहाराज हें आसन, बसावें.

(नंतर व्यास व जेमिनी आसनावर बसतात.)

व्यास—मंडना, आतां विलंब कां श्राध्धकर्म चालूं करावें.

मंडनमिश्र—घरे आहे. पाद प्रक्षालन करून घेतों (असें म्हणून पचपात्री घेऊन हात पाय धुण्यास उठून जाऊं लागतात तो नारायण, नारायण, असा उच्चार करीत शंकराचार्य गवाक्षांतून उतरतात त्यास पाहून संतापून) शिव, शिव, कोणरे हा दुष्ट, पुण्य कर्म काली, आपलें कृष्णमुख दाखवून मला संताप देतो ? (मग रागानें त्यास प्रश्न करितात.)

॥ कुतोमुंडि ॥

अरे हे मुंडन करून घेणाऱ्या कोठून आलास ?

शंकराचार्य--(" कुतः " याचा अर्थ दुसरा घेऊन उत्तर करितात.)

॥ आगलान्मुंडी ॥

अरे कमंदा, गळ्या पर्यंतच मुंडन केलें आहे.

मंडनमिश्र--(आपल्या प्रश्नाचा अर्थ दुसऱ्या रीतीनें केला म्हणून पुनः बोलतात.

॥ पंथास्ते प्रच्छतेमया ॥

अरे मी कोठून मुंडन केलेंस असें कांहीं विचारित नाहीं. तर तुझ्या मार्गाप्रत विचारितों.

शंकराचार्य--(त्याचाही अर्थ बदलून उपरोधिक बोलतात.)

॥ किमाहपंथाः ॥

अरे माझ्या मार्गास प्रश्न केलास मग त्या मार्गानें तुला उत्तर काय दिले ?

मंडनमिश्र—(या प्रश्नाचाही भलताच अर्थ केला हे जाणून त्रासून)

॥ त्वन्माता मुंडेत्याहतथैवहि ॥ १ ॥

अरे मूर्खा तुझी आई मुंडा आहे असे त्याने उत्तर, दिलें.

शंकराचार्य—(हासून (

त्वं पंथानमपृच्छस्त्वां
पंथाः प्रत्याह मंडन ॥
" त्वन्माते " त्यत्र शब्दोयं
नमां ब्रूयादपृच्छकं ॥ २ ॥

अरे अनभिज्ञ, " तुझी आई मुंडा आहे " असें जें तुला उत्तर मिळालें, तें पृच्छक जो तूं त्यासच हें लागू, मजकडे त्याचा संबंध मुळीच नाहीं.

मंडनमिश्र—(बोलणें अंगावर आलें म्हणून अतिशय लाल होऊन)

॥ अहो पिता किमसुरा ॥

अरे असें वांकडें तिकडें ज्या अर्थी बोलतोस, त्या अर्थी मला वाटतें तूं सुरापान केलें असावेंस.

शंकराचार्य—(" पीता " याचा अर्थ " प्राशनकेली असा न घेता " पिवळी " असा घेऊन बोलतात.)

॥ नवैश्वेता यतः स्मर ॥

अरे मूर्खपणो सुरा (पीता) म्हणजे पिवळी नसते, तर (श्वेता) म्हणजे शुभ्रवर्ण असते स्मरण कर.

मंडनमिश्र—(टाळी वाजवून)

॥ किंत्वंजानासि तद्वर्णं ? ॥

अरे अधमा संन्यासी असून, सुरा कशी असते. हें जाणतोसना ?

शंकराचार्य—(गंभीरतेनें)

॥ अहंवर्णं भवान्रसं ॥

मला वर्णज्ञान आहेच. कारण, अकार ककार इत्यादिकें क्रम युक्त जो वेद, तो मी जाणतोंच. तूंमात्र त्या सुरेची गोडी जाणतोस.

मंडनमिश्र—(बोलणें फिरवून) अरे निर्लज्जा, तें असो.

॥ कंथां वहासि दुर्बुत्वे गर्धभेनापि दुर्वहां ॥

॥ शिखायज्ञोपवीताभ्यां कथं भारोभविष्यति ॥३॥

अरे वेडा सर्व पशूंत ओझें घेण्यास बळकट असा गर्धभ होय, पण त्यासही उचलण्यास कठीण, अशी दांडगी छाटी आंगावर बाळ-

यली आहेस, आणि माझा पातक्या, शेंडी आणि जानवें तुला जड झालेकाय ?

शंकराचार्य—अरे विषयलपटा ऐकः-

॥ कंथांवहामि दुर्बुद्धे तवपित्रापि दुर्वहां ॥
॥ शिखायज्ञोपवीताभ्यां श्रुतेर्भारो भविष्यति ॥४॥

अरे तुझ्या बापाला देखील उचलणार नाहीं, अशी छाटी मी आंगावर वागवितो, परंतु, शेंडी आणि जानवें मला जड झालें म्हणून काढिले नाहीं. तर वेदांस तीं जड झाली होती.

मंडनमिश्र— अरे पौरुषहीना ऐकः-

त्यक्त्वापाणिगृहीतास्वामशक्त्या परिरक्षणे ॥
॥ शिष्यपुस्तकभारेच्छोर्व्याख्याताब्रह्मनिष्ठता ॥५॥

अरे, स्त्रीचे संरक्षण करण्याचें अंगांत सामर्थ्य नाहीं म्हणून गार्हस्थधर्माचा त्याग करून, शिष्यसमुदाय आणि पुस्तकभार बाळगणारा जो तूं त्या तुझी ब्रह्मनिष्ठता समजली.

शंकराचार्य—अरे ऐक.-

॥ गुरुशुश्रूषणालस्या त्समावर्त्य गुरोःकुलात् ॥
॥ स्त्रियाशुश्रूषमाणस्य व्याख्याता कर्मनिष्ठता ॥६॥

अरे भगलंपटा, गुरुसेवा करण्यास नको म्हणून ब्रम्हचर्य समापन.करून, स्त्रियांकडून सेवाकरून घेणारा जो तू त्या तुझी कर्मनिष्ठता समजली.

मंडनमिश्र—अरे पुरे ही तुझी बडबड तूं संन्याशी कां झा-
लास हें मला ठाऊक आहे.

॥ क्वज्ञानं क्वचदुर्मेधाः क्वसंन्यासः क्वचाकलिः ॥
॥ स्वाद्वन्नभक्षकामेन वेषोयं योगिनाधृतः ॥ ७ ॥

हे कर्मभ्रष्टा, तुझें हें ज्ञान कोणीकडे, हा संन्यास कोणीकडे आणि
तुझी दुर्बुद्धी कोणीकडे, व हे कलियुग कोणीकडे कशात काहींतरी
संबध आहे ? रोज रोज गोड खावयास मिळते, म्हणन हा तुझा
भिक्षु वेष आहे. अरे अधमा पोटाकरिता जीं तूं कर्में सोडिलीस,
त्यापेक्षा पोटात काटे काभरिले नाहींस ?

शंकराचार्य—अरे सद्गुरुबाधिर, तूं कर्मठ का झालास हेंही
मी जाणतों.

॥ क्वस्वर्गः क्वदुराचारः क्वाग्निहोत्रः क्वचाकलिः ॥
॥ मन्ये मैथुन कामेन वेषोयं कर्मिणाधृतः ॥ ८ ॥

अरे हे तुझें कर्म कोणीकडे, व त्या पासून मिळणारा स्वर्ग कोणी-
कडे, व हे अग्निहोत्र कोणीकडे, आणि हें कालयुग कोणीकडे,
कशास कांहीं मेळ नाही. फक्त स्त्रियांशी मैथुन करावयास मिळतें
म्हणूनच तू कर्मठ झाला आहेस.

मंडनमिश्र—अरे किती तरी नीच आहेस ? स्त्रियांची निंदा
करितोस काय ?

॥ स्थितोसि योषितांगर्भे ताभिरेव विवर्धितः ॥
॥ अहो कृतघ्नता मूर्ख कथं ताएव निंदसि ॥ ९ ॥

अरे ज्यांनी तुला जन्म दिले, व अनेक दुःखे सहन करून वा- ढविले, त्या स्त्रियांची निंदा ज्या पेक्षा तुझ्या मुखांतून येते त्यापेक्षा तू कृतघ्न आहेस तुझे मुखही पाहूं नये.

शंकराचार्य—अरे पापपर्वता, मी तर कृतघ्ननाहींच तथापि ही कृतघ्नता पुरवली. पण तू कसा आहेस हे ऐक;–

॥ यासां स्तन्यं त्वयापीतं यासां जातोसि योनितः ॥
॥ तासुमूर्खतम स्त्रीषु पशुवद्रमसे कथं ? ॥ १० ॥

अरे ज्या स्त्रियांचे दुग्धपान केलेंस, व ज्या योनीपासून नि- घालास, त्याच स्त्रियांशी, पशूवत रममाण होतोस, तेव्हां तुला लाज नाही वाटत ? हीं कर्में पशूंत मात्र असतात. ह्मणून तू मातृगामी आहेस तुझ्या पातकाला प्रायश्चित्तच नाही.

मंडनमिश्र—(तेही समर्पक उत्तर मिळालें ह्मणून हात चोळून)

॥ दौवारिकान्वचयित्वा कथं स्तेन वदागतः ॥

अरे अधमा, माझ्या द्वारपालांना ठकवून, तू चोरा सारिखा कसारे आलास ? तेव्हा तुला शिक्षाच केली पाहिजे.

शंकराचार्य—अरे आपण चोर असून दुसऱ्यास चोर म्ह- णणाऱ्या ऐक.—

॥ भिक्षुभ्योन्नमदत्वात्वं मोक्ष्यसे स्तेनवत्कथं ॥ ११ ॥

यतीस अन्न द्यावें लागेल ह्मणून दारांत सेवक ठेवून, आंत-

ल्या आंत मिष्टान्ने खाणारास, शास्त्रें चोर असें म्हणतात. तेव्हां चोर मी कीं तूं? तूंच दडाई आहेस.

मंडनमिश्र—अरे अनाचाररता ऐक.—

॥ भ्रूणहत्यामवाप्तोसि पुत्रान्नोत्पाद्य धर्मतः ॥

अरे चांडाळा तूं ब्रह्मचर्य समापन करून गृहस्थ होऊन पुत्र उत्पन्न केला नाहींस यास्तव तुला बालहत्येचे पातक लागलें आहे.

शंकराचार्य—(हंसून) अरे बालहत्या पुरवली, पण सर्वांत थोर जी हत्या तिचे पातक तुला लागलें आहे. कोणतें म्हणशील तर ऐक:—

॥ आत्महत्यामवाप्तस्त्वं अविदित्वा परं पदं ॥१२॥

अरे तुला आत्महत्येचें पातक लागलें आहे. कारण, आपण कोण पुढे होणार काय, याचा सारासार विचार न करितां जननमरणाच्या फेर्‍यांत आत्म्यास घातलेंस तशांतून असें शास्त्र आहे कीं.

॥ आत्मानं सततं रक्षे द्दारै रपि धनै रपि ॥

स्त्री, पुत्र, धन, यांचाही नाश झाला तरी चिंता नाहीं, परंतु आत्म्याचें संरक्षण करावें. तस्मात् आत्मवध करणारा जो तूं, त्या तुला कोणचा तरी दंड करावा?

मंडनमिश्र—(हेंही बोलणें आगावर आलें म्हणून दांत चावून)

॥ कर्मकाले न संभाष्यस्त्वहं मूर्खेण सांप्रतं ॥

अरे मी या पुण्य कर्मांत असतांना तुझ्या सारिख्या मूर्खा बरोबर बोलूच नये.

शंकराचार्य—(हंसून) त्याच्या भाषणांत " संभाष्य- स्त्वहं " या ठिकाणीं यतिविच्छेद झाला हें जाणून)

॥ अहो प्रगटितं ज्ञानं यतिभंगेन भाषिणा ॥१३॥

वाहव्वा, वाहव्वा ! यतीविच्छेद करून बोलणारे जे आपण त्या तुमच्या पांडित्याच्या ज्ञानाचा प्रकाश फारच पडला !

मंडनमिश्र—(तेंच साधून घेण्याकरितां)

॥ यतिभंगे प्रवृत्तस्य यतिभंगोन दोषभाक् ॥

अरे मूर्खा, यतीचा भंग (मोड) करण्यास जो प्रवृत्त झाला त्याच्या भाषणांत " यतिभंग " झाला, तरी दोष नाहीं.

शंकराचार्य—(" यतिभंगेप्रवृत्त " या त्याच्या भाषणा- वर कोटी करून त्याची बोटें त्याच्याच डोळ्यांत घातल्या सा- रिखें करतात.)

॥ यतिभंगे प्रवृत्तेश्च पंचम्यंतं समस्यतां ॥ १४ ॥

अरे ठीकच म्हणतोस कारण " यतिभंग " या पदाचा पंचम्य- तसमास कर म्हणजे, यतीपासून भंग, असा मत्यार्थ नि- घून, इतक्या वेळपर्यंत जें भाषण झालें, त्याचा निर्णय तूंच केला असें होईल.

मडनमिश्र--(काय बोलावें हे न सुचता गोंधळून)

॥ मत्तोजात:कलंजाशी विपरीतानि भाषते ॥

अरे काय करूं! हा क्षुद्र मास सेवक उन्मत्त होऊन हवेतें बडबडतो.

शंकराचार्य--(" मत्त " याचा अर्थ " उन्मत्त " असा न करिता " मजपासून " असा करून बोलतात.)

॥ सत्यं ब्रवीति पितृवत्त्वत्तो जातः कलंजभुक् ॥१९॥

अरे, खरेच आहे. जसें बीज तसा अंकुर. तुझ्यापासून जो झाला, तो आपल्या बापा प्रमाणे क्षुद्रमास सेवन करून तुज प्रमाणे विपरीतच बोलणार आहे. यात आश्चर्य ते काय !

मडनमिश्र--(पुढे काही सुचेनासें होताच हातातील पज-पात्री आपटून, ओरडून) कोणीरे, या चाडाळास, या पुण्य-कर्मांत सोडिलें ? यज्ञमडपात श्वान शिरल्याने यजमानास जो त्रास व्हावा तो मला झाला आहे (दात चावून) काय करूं! या वेळीं शस्त्र असतें तर याचा शिरच्छेद केला असता. (मोठ्यानें ओरडून) कोण आहेरे तिकडे, या दुष्टास नेऊन चतुर्भुज करा.

शंकराचार्य--(त्याजहून मोठ्याने आरडून कमंडलू आप-टून) अरे विषयमदांधा ब्राह्मणपशो, मोठ्या वारुळांतील महा भुजंगा प्रमाणें, स्त्री, पुत्र, कनक इत्यादि बिळांत लपून बसून सोकावला आहेस; परंतु, (छातीस हात लावून) हा महा मंत्री, त्यांतून तुला काढून, तुझ्या नाकात वेसण अडकवून, कंत

भमकरून, तुला संन्याशी करून बरोबर घेतल्या वांचून, जाणार नाही. खूप समज.

(व्यास व जैमिनी चकित होतात.)

व्यास--का जैमिनी, हे कोण जाणिलेत काय ?

जैमिनी—गुरुवर्य, आपण जाणिले असतील. माझी तितकी योग्यता काठे आहे ?

व्यास--अरे, भविष्योत्तर पुराणी, शंकरावतार जो वर्णिला आहे तो हाच होय.

जैमिनी--एकून कैलासनाथ हे ? मग यात काय ऐकतात. परंतु, गुरुजी, या वादातून आपण पार झाले पाहिजे.

व्यास—स्तब्ध हो आता मीच युक्ती करितो. मंडनाची पण खात्रीच केली त्याणे. (मंडनमिश्रास) अरे मंडनमिश्रा, काय हा प्रकार मांडिला आहेस ! तुझ्या धर्मानेच पाहा माध्यान्ह काळीं जो अतिथी येईल तो विष्णुसमान गृहस्थास पूज्य आहे या करिता, हा कसाही असो, त्यास दुर्भाषणे न बोलता, त्याची पूजा करून अन्नदे. मग हवे ते बोल.

मंडनमिश्र— (शुध्दीवर येऊन) आहा हा ! खरें आहे. महाराज, अपण चागला उपदेश केला. अगोदर, मला राग आला होता या करिता नेत्रस्पर्श करितो . (असें म्हणून पाणी घेऊन डोळ्यास लावून शंकराचार्याकडे वळून) तूं म्हणजे मजहून थोर आहेस म्हणून तुला नमस्कार करीत नाहीं, तर माझ्यान्हीं जो माझ्या दारीं येईल तो चांडाळ असला तरी मला पूज्य आहे. या न्यायाने आपणास मी नमस्कार करितों. (असें म्हणून वंदन करून) महाराज भिक्षा घेण्यास चलावें,

शंकराचार्य—अरे जशी तुझीही भिक्षा. या भिक्ष करितां का हा सुचला नाहीं जर दुणे असेल तर प्रतिज्ञापूर्वक वाद् भिक्षा दे.

मंडनमिश्र—फार उत्तम. वाटला हा भिणारा नव्हे माझेही वाद् स्फुरण पावताहेत. तुला वादभिक्षा देतों, पण आता ही भिक्षा घतली पाहिजे. तशानून आज माझी पितृतिथी आहे, तस्मात आपणासही क्षण द्यावा अशी इच्छा आहे.

शंकराचार्य—बरे आहे. अरे आमचे काय ? आम्ही यता आहों, जो आम्हांत निमन्त्रणे करील त्यास पावन करण्यास जाणे आहेच. पण माझें माध्यान्हस्नानहोणें आहे. ते करून येतों.

(असें म्हणून नारायण नारायण करीत निघून जातात.)

व्यास—मंडन मिश्रा, आता विलंब नको; श्राद्धकर्म संपलें पाहिजे आणि ते यतीही आता येतील तर इतर सर्व तयारी आहेना ?

मंडनमिश्र—सर्व तयारी आहे. ते येतांच आरंभच करावयाचा.

व्यास—पण ब्राम्हणांनीं बसवयाचे कोठें ? येथेंच का ?

मंडनमिश्र—नाहीं महाराज. मागच्या सोप्यात तयारी आहे

व्यास—बरें तर चला तिकडेच जाऊं. (असें म्हणून सर्व निघून जातात.

==

प्रवेश ८

[स्थळ— रेवा तटाकांचें शिवालय]

(तदनतर पद्मपाद, त्रोटकाचार्य आदिकरून आचार्य शिष्य प्रवेश करितात.)

पद्मपाद—अहो त्रोटकाचार्य, गुरूजी, " मंडनमिश्रास भेटून येतो तुम्ही या देवालयात बसा, " असे सांगून गेले, ते आद्याप आले नाहींत. काय कारण असेल तें असो. मला तर फारच काळजी लागली आहे.

त्रोटक—काळजी काय म्हणून करिता ? काही कारणानें विलंब झाला असेल. त्यास आपाय करणार या त्रिजगात कोण आहे !

(इतक्यात पडद्यात नारायण असा शब्द होतो.)

पद्मपाद—आली बरें स्वारी.

(नतर शंकराचार्य प्रवेश करितात)

शंकराचार्य—(नारायण असे ह्मणून आसनावर बसतात) शिष्यवर्गांनो, मला येण्यास थोडासा उशीर लागल्यामुळें तुम्हाला फार काळजी लागली असेल नव्हे काय ?

पद्मपाद—सत्य आहे. आपला वियोग एक क्षणही सहन होतनाहीं, मग इतक्या वेळ तो सहन करण्याचा प्रसग आल्यावर अवघड वाटल्या वाचून कसें राहील !

शंकराचार्य—असो आतां तिकडील वर्तमान सांगतो ऐका:—मी त्याच्या, गवाक्षातून मध्यगृहांत उतरलों, त्या काळीं

तो श्राद्ध कमात गुंतलेला होता. मग मला पाहून अतिशय संतापून दुर्भाषणे बोलूं लागला त्या प्रमाणे मीही उलट त्यास बोललो. शवटीं त्याजपासून, " वाद करितो " असें वचन घेऊन, त्याचे घरी भिक्षा घेऊन आलों. तो आता यथे येईल. व त्याच्या आणि आमच्या वादास आरंभ होईल.

त्रोटक—महाराज, आपला आणि त्याचा तो अलौकिक वाद आह्मीं कव्हां ऐकूं, असे आम्हास झाले आहे.

(इतक्यात काही पंडिता समवेत मंडनमिश्र येतात.)

मंडनमिश्र—(शंकराचार्यां पुढे आसन घालून बसून) मी येत, तुझी वादाची उमेद जिरविण्या करिता आलो आहे, तर वादास आरंभ कर.

शंकराचार्य—(हसून) ठीक केलेस. आता कोणाची उमेद जिरेल हे वादांती कळेलच. परंतु, मी असा वाद करणार नाहीं कारण तसा पोकळ वाद करण्याची मला गरज नाहीं; तर परस्परानी आपापले सिद्धांत सांगून, प्रतिज्ञा करून, वाद करावेत.

मंडनमिश्र—अरे प्रतिज्ञेची काय गरज आहे ! तुझा आणि माझा वाद व्हावा, मग काय निर्णय ठरणें तो ठरताच आहे.

शंकराचार्य—छें, छे, तसें कदापि होणारच नाहीं प्रतिज्ञे शिवाय मी अक्षरही बोलणार नाहीं.

मंडनमिश्र—बरें आहे, तसेंच कां होईना. हा, मी माझा सिद्धांत बोलून प्रतिज्ञा करितों. ती ऐक:—" उपनिषद्भाग आत्मस्वरूप सांगण्याकरितां नाहींत. तर क्रियापर आहेत. कारण शब्दामध्यें काहीं तरी क्रीया दाखविली असते, ती क्रिया आत्मस्वरूप सांगण्यांत सिद्ध होतनाहीं. कर्मांपासून मुक्ती आहे. या करितां यावज्जीव कर्मच केलें पाहिजे. " हा माझा सिद्धांत

आहे. हा जर तूं खंडन केलात तर मी शुभ्र वस्त्रें टाकून, काषाय वस्त्रें परिधान करून सन्यास घेऊन, तुझा शिष्य होईन. असें जर न करीन तर माझ्या बेचाळीस पुर्वजांसह मी नरकास जाईन. ही माझी प्रतिज्ञा. तुम्ही आता काय ती रड.

शंकराचार्य—याचास आता कांहीं हरकत नाहीं. आता माझीही प्रतिज्ञा ऐक:— "सच्चिदानंद ब्रह्म एकच आहे; अनादि अविद्या योगेंकरून, भ्रमानें जशी शुक्ती रूप्याकारें, तद्वत जगदाकारानें दिसते त्या ब्रह्मज्ञानें करून सकल प्रपच्याचा लय होतो. या विषयीं उपनिषदें प्रमाण आहेत. जीव आणि ईश्वर यास भेद नाहीं. कर्मेंकरून मुक्ती कदापि मिळणार नाहीं, विचारें, आत्मज्ञानें करून मुक्ती." हा माझा सिद्धांत. हा जर तूं खडन केलास, तर ही काषाय वस्त्रें टाकून, श्वेत वस्त्रें परिधान करून, लग्न करून घेऊन, तुझा शिष्य होऊन राहीन. आणि मग जर हें करीन, तर मी ही बेचाळीस पूर्वजांसह नरकास जाईन.

मंडनमिश्र—झाल्या तर आतां उभयतांच्या प्रतिज्ञा; या सर्व सभासदांनी ऐकिल्या. आतां वादास आरंभ होऊंदे.

शंकराचार्य—नाहीं अद्यापी एक गोष्ट होणें राहिलीच आहे ती कोणचीं म्हणशील, तर ऐक:— तुझा आणि माझा वाद हा मोठ्या महत्वाचा होणार आहे. व उभयतांच्या प्रतिज्ञा ही झाल्या आहेत. तर यांत हरला कोण, व जिंतला कोण, हें सांगण्यास, कोणी योग्य तिऱ्हाइत पाहिजे. व तो येऊन या सभेंत बसला पाहिजे. त्या शिवाय वादाला आरंभ होऊन फळ नाहीं.

मंडणमिश्र—आतां तिराइत कोण आणावा ? तूंच सांग—

शंकराचार्य—तिराइत तुझ्याच घरीं आहे. कांहीं हुडक-

ज्यास जाण्यास नको. तुह्मी पत्नी, साक्षात सरस्वतीचा अव-
तार आहे. हें मीं जाणता. तर, आमच्या वादांत, तीच मध्यस्थ
पाहिजे. तेव्हां तिला येथे आणीव.

मंडनमिश्र—फार उत्तम. (शिष्याकडे वळून) अरे कृष्ण-
मिश्रा, घरीं जाऊन, तिला माझी आज्ञा सांगून, या ठिकाणीं
घेऊन यावे.

कृष्णमिश्र—गुर्वाज्ञा प्रमाण. (असें म्हणून पडद्यांत जा
ऊन सरस्वती सह प्रवेशकरून, तिला म्हणतो.) महाराज, हे य-
जमान यती समोर बसले आहेत. चलावें.

सरस्वती—(यतीस व पतीस नमस्कार करून.) माहाराज
या मोठ्या सभेंत मला अबलेला किमर्थ आणविली ?

मंडनमिश्र—याचें उत्तर, तुला तो यती देईल. त्यास प्रश्न
कर.

शंकराचार्य— सरस्वती इकडे पाहा. तुला या स्थलीं कि-
मर्थ आणविली, याचें उत्तर सांगतें. ऐक:—तुझ्या पतीचा व
माझा मतवाद होणार. त्यांत, त्याणें मला जिंकिल्यास, मी त्याच
शिष्य व्हावें; व मी त्यास जिंकिल्यास त्याणें माझा शिष्य
व्हावें. असें प्रतिज्ञा पूर्वक ठरलें आहे. परंतु, जय अपजय
सांगण्यास कोणी निःपक्षपाती तिराइत पाहिजे. तेव्हां त्या कामा-
वर, आह्मी उभयतांनीं तुह्मी योजना केली आहे. तर तूं त्या,
स्थानावर बसून, आम्हा उभयतांत हरला कोण व जिंतला कोण-
याचा निर्णय करावा.

सरस्वती—महाराज, मी स्त्री होय. तुमच्या या अगाध
वादांत मला काय समजणार आहे? तेव्हां हें स्थान मला उप-
-योगी नाहीं.

शंकराचार्य—सरस्वती मला तूं शिकवितेस काय मुली? योग्यता मी जाणतो. तूं सर्व विद्येची माता आहेस. तेव्हां तुला ठाउक नाहीं असा वाद, आह्मी कोणचा करणार आहोत? तस्मात् तुझें हें बोलणें अगदीं उपयोगाचें नाहीं.

सरस्वती—आपण म्हणतां हें कदाचित् खरं असेल. परंतु दुसऱ्या अडचणी आहेत. माझे पती वाद करणार, आणि मी मध्यस्थ ही योजना चांगली नाहीं. कारण त्यास जय आला म्हणून सांगितल्यास पक्षपाताचा आरोप येईल. व आपणास जय आला असं सांगितल्यास, पतिद्रोह केला असं होइल. तस्मात् मला, या लचांडात आपण घालूनये.

शंकराचार्य—तुजहून आमचा वाद समजण्यास अन्य कोणी समर्थ नाहीं. आणि मध्यस्थानें अगदी निःपक्षपातानें वर्तन केल्यास, त्याला कोणाचही भय नाहीं.

सरस्वती—आपसी एक सांगणं राहिलंच तें हें:—घरांत अग्निहोत्र आहे प्रपचांत अनेक अडचणी आहेत. तशांतून, पती इतके वादाला गुंतले, तेव्हां मला तिकडे राहिलच पाहिजे. म्हणून मी एक युक्ती काढितें, ती ही:—मी उभयतांच्या गळ्यांत एक एक पुष्पमाला घालितें, मग वादास अरंभ करावा. नंतर ज्याची माळ कोमेजेल तो हरला; व ज्याची टवटवीत राहिल, तो जिंतला. असं झाल्यावर मग मध्यस्थाची कांहीं गरज नाहींना?

शंकराचार्य—शाबास, उत्तम युक्ती काढिलीस. एकून तुं चतुर खरी घाल तर त्यामाळा आणि तूं जा.

सरस्वती—बरं आहे (असें म्हणून उभयतांच्या गळ्यांत पुष्पमाला घालून निघून जातें.)

मंडनमिश्र—कां यते, झालीना सर्व तयारी? आतां वादास आरंभ होउंद्यात.

शंकराचार्य—आतां कांहीं चिंता नाहीं. माझा सिद्धांत तूं ऐकलाच आहेस, तर आतां प्रथमतः पूर्वपक्ष कर.

मंडलामिश्र—भो यत, जीवेश्वराचें ऐक्य तुं प्रतिपादितोस पण त्याज प्रमाणें कांहींच दिसत नाहींत-

शंकराचार्य—श्वेतकेतुप्रमुखशिष्यांतें उद्दालक प्रभृति महर्षीनीं, जीवेश्वराचें ऐक्य सांगितलले, वेदांत वर्णन केलें आहे. तेच प्रमाण.

मंडलामिश्र—वेदनिष्ठ तत्वस्यादि वाक्यें, "हुंफट" या सारिखीं, केवळ जपार्थ आहेत त्यांत दुसरा अर्थ कांहींच नाहीं॰

शंकराचार्य— "हुंफट" इत्यादि वाक्यांत, अर्थमुळीच नाहीं. म्हणून ज्ञात्यांनीं जपार्थ उपयोग केला. "तत्वमसि" या वाक्यांत स्पष्ट अर्थ भासत असतां, जपार्थ कशी ह्मणता येतील

मंडलामिश्र—जीवेश्वराचा अभेदपर अर्थ जरी या वाक्यांत दिसतो, तरी ती यज्ञ कर्त्यांची स्तुती म्हटली पाहिजे, कारण ऐक्यार्थ, जीवेश्वराचा आपण ह्मणतां तो, बुद्धींत कोणाच्याही आरूढ होत नाहीं. तेव्हां यजमानप्रशंसापर अर्थ करणे योग्य आहे. या वरून, सर्व उपनिषदें कर्मांची पूर्ती दाखविणारीं आहेत; हेंच सिद्ध होते.

शंकराचार्य—"आदित्यो यूपः" इत्यादि कर्मकांडांतलि वाक्यांचा अर्थ कर्मप्रशंसापर करणे योग्य आहे. तसा ज्ञान कांडांतील "तत्वमसि" इत्यादि वाक्यांचा अर्थ करण्यास कांहींच आधार नाहीं.

मंडलामिश्र—तर "मनाची उपासना ब्रम्हरूपानें कर" असें सांगण्या करितां "अन्नं ब्रह्म" इत्यादि जीं वाक्यें, त्या प्रमाणें उपासनापर अर्थ असो ऐक्यार्थ करणें योग्य नाहीं.

शङ्कराचार्य—मनाची ब्रह्मरूपानें उपासना करावी. इत्यादि विधि सांगितल्याप्रमाणे " तत्वमसि या वाक्यांत, विधि सांगितला नाहीं. तेव्हा उपासनापर अर्थ कसा होइल?

मंडनमिश्र—तत्वमस्यादि वाक्यांत, विध्यर्थ स्पष्ट न दिसला तरी, विधि कल्पना केला पाहिजे. कारण, " रज्जु आहे सर्प नव्हे " असें सांगताच सर्पभ्रांती जाऊन, तात्काल भय जातें. तस " तत्वमसि " हे वाक्य ऐकतांच होत नाहीं व सुखदुःखादिक होतात तसेच श्रवणानंतर मनन, ध्यान, सांगितलें आहे त्यापेक्षां तात्काल फल नाहीं, ह्मणून उपासनेचपरी विध्यर्थच घेतला पाहिजे.

शंकराचार्य—उपासनापर अर्थ केल्यास, स्वर्ग किंवा ध्यान याप्रमाणे मानसिक कृत्रिमत्व मोक्षाला प्राप्त होईल.

मंडनमिश्र—उपासनापर अर्थ नको; तर जीवाला ब्रम्हाची उपमा देतात, असा अर्थ करावा.

शंकराचार्य—चैतनत्वा विषयीं उपमा म्हणशील तर सर्वांस प्रसिद्ध जो अर्थ त्याच्या उपदेशाचें कारण नाहीं; बरें. जर सर्वज्ञ त्याची गुणाची उपमा म्हणशील तर जीव सर्वज्ञ म्हटल्यानें तुझ्याच मताला विरोध येतो.

मंडनमिश्र—सर्वज्ञत्वादि गुण मायायोगानें आच्छादित आहेत; तेव्हां उपमा घेण्यांत बाध कोणता?

शंकराचार्य—असें आहे तरः—भिन्नत्व शंका मायिक असें तूंच कबूल करितोस, आणि " तत्वमसि " या वाक्याचा अर्थ एकत्व बोधनपर नव्हे, असा दुराग्रह, तूं विद्वान असून कां करितोस ?

मंडनमिश्र—असें एकत्व जरी भासतें, तरी मीच ईश्वर

असा प्रत्यय येतनाहीं. तेव्हां, " तत्वमस्यादि " वाक्यांला, जपो-पयोगित्वच योग्य दिसते.

शंकराचार्य—इंद्रियें करून जर भेदज्ञान सिद्ध होईल, तर अभेद श्रुतिवाक्याला बाध येईल. तसें घडत नाहीं. कारण वाक्यज्ञानास इंद्रियवेद्यत्वच नाहीं.

मंडनमिश्र—इंद्रियवेद्यत्व नाहीं कसें ? ईश्वराहून मी निराळा असा जीवाला भास होत नाहीं काय !

शंकराचार्य—अनात्म्याचा भास होतो. परंतु आत्मा इंद्रियवेद्य होणे नाहीं.

मंडनमिश्र—आत्मा आणि चित्त, या उभयतासही, द्रव्यत्व स्वीकारिलें आहे; तेव्हां इंद्रियवेद्य नाहीं असे म्हणणें अनुचित आहे.

शंकराचार्य—आत्माव्यपक, किंवा सूक्ष्म ! उभय प्रकारानींही इंद्रिय वेद्यत्व घडत नाहीं सावयवी पदार्थांचेंच वेद्यत्व घडेल.

मंडनमिश्र—आत्मा वेद्य नव्हे, तर श्रुतींनीं, जीवात्मपरमात्म्याचें एकत्वबोधन कसें केलें ?

शंकराचार्य—श्रुतींनीं, " अविद्योपाधि जीव. " आणि, मायोपाधि ईश्वर. " असा भेद सांगून, नंतर दोनी उपाधींचा त्याग सांगितला. तेणेंकरून अर्थात एकत्व सिद्ध झालें; म्हणून आत्मा वेद्य होत नाहीं.

मंडनमिश्र—जीवेश्वर मिथ्या म्हणतां तर " यद्वा सुपर्णा " इत्यादि अनेक जागीं. श्रुतींनीं उभयताचे स्वरूप कशासाठीं प्रतिपादन केलें ! आणि आत्म्या वांचून इतर पदार्थ अचेतन

म्हणता, तर जीवेश्वराचे ठायीं प्रत्यक्ष चेतनत्व क्रिया दिसते कशी ? याचे उतर समर्पक मला सांगा.

शंकराचार्य—श्रुतींनी, जगाचे ठायीं अज्ञानें करून जो भेद आहे त्याचें वर्णन मात्र करून, तो भेद खोटा, मायिक असें दाखवून, एकत्व शेवटी प्रतिपादन केलें. त्या वरून भेद दाखविणाऱ्या सर्व श्रुती बाधित झाल्या, आता जीवेश्वराचे ठायीं चेतनारूप कर्तृत्वधर्म दिसणारा खोटा आहे व तो स्वताचा नव्हे जसें, तापलेले लोखंड जाळतें, तो दाहकधर्म अग्नीचा आहे. लोखंडाचा नव्हे, असें असून, लोखंड जाळिते अशी मिथ्या समजूत होते. तसेच, पाच ज्ञानेंद्रियाचे ठायी, व मन आदि अंतःकरणाचे ठायीं, जो ज्ञानव्यापार दिसतो, तो सर्व आत्मनिष्ठ असून त्या त्या इंद्रियांस ज्ञान आहे असा मिथ्या भास होतो. जीव आणि ईश्वर हें छाया व ऊन, या प्रमाणे आहेत, परंतु दोनीसही कारण सूर्य, तो निराळाच आहे. तद्वत आत्मा, सर्वांहून भिन्न असून, सर्वांस कारणभूत ताच आहे. असा खरा प्रकार असून, तो ठाऊक नसणे याचे नाव अज्ञान, त्याणें बंध, शोक, घडतात. आणि आहे तसें समजणे, याचें नाव ज्ञान, त्याणें सर्व शोक, बंध, नाहींसे होऊन मोक्ष पावतो; म्हणजे जन्ममरण रहित असा होतो. या ज्ञानाचा मुख्य अधिकारी, श्रुतींनीं सांगितल्या प्रमाणें, शम दम, इत्यादि गुणांनीं पुर्ण असला पाहिजे. तशा अधिकाऱ्यास, विचाराने ज्ञान प्राप्त होतें; तेव्हां कर्म, उपासना, इत्यादि सर्व, चित्त निर्मळ होण्याची साधनें आहेत त्या पासून मोक्ष होणें नाहीं. याकरितां हे मंडनमिश्रा, आपल्या कर्मांचा दुराग्रह सोडून विचार कर, म्हणजे, संसार हा मिथ्या भास आहे. केवळ अधिष्ठान सत्यत्वानें खरासा दिसतो. जसें, जळाचे ठायीं तरंग, किंवा सुव-

कांच ठायीं दागिन्याचा भास, त्यांत खरें म्हटलें तर पाणी व सोनें; त्या प्रमाणें या जगाचे ठाया, आकार खोटा व खरें सच्चिदानंद ब्रम्ह आहे, असें प्रत्यक्ष तुला भासूं लागेल, आणि तात्काल मुक्त होशील.

मंडनमिश्र—पण मला वाटतें, आतां सायंसंध्येची वेळ झाली; तर झाला इतका आज वाद पुरे, उदयीक नित्यकर्म आटपून मी येथे येईन नंतर वाद आणखी हा करूं.

शंकराचार्य –ठीक आहे. तूं जावेस, आतां आम्हीही देवमंदीरा गमन करितों (असें म्हणून सर्व निघून जातात.)

प्रवेश ६

(तदनंतर शिलादपंडित व कौस्तुभपंडित प्रवेश करितात.)

कौस्तुभपंडित —कां शिलादपंडित, आज आठ दिवस झाले तुमची कांहें गांठ नाहीं ! एक दोन वेळां मी घरीं आलों परंतु भेट झाली नाहीं. अशा कोणच्या राजकारणांत गुंतला आहां ?

शिलादपंडित—खरोखर आतांशा मी मोठ्या राजकारणांत गुंतलों आहे. सध्या, मंडनमिश्र पंडिताचा व शंकराचार्य नामक यतीचा वाद चालला आहे; ती मौज पाहाण्यास मी सकाळ संध्याकाळ त्या शिवालयांत जात असतों.

कौस्तुभपंडित—मी ही तें वर्तमान, सरस्वतीनें त्या उभयतांच्या कंठांत पुष्पमाला घातल्या, येथपर्यंत ऐकिलें, पण पुढें काय झालें हें कळलें नाहीं म्हणूनच मी तुम्हांकडे आलों आहे.

शिलादपंडित—झालेंतर, पुढें मग दुसरे दिवसा पासून त्या उभयतांचा वाद सुरू झाला. काय सांगूं विलक्षण त्या उभयतांचा वाग्विलास! मोठे मोठे पंडित बसले असतात. पण कित्येक ठिकाणीं, त्यासही, ते काय म्हणतात हें कळत नाहीं. दोघेही अस्खलित घर्के मंडनमिश्र महाराजाचें भाषण, मी पूर्वीं पुष्कळ वेळां ऐकिलें होतें. परंतु, या वादांतील भाषणाच्या शतांशही तें नसेल. तो यती तर काय विलक्षणच. एकदा पूर्वपक्ष मंडनमिश्राच्या मुखांतून निघाला कीं, विचार न करितां लागलेंच समाधान करून, वर आणखीं त्याचें काहीं तरी नवें आहेच. या प्रमाणें तो वाद चालला असतां, इतर सभासदांस कांहीं देहभान नसतें. सर्व सभा चित्रा प्रमाणें असते.

कौस्तुभपंडित—बरें पण, हा वाद किती दिवस चालला आहे, व वादरीती कशी काय आहे, हें तरी सांगा पाहूं!

शिलादपंडित—वादास आरंभ, सकाळीं दोन घटका दिवसास नित्य होतो त्यापूर्वीं त्या उभयतांचें स्नानसंध्यादि अनुष्ठान संपलेलें असतें, मग बारा घटका दिवस येईपर्यंत सकाळीं वाद चालतो, व त्यावेळेस सरस्वतीबाई, सोवळ्यानें देवालयांत येऊन, पतीस भोजनास, व यतीस भिक्षेस बोलावून नेतात, नंतर वाद बंद करून भोजन करण्यास ते जातात; मग पुनः संध्याकाळचा दहा घटका दिवस उरला कीं, वादास आरंभ होतो तो सूर्यास्ता पर्यंत. याप्रमाणें आज सहा दिवस झाले.

कौस्तुभपंडित—पण कांहो, वादांत कोण हरलेसें दिसतें!

पहा, त्या वतीस जर पराजय आला तर काय मौज होईलहो? मी तर दहासहस्त्र ब्राम्हणभोजन घालीन.

शिलापंडित—छे, छे, असें स्वप्नांत देखील आणू नका. तो यती बृहस्पतीसही जीकील, मग याची कथा काय ? तु-म्ही त्याचे भाषण एकिलें नाहीं, म्हणुन असे म्हणतां. माझी-तर आजपर्यंत, कर्ममार्गावर फारच अभिरुची होती. संन्या-शाचा मी अति तिरस्कार करीत होतों; पण त्या महा संन्याशाचें भाषण ऐकू लागल्या पासून, वास्तविक मलाही आमचें हें मत गैरसें वाटूं लागलें. फार काय सांगू ! त्याच्या मुखातून तीं मुक्ताफळे पडूं लागलीं कीं, वैराग्यच उत्पन्न होतें. सर्वस-ंग परित्याग करून, त्याचा शिष्य होऊन, त्याजबरोबर जा-वेंसे वाटतें.

कौस्तुभपंडित—तरमग तुमच्या ह्मणण्या वरून, मडन-मिश्रांचाच पराजय येईल असे साफ झालें.

शिलापंडित—शेवटीं तेंच. मी फार बारकाईनें पाहत अ-सतां, आज दोन दिवस मंडनाच्या गळ्यातील फुलांची माळ किंचित म्लान दिसते काल सायंकाळीं तर विशेषच ती को-मेजलेली दिसूं लागली. मी खचित सांगतों, बहुतकरून वाद आजच संपेल, कारण मंडनाच्या गळ्यातील माळेचें आयुष्य आजच्यावर जास्ती निभावेलसें दिसत नाहीं.

कौस्तुभपंडित—तरमग आज तरी मी येतोंच कारण अशी मौज पाहण्याची संधि, माझ्या दुर्देवानें गेलीहो!

शीलापंडित—चला चला तर लौकर. आतां अगदीं उशीर नाहीं. तो पहा, सर्व पंडितांची पळापळ सुरू झाली आणि हा वाद आरंभ होण्याचा क्षणांही होऊं लागला. तो पहा, प्रभातकाळीं

आनसंध्यादि विधि आटपून याल सूर्याप्रमाणे प्रकाशतो आहे व ज्याच्या माग पुढे हजारो पंडितांची दाटी आहे, व ज्याच्या गळ्यांतील फुलाची माळ, त्रिदोष झालेल्या रोग्याच्या नाडीप्रमाणे, किंचित चमकत आहे, असा मडनमिश्र पंडित शिवालयाकडे चालला. तर आतां राहून फळ नाहीं. आपणही जाऊ. (असे म्हणून मडयडोन दोघेही निघून जातात.)

प्रवेश ७.

(स्थळ—शिवालय)

(तदनंतर शिष्यासह शंकराचार्य येऊन बसतात, नंतर अनेक पंडितासह मंडनमिश्र येऊन आपल्या जाग्यावर बसतात.)

शंकराचार्य—मंडनमिश्रा तुझा आणि माझा वाद सहा दिवस चालला आहे; आज सातवा दिवस. तूं ज्या ज्या शंका घेतल्यात त्या त्या मी निवारण केल्या तथापि तु आपले हट्टमत सोडीत नाहींसकाय? बरें बोल, आणखी काय पूर्वपक्ष असतील ते.

मंडनमिश्र—भो यते, तुं जीवेश्वरास अभेद आहे, असें सिद्ध करितोंस. तर कितीएक जीव सुखी आहेत; व कितीएक दुःखी आहेस असें कां?

शंकराचार्य—फार उत्तम प्रश्न केलास. त्यातील बीज तुला सांगतो ऐक:—अनिर्वाच्य, निरुपम, अशा आत्म्यास तुलना तर देताच येतनाहीं. परंतु आत्मस्वरूप आकाशवत् व्याप्त आहे. तथापी घटाकाश, जलाकाश, आणि मठाकाश, हीं तत्वदृष्ट्या निराळीं

आहेतशीं भासतात. घट बुद्धीनें ते आकाश स्वतंत्रसें वाटतें. तसेंच इतर. परंतु तो घट नष्ट झाला म्हणजे, तेआकाश कोठें गेलें ! आणखी, घट असतांना तरी घटाकाश निराळें असें; घटव्यवधाने भासत होतें. परंतु,त्या आकाशांत, घटाकाश किंवा जलाकाश होण्यास, कांहीं तरी विकार होतो काय ? कांहींच नाहीं. तद्वत परमेश्वराच्या स्वरूपाचा क्रम आहे. आतां " कांहीं जीव सुखी व कांहीं दुःखी का? " असा तुझा प्रश्न आहे; तर ऐक—हे सुखदुःखादिभेद; त्या निरंजन आत्म्याच्या ठायीं मुळींच नाहींत. माया तिरोहित जीवाची ही भ्रांती आहे. पहा स्फटिकमणी हा जात्या शुभ्र असतो. तोच मणी; रक्तपटावर ठेविला तर रक्तवर्ण भासतो नीलवर्णावर ठेविला तर सर्व नीलमय भासतो. परतु, त्या मूल मण्याच्या वर्णांत कांहीं तरी विकार होतो काय? नाहींच. त्या प्रमाणे सुख किंवा दुःख हेंच कोणी एक वर्ण त्यास्फटिक मण्याप्रमाणे स्वच्छ आत्म्यावर तिरोहित झाले ह्मणजे तद्वर्ण मूढ जनास तो भासुं लागतो. वस्तुतः त्यास हा विकार मुळींच नाहीं. हे बुद्धि धर्म आहेत.

मंडनमिश्र—बरें पण जीवास मुक्ती म्हणून जी तुं सांगतोस ती कशी प्राप्त व्हावी? तल्लक्षण काय?

शंकराचार्य—हे सर्व जीव वासनासूत्रांत ग्रथित होतसाते, जन्ममरणादि उपाधि अनुभवितात. तस्मात ती वासना समूळ नष्ट झाली म्हणजे मुक्तीच मिळते.

मंडनमिश्र—शंकराचार्या ह्या वादांत मात्र तुला जिंकतो. अरे वासना नष्ट झाली म्हणजे मुक्ती मिळते म्हणतोस मग निद्रा कालीं, वासना नष्ट होते, परंतु जीवास मुक्ती का मिळत नाहीं? पुनरपि ? हा संसार आहेच.

शंकराचार्य—शाबास मंडना शाबास फार खुबीदार प्रश्न के-

त्यास ऐक तर—वासना समूळ नष्ट झाली पाहिजे, असें मी म्ह टलें आहे, तें तरी ध्यानांत आहेना? वासना नष्ट झाल्या वांचून निद्रा तर येणें नाहींच; हा तर सिद्धांत होय. परंतु त्या काळीं ती समूळ नाश पावत नाहीं तर, सरकात जस वस्त्र गुप्तरुपें असते-तद्वत् हें सव जग त्या वासनेत निद्राकाळीं लीन होतें. नंतर ती वासना आज्ञानांत गढून गेलेल्या जीवा सन्निध, सरकी प्र-माणे वीज रूप होऊन लीन झालेली असते. आतां सरकींत वस्त्र कसें जर म्हणशील तर ऐक:—सरकी पेरली म्हणजे तीस अंकूर येऊन, वृक्ष होऊन, पुष्पें येऊन, फळें होऊन, त्या पासून कापूस निघतो. नंतर त्याचीं वस्त्रे होतात, परंतु त्या-स अधिष्टान सरकी होयकीं नाहीं? तद्वतच हें सर्व जग त्या वासनेंत असत या करिता, त्या जीवांस जागृदवस्था प्राप्त झाली कीं त्या वासनस अकूर फुटून हें विश्व भा-सूं लागते. आतां तीच जर सरकी भाजून ठेविली तर तिला अंकूर मुळिंच येणार नाहींत. तद्वत ती वासना ज्ञा-नाग्नीनें भर्जित केली म्हणजे हे ससाररूपी अंकुर तिला फुट-णार नाहित, व हा मिथ्या भास नाहींसा होईल, तीच मुक्ती.

मंडनमिश्र—भो यतिवर्य त्या मुक्तीचे ठायीं अनुभव कोणचा.

शंकराचार्य—अरे हे मंडना मुक्तीचे ठायीं अखंडानंदानु-भव, हाच काय तो होय.

मंडनमिश्र—तो आनंद विषयानंदाहून भिन्न आहे किं-वा कसें?

शंकराचार्य--नाहीं, नाहीं; हा आनंद तेथून सर्व एकच आहेत. आत्मस्वरूपानुभवा वांचून, आनंद होणेंच नाहीं.

मंडनमिश्र—मग विषयादि सेवनापासून आनंद होतात ते खोटें की काय?

शंकराचार्य--अरे तेही ब्रह्मानुभवानंदच होत. आत्मानुभवा वाचून आनंद होणेंच नाहीं; असें जें मी ह्मटलें, तें सिद्ध करून दाखवितो पहा:—जगन्मूलक जी वासना तिचे काय धर्म आहेत म्हणशील, तर एक:—वासनेनें जीवापासून निघावें व एखाद्या विषयावर धावावें. तो विषय मिळालाकीं, पुन: मागे फिरावे पुन: दुसऱ्या विषयाकडे जावें, असे तिचे असंख्य फेरे चालतात, त्यास वृत्ती असें म्हणतात. आतां उदाहरणार्थ एक अन्न विषय घे. वासना जीवापासून निघाली आणि अन्नावर चालली, तेथें तिला अन्न मिळालें त्या वेळी ती मागे फिरली' त्या काली ती परत येतांना, त्या वासनेची आणि आत्मस्वरूपाची सन्मुखता होते, आणि ब्रम्हप्रतिबिंब त्या वासनेंत होते, त्या बरोबर जिवास आनद होतो. परंतु हा मूढ तोही विषयानंदच समजून तो आनंद विसरतो, आणि पुन्हा वासना आत्मव्यापारास लागते. या प्रमाणें विषयानंदाचे व आत्मानंदाचे भेद आहेत. परंतु, योगी तोही ब्रम्हानंदच जाणतो. " ब्रम्हानंदाशिवाय आनंद नाहीं " हें माझें म्हणणें खोटें कीं काय?

(इतक्यांत मंडनमिश्रास समाधी लागते या मुळें तो निरुत्तर होतो. व कंठातील माळा सुकून जाते. त्या काळीं सर्व लोक " जितं जितं धन्योसि धन्योसि " या प्रमाणें ह्मणून टाळ्या वाजवितात. आणि आचार्यांवर पुष्पवृष्टी होते.)

शंकराचार्य—(आनंदानें) शिष्यवर्गांनो, पाहा हा निरु-

धार झाला. व त्याला, आनंदाचें विस्मरण करितांच समाधी लागली.

पद्मपाद—महाराज तो हरला यांत संशय नाहीं. त्याच्या कंठांतील माळा पहा, कशी करपून गेली आहे ती.

शंकराचार्य—त्याला समाधी अशी राहूं देतां नये. त्यास जागृत केलें पाहिजे. (असें ह्मणून त्यास हलवून जागृत करितांत.) कां मंडनमिश्रा असा स्तब्ध कां बसलास. पूर्वपक्ष कर. या तुझ्या मौनास हे तुझे अनुयायी पंडित हंसताहेत.

(नंतर, मंडनमिश्र व सर्व पंडित आचार्यांपुढे साष्टांग प्रणिपात घालतात.)

शंकराचार्य—(मंडनास उठवून पोटाशीं धरून) बा मंडनमिश्रा तूं मला प्राणांहून प्रिय आहेस. अस्तु. तुझ्या सर्व शंका निवारण झाल्या कीं नाहीं !

मंडनमिश्र—महाराज, सर्व निवारण झाल्या, परंतु, एक शंका मोठी आहे.

शंकराचार्य—बोल बोल शंका ह्मणून ठेवूनकोस. जन्ममरणाला तीच कारण आहे.

मंडनमिश्र—ऐकावी सद्गुरोः— सर्व वेदांतप्रतिपादक व्यासनारायण आहेत. आणि कर्ममार्गप्रतिपादक त्यांचे शिष्य जैमिनी हे आहेत. मग आपल्या गुरूच्या मार्गास प्रतिकूल असा हा कर्ममार्ग त्यांनीं का उत्पन्न केला ! व आपल्या मताच्या विरुद्ध मत निर्माण करणाऱ्या शिष्यावरून असें गुरूचें मन उडावें, तद्वत श्रीव्यासाची प्रीती त्यांजवरून

कां उडली नाहीं ? अद्यापी जैमिनी त्यांस प्रिय कसे राहिले ? एवढी शका आहे, व ती मोठी जाचते आहे.

शंकराचार्य—अरे मंडनमिश्रा, आज तूं ज्या ज्या शंका घेतल्यास त्या फारच महत्वाच्या आहेत. अतो आता या शकेचेंही निवारण करितों ऐक:— जैमिनींनीं आपल्या गुरू-च्या मार्गास प्रतिकूल नव्हे तर सानुकूलच मत निर्मिलें आहे. कसें जर ह्मणशील तर ऐक:—कर्मांवाचून चित्त-शुद्धी नाहीं; आणि चित्तशुद्धीवाचुन अत्मविचारणश्रद्धा बसणें नाहीं. तस्मात माडीवर चढण्यास सुलभ व्हावें म्हणून पाय-ऱ्या लावितात. तद्वत ज्ञानमार्गांची ही वर्तिनी होय. आणखी हा कर्म मार्ग जर नसता, तर मूढ जाव व्यर्थ अधोगतीस जाते. या करितां, जैमिनींनीं, सर्व प्राकृत जीवांवर उपकार करण्याकरिता हा कर्म माग उत्पन्न केला आहे. तस्मात गुरू-च्या मार्गास, प्रतिकूल किंवा सानुकूल हा मार्ग आहे, हे वि-चार करून पाहा म्हणजे कळेल. आणखी, याचा प्रत्यय तुला आताच आला. तूं आज पर्यंत कर्मे केलीस म्हणून, आनदाचें विवरण यथार्थ होतांच तुला समधी लागली,

मंडनमिश्र—(हात जोडून वर डोळे करून) भो जैमिने ही शका एकवार आपण समक्ष येऊन निवारण केली पाहिजे,

(नंतर पडद्यात शब्द होतो. अरेमडनमिश्रा, श्रीशंकराचार्य जे म्हणतात ते खरें आहे. हा मार्ग उत्पन्न करण्यांत हाच माझा हेतू मुख्य होय.)

मंडनमिश्र—(शंकराचार्यांचे पाय धरून) महाराज, ध, न्य धन्य मी या मायाजालांत पडून भ्रांत बुद्धिनें मलेंच कल्पिलें होतें. परंतु आपण येऊन, मजकडून हवें तें बोलून घे-ऊन, माझा उद्धार केलात. केवढें माझें हें भाग्य ! गुरुमहाराज

आतां विलंब करूंनये, लवकर मला सन्यास देऊन, या संसार पाशांतून मुक्त करावे आता मला सर्व हें असार भासत आहे हा मी मनांत सकल्प केलाच. आता मला ते घर नको, ते द्रव्य नको, व त्या स्त्रियेचेंही मुख पाहाणे नको, आटपा आटपा लवकर. कोण आहेरे नापिकास बोलावून आणा

(हें ऐकून शिष्यांसह श्रीशंकराचार्य मोठ्या आनंदानें

नारायण नारायण असा गजर करितात.)

(तदनंतर सरस्वती प्रवेश करिते.)

सरस्वती--(पतीकडे पाहून) हर हर, मंडितकमलमधुकर आज पराभूत झाला काय ! असतु. (शंकराचार्यास) भो यते, पुढें काय आरंभलें आहेस हे ?

शंकराचार्य--सरस्वती, तुझ्या पतीस मी जिंकिलें. तेव्हां प्रतिज्ञे प्रमाण त्यास संन्यास देतों. तर तूंही त्यास आज्ञा द्यावीस. कारण, तुझ्या ऋणापासून तो मुक्त आहे.

सरस्वती—शाबासरे शंकरा. मंडनपंडितांस जिंकिल्या वांचूनच कां त्यास सन्यास देतास.

शंकराचार्य—जिंकला कीं नाहीं. हें त्यासच विचार. व तू ज्या दोन माळा, त्याच्या कंठात एक व माझ्याकंठांत एक अशा घातल्या होत्यास, त्याही पहा म्हणजे त्याची कशी आहे, व माझी कशी आहे, ह्यावरून तुला समजेल.

सरस्वती—अरे शंकराचार्या, स्त्री व पती मिळून एक मूर्तिशास्त्राने कल्पिली आहे. तेव्हां मला जिंकिल्या वांचून पूर्ण मंडनमिश्र जिंकला, असं होत नाहीं. तूं अर्धा मंडन जिंकलास. पाहिजेतर अर्ध्या अंगास दे सन्यास परतु, वामांगास

मी हात लावूं देणार नाहीं. प्रथम मला जिंक, आणि काय कर्तव्य असेल ते मग कर.

शंकराचार्य--सरस्वती, तूं म्हणतेस त्या प्रमाणे करण्यास आमच्या आश्रमधर्मास विरोध येतो, कारण यतींनीं स्त्रियांशीं वाद करूंनये.

सरस्वती—काय हें अज्ञान्या सारखं बोलतोस ? अद्वैत वाद यतींनीं कोणा बरोबरही करण्यास हरकत नाही. पूर्वी याज्ञवल्क्या नीं गार्गी बरोबर वाद केला आहे. याच प्रमाणें अनक दाखले मिळतील. तस्मात मी साफ सागतें, मला जिंकिल्या वाचून, तुला, पतीस संन्यास, देऊं देणार नाहीं.

शंकराचार्य— (मनांत) काय तरी लचाड हें इच्यांशीं वाद नकरावा, तर हातचा मंडनमिश्र जातो. व माझ्या कार्यास व्यत्यय येतो. व करावा तर लौकिकात विरूद्ध- (विचार करून) बरे कांहीं का होईना, वाद इच्याशीं करावाच. मंडनमिश्रास शिष्य करून घेतल्या शिवाय कधीं सोडणार नाहीं. (उघड) फार उत्तमआहे. सरस्वती, तुझ्या मनातून वाद करणे असेल तर बैस अशी समोर. आणि काय प्रश्न कर्तव्य असतील ते कर.

सरस्वती— (समोर बेऊन बसून) अरे शंकराचर्या, तुझ्या मतें जग हें असत्य आहे. परंतु तें निदर्शनास येत नाहीं तर कसें असत्य, हें सिद्ध कर.

शंकराचार्य—सत्य कसें तें तूच सिद्ध कर आधीं, म्हणजे मग मीं सांगतों.

सरस्वती—अरे सत्यत्वास आणखी प्रमाणें कशाला आहेत

कारण सर्व कालीं हें सारखें दिसत. याहून अन्य प्रमाणें कोणचीं पाहिजेत ?

शंकराचार्य--सर्वकालीं सारखें दिसनें म्हणतेस, हेंच खोटें आहे सर्वकालीं सारखे दिसत असत्यावर त्यास खोटें काण म्हणणार होते.

सरस्वती--तर मग तुझ्या मतें, सर्वदा जगाचा अनुभव नाहीं ! तें कसें हे साग.

शंकराचार्य--तुं ज्या वेळीं निद्रावस्थेंत असतेस त्या वेळीं तुला स्वप्ने पडतात तेव्हा या जगाचा तुला, कांहीं तरी अनुभव असतो काय ?व ज्या वेळीं सुषुप्तींत असतेस, त्या वेळीं तें स्वप्नातील जगही नाहीं व हेंही नाही. बरे जागृत झालीस म्हणजे स्वप्नातील जग नाही. एवंच परस्पर काली परस्पराचा अभाव मग जगास सत्यता कशी येईल ! रज्जूवर सर्पा प्रमाणें, ब्रम्हस्वरूपावर या जगाचा भास आहे; दुसरे काय ?

सरस्वती—(मनात) हा मला वादात अटपणार आहे ? ज्यानें माझ्या पतीसही जिंकिलें, तो माझ्याने कसा जिंकवेल ? किंवा झाल तरी मी अबला होय तेव्हा कांहीं कपट करून यास कुंठीत केला पाहिजे. (उघड)बर शंकराचार्या, तुझा अद्वैत शास्त्रान, षड्रिपु जिंकावेत म्हणून सांगितलें आहे. ते षड्रिपु कोणचे ? हे साग.

शंकराचार्य—(हसून) सरस्वती काय हा तुझा प्रश्न ! अगे ऐक:—१ काम २ क्रोध ३ लोभ ४ मोह ५ मद ६ मत्सर, हे सहा स्वायत्त केले पाहिजेत. त्यात काम हा अतिशय अजेय आहे..परंतु योग्यापुढें त्याचें कांहीं चालत नाहीं.

सरस्वती—मी यते ऐक:-

॥ पृच्छामि वद कामस्य कला भिक्षो किमात्मिकाः ॥
॥ किं त्यश्च किमाधारा स्तथा कामस्य का स्थितिः ॥
॥ पूर्वपक्षं परे नार्यां नरे तिष्ठति वा कथं ॥
॥ एतेषामुत्तरं देहि संविचार्य यती श्वर ॥ २ ॥

अरे, त्या कामाच्या कला काय आत्मिक आहेत? किती आहेत? कोणच्या आधारानें रहातात ?कामाची, मनुष्याचे ठायीं स्थिति कशी असते? शुक्लपक्षीं आणि कृष्णपक्षीं, नर आणि नारी या मध्यें त्या कोणकोणच्या ठिकाणीं कसकशा असतात इत्यादि प्रश्नाचें उत्तर नीट विचार करून दे.

शंकराचार्य—(विचार करित स्तब्ध बसतात)

सरस्वती—का आचार्या ! मौन कां धरिलेंस ! अरे, मीं तुला जिंकिलें कीं काय ? एवढयाश्या प्रश्नाचें तुला उत्तर देता येईना ! ! मग तूं सर्वज्ञ कसला ?

शंकराचार्य—सरस्वती; या प्रश्नाचें उत्तर तुला, आज पासून एक महिन्याच्या आंत देतो. तों पर्यंत मला अवधि दे.

सरस्वती—फार उत्तम आहे. असें म्हटलेंस म्हणूनच निभावलास नाहींपेक्षा तुला जिंकिलेच होतें. आतां जा.एक महिन्या पर्यंत तरी पतीस संन्यासनामक अपमृत्युंतून चुकविलें किं नाहीं (पतीस) माहाराज चलावें घरीं.

(असें झाल्यावर सरस्वती मंडनमिश्र आदिकरून पंडित निघून जातात.

पद्मपादाचार्य—महाराज, आपण हें काय केलें. हातांत आलेला मंडन सांडला यास काय म्हणावें ?

शंकराचार्य--अरे, तिने प्रश्नच विपरीत केला. म्हणून पुढें बोलता येईना.

पद्मपादाचार्य--गुरुवर्य आपणास कोणतें अवगत नाहीं? कामशास्त्र झाले म्हणून काय झाले? आपण सर्वेश्वर आहां, उत्तर दिले असते तर काय झाले असते?

शंकराचार्य--तसे नव्हे. उत्तर देण्यास योग्य नव्हते, कारण मी तिच्या प्रश्नाचे उत्तर दिले असते, तर तीं असे म्हणते कीं, "तू ब्रम्हचारी होतास, नंतर एकदम सन्याशी झालास, मग हे शास्त्र कधीं शिकलास! तस्मात तू भ्रष्ट आहेस."

पद्मपादाचार्य--आपण एकमासाची अवधी घेतली आहे, तेणे करून आता काय करणार.

शंकराचार्य-- सांगतो ऐक.--या वेळी अमरुक नावाचा राजा मृत्यु पावला आहे, व त्याचे प्रेत स्मशानात दहन करण्यास आणिले आहे, हें मी अंतरदृष्टया जाणिले. तव्हां माझा जीव योगबळे त्यात प्रविष्टकरून, त्या राजाच्या शभर स्त्रिया आहेत, त्याशीं विलास करून, सर्व कामशास्त्र जाणिल्याने निमित्त करून एकमासांत पुन्हा या पूर्वकलेवरात येतो. तुम्हीं तो पावतो हा माझा देह या गुहेत ठेवून सरक्षण करीत बसा.

पद्मपादाचार्य--महाराज, हें आपण आदीं करूंनये, या पासून अनर्थ होईल तो मंडन नाहीं मिळाला तरी चिंता नाहीं कारण पूर्वी मच्छिंद्रनाथ म्हणून महायोगी होते ते असाच राज देहात प्रवेश करून लोलपट होऊन, आत्मस्वरूप विसरले मग त्याचा शिष्य गोरक्ष म्हणून होता तो जाऊन गुरून घेऊन आला असा मागील इतिहास आहे. तर आपण येवढे तकद् आह्मांवर येऊं देऊ नये,

शंकराचार्य—अरे कायही तुमची शंका ! मी कां विषयास लुब्ध होऊन इकडील सर्व विसरेन ! हा विकार माझ्या ठायीं संभवण्याची मुळीच भीति मनांत आणूनका. स्वस्थ एक मास पर्यंत या शवाचे रक्षण करीत बसा, मी तितक्या वेळेंत परत येतों. असो, आतां मला विलंब होतोकारण त्या राजाचा देह, आता चितेवर ठवणार आहेत. (असें म्हणून प्राणायाम करून देह विसर्जन करितात, तो लागलाच देह अडवा पडतो. सर्व शिष्य देह उचलुनघेऊन नारायण नारायण करीत निघून जातात.)

मंडनमिश्रपरकायाप्रवेशोनाम चवथा

अंक समाप्त

अंक ५.

येणारी पात्रें.

१ सुविचार .... अमरकराजाचा प्रधान.
२ विचक्षण .... त्याचा न्यायाधीश.
३ बुद्धिमंत .... द्वारपाल.
४ वासंतिका }
५ माधविका } .... राणीमहालांतील दोन दासी.
६ मदनमंजिरी .... अमरक राजाची राणी.
७ शिष्य .... तिचा शागिर्द.
८ पद्मपादाचार्य
९ हस्तामलाचार्य
१० तोटकाचार्य
११ चिदाभासाचार्य } .... शंकराचार्यांचे शिष्य.
१२ अमरक .... { ज्याच्या कलेवरांत आचार्यांनीं प्रवेश केला तो राजा.
१३ शंकराचार्य.... जगद्गुरू (शिवाचा अवतार.)

१४ मंडनामिश्र	....	ब्राह्मण पंडित (ब्रह्मदेवाचा अवतार.)
१५ सरस्वती	....	त्याची स्त्री.
१६ सुधन्वा	....	राजा (इंद्राचा अवतार.)
१७ वैतालिक	....	चोपदार.
१८ आर्यांबा	....	शंकराचार्याची माता.
१९ जटाधर २० पिंगाक्ष	....	दोन शिवगण.
२१ ब्रह्मदेव २५ इंद्र	....	आदि करून अनेक देव.

अंक ५.

प्रवेश १.

[स्थळ—अमरकराजाच्या नगरींतील राजकचेरी.]

(तदनंतर अमरकराजाचा सुविचारनामक प्रधान व विचक्षण-नामक न्यायाधीश प्रवेश करितात.)

सुविचार— (आसनावर बसून) या न्यायाधीश. तुम्हाशीं कांहीं गुप्त विचार करण्याचा आहे, ह्मणून बोलावू पाठविलें.

विचक्षण—मंत्रिवर्य, मींहि आपला निरोप येताच हातचें सर्व काम एकीकडे ठेवून तसाच आलों. काय विचार करण्याचा असेल तो आतां काढावा. याठिकाणीं तिसरें कोणी नाहीं.

सुविचार—कोण आहेरे तिकडे ? (इतक्यात द्वारपाल येतो.)

द्वारपाल—(मुजरा करून) सरकार, मी आहें. काय आज्ञा.

सुविचार—बुद्धिमंता, इकडे पैरा(?) ठेवावा. आणि आम्हास कळविल्यावाचून कोणास आंत सोडूंनये.

द्वारपाल--आज्ञेप्रमाणें करण्यास ताबेदार हजर आहे.

(असे म्हणून पुन: मुजरा करून निघून जातो.)

सुविचार--अहो न्यायाधीश, महाराजाचे पुनर्जीवन आपण ऐकिलेंच असेल.

विचक्षण—ऐकिले ह्मणजे? मी त्या ठिकाणीं होतोच. एकूण असा चमत्कार मात्र मीं आजपर्यंत पाहिला नाहीं; व ऐकिलाही नाहीं. अहो त्यांत कांहीं तरी बाकी होती काय! मोठमोठ्या राजवैद्यांनीं परिक्षा केल्या, नंतर स्मशानात नेले. परंतु जसा एखादा निजून उठतो,तद्वत महाराज उठून बसले. पण कायहो, ज्या व्याधीनें सरकारास इतकें ग्लान केलें, ती व्याधीही नाहींशीं झाली. पहा, आमच्या आकले बाहेरील काम हे. अशीं अघटित रचना सर्वेश्वरास आवडूनच झाली आहे. अस्तू. या राजधानीचा हा उत्कर्षच समजला पाहिजे.

सुविचार--या गोष्टीची मला एक शंका आली आहे. कारण, सरकारचा व्याधी नाहींसा होऊन पुन: जिवंत झाले, एवढेंच नव्हे, तर त्यांचा सर्व स्वभावही पालटला आहे, तेव्हा आमचे महाराज एक वेळ जे गेले, ते गेलेच. आणि हे दुसरेच कोणी असावे; असें मला वाटते.

विचक्षण--हें काय म्हणता हें मला कळत नाहीं, तर स्पष्ट तुम्हास जी शंका आली असेल ती कळवा.

सुविचार--अहो, आमच्या सरकारास सहीच्या अक्षरांवांचून बाकीची अक्षरें मुळींच कळत नव्हती, कारण अध्ययन तेवढेंच. परंतु, हल्लीं निवाडे स्वत: लिहितात; कामात किती हुशारी! सर्व गोष्टीवर केवढें लक्ष! कोण कामगार कसें काम करितो, कोण कसा वागतो, इकडे किती बारीक दृष्टी! प्रजा

आपणास कटाळली किंवा राजी आहे, याची किती चमत्कारिक रीतीनें चवकशी ! केवढे वक्तृत्व ! तर हे गुण आमच्या महाराजांच्या आंगात मुळींच नव्हते, ते एकदम कसे आले ?

विचक्षण—ही कायहो भलतीच शंका ? परमेश्वर देण्यास तयार झाला म्हणजे काय देणार नाहीं ! जसा त्यास पुनः जीव दिला, तद्वतच हे अलौकिक गुणही दिले असतील.

सुविचार—छे, छे, अशा बोलण्यानें तुमच्या विचक्षण नांवास कालिमा येते. अहो, त्यातील बीज निराळेच आहे

विचक्षण—काय आहे ते सांगा तरी- आपली कांहीं त्यात अक्कल चालत नाहीं. याविषयीं मलाही एकवार शंका आली, ती कोणती ह्मणाल तर ऐका:—एका खटल्याचा निकाल मी माझ्या न्यायदृष्टीनें केला. त्यावर, ज्याच्या प्रतिकूल तो न्याय झाला होता, त्याणे महाराजापाशीं फिर्याद केली. त्यात फार खबीदार चवकशी केली आणि शेवटी निवाडाही फारच योग्य सरकारानीं दिला. तें पाहून मी चकितच झालों, आणि पहिल्या ज्ञानाची तुलना केली तर जमीन अस्मानाची तफावत दिसली. त्यावेळीं हें सर्व ईश देणें आहे असें समजून, त्याचेच उपकार मानून स्वस्थ बसलों.

सुविचार—मला वाटतें, कोण्या योग्यानें राजयोग करण्याकरिता, आपलें प्रेत कोठें तरी ठेवून, या राजशरीरात प्रवेश केला आहे. यांत कांहीं भ्रांती नाहीं.

विचक्षण—हें कशावरून पण तुम्हीं सिद्ध करिता ! अहो ते योगी निरिच्छ असतात, त्यांस या कटकटींत काय सुख आहे !

सुविचार—मी, हें केवळ आपल्याच आकलेनें ह्मणतों, असें

नाहीं हीच शंका, मी राजपुरोहितांस एकवेळ कळविली तेव्हां त्याणी पूर्ण विचार करून सांगितलें कीं "हा कोणी महा योगी आहे, व अशा गोष्टी आज पर्यंत पुष्कळ ठिकाणीं घडल्या आहेत कारण योगी राजयोग साधण्या करिता अशीं कृत्ये करितात."

विचक्षण—तर मग देवानें, हाच राजा आम्हांस चिरकाळ ठेविल्यास, कितीवरें सुख होईल !

सुविचार— माझीही इच्छा तीच आहे; व पुर्ण होण्याकरि तांच मी इतकी बारिक चवकशी चालविली आहे.

विचक्षण—बरें हाच योगी, या राजशरीरांत चिरकाल अ- सावा याविषयीं कांहीं युक्ती, गुरूजींस तुम्हीं विचारा कीं.

सुविचार—अहो, विचारली, व त्याणींही मला सांगितली, आणि ती मला योग्यशी वाटली.

विचक्षण—कोणची ती, सांगा पाहू.

सुविचार—आम्ही, पुष्कळ राजदूत, सर्व पृथ्वीवर संचार करण्या करिता पाठवावे, व त्याणीं, जें प्रेत दृष्टीस पडेल ते ते जाळून टाकावे अशीं त्यांस आज्ञा करावी. म्हणजे अर्थातच, त्या योग्याचें मूळ शरीर नाहींसें होईल, व तो येथेंच चिरकाल राहील.

विचक्षण—शाबास उत्तम युक्ती ही. बरें मग त्यास विलं- बका ! कांहीं विश्वासू सेवक त्या कामावर नेमून पाठवून या- म्हणजे झालें.

सुविचार—पाठवितों. पण अगोदर राणीमहालांत जाऊन, कांहीं राजास्त्रियापाशीं माझी सलग चालने, त्यांस ह्या गोष्टी विषयीं, कांहीं शंका आली आहे किंवा कसें, एतद्विषयीं विचार काढून, न- मग ती तजवीज करवितों.

विचक्षण—बरेतर. मग मला सर्व तुम्ही कळवालच. जातों तर मी आता.

सुविचार—चला मी ही तिकडे जातों.

(असे म्हणून दोघे निघून जातात.)

प्रवेश २.

(स्थळ—राजाचा आनंदकुंज नांवाचा बाग)

(तदनंतर राणीमाहालांतील वासंतिका आणि माधविका या नावाच्या दोन दासी प्रवेश करितात.)

माधविका—सखे वासंतिके, तारुण्याच्या भरात मत्तकरिणी आली असता, अजूबाजूच्या झाडाकडे न पाहातां उन्मत्त होऊन जसी संचार करिते, तशी तूं, मी येथें उभी असता मजकडे नपाहाता, ऱ्हदयावरील कनककलशाकडे दृष्टि देऊन, नखऱ्यानें कोणीकडे चाललीस ?

वासंतिका—अग बाई, माझी प्रियसखी माधविका काय ! सखे मन दुसरेकडे असले म्हणजे जवळ कोणचाही पदार्थ असला तरी दिसत नाही. म्हणून बाई तुला मी पाहिलें नाहीं याची मला क्षमा कर. (असें म्हणून तिचा हात धरिते.)

माधविका—सखे वासंतिके, ज्यानें तुझें मन आपणाकडे वेधून घेतले, असा कोण भाग्यवान पुरुष या राजनगरींत उत्पन्न झाला आहे !

वासंतिका— (लाजून) गडे तू ह्मणतेस तसे होण्याचे हे माझे वय तरी काय? अद्यापि ते मला कांहीं समजत नाहीं

माधवीका—अगे ज्या मंदिरांत नेहमीं शृंगारमेघाचे दुर्दिन झाले असते, व जेथे मदन मूर्ती राजाधिराज माहाराजाची स्वारी, पुर्ण विकासित कमलावर भ्रमरा प्रमाणें, तल्लीन होऊन निमग्न झाली असते, अशा त्या मदनमंजिरी बाईसाहेबाच्या मंदिरात तू असणारी मग तुला अद्यापि ते कळत नाही, हे म्हणणे खरे दिसेल काय? तशातून तारुण्य पुष्पाचा तुझ्या शरीर वल्लरीवर पूर्ण बहर आला असता; कामिमधुपाचे चुंबनसौख्य माहित नाही हे म्हणण मला खरे वाटेल काय?

वासंतिका—सख बोलण्यात कीती तरी अलंकार केलेसहे! ह्मणूनच बाई तुझी पट्टराणी शृंगारचंद्रिकाबाईसाहबाच्या मंदिरात नमणूक आहे ती.

माधविका—अगे आतां आमच्या बोलण्यातच अलंकार; तुझ्याप्रमाणे, हाव, भाव, कटाक्ष आदिकरून शरीरअलंकार करण्याचे कां माझे दिवस आहेत?

वासंतिका—पुरेबाई. तुझ्याबरोबर बोलण्यास कां मी टिकणार आहे?जळो ते. पण तूं कोणीकडे चाललीस?

माधविका—सांगते पण तुं कोणाजवळ न बोलशील तर

वासंतिका—सखे अद्यापि तू माझी परीक्षा केली नाहींसना? अग जरी आह्मी परस्पर सापत्न भाव आचरणाऱ्या राजस्त्रीयांच्या दासी आहों, तरी तुम्ही आम्हीं कशा वागतो हें नाहीं कां तू जाणत?

माधविका—सखे, म्हणूनच सांगते ऐकः—काल रात्रीं महाराज आमच्या बाईसाहेबाच्या तडाक्यांत अवचित सापडले,

ते वेळी, रडून कढून " पुन मी मदनमंजिरीचे मुख पहाणार नाही," असे वचन घेऊन मग मा ाराजाची व त्याची एक श-य्या झाली. आणि आता पुन: त्यास असे वर्तमान लागल आहे कीं साप्रत महाराज, आनंदकुंज बागेतील जलमंदिरात, मदनम-जिरीबाईसाहेबांसह आहेत. तेव्हा खरे कीं काय हे पाहण्यास त्यांणीं मला पाठविले आहे. म्हणून गुप्तरूपे मी आले आहे. समजलीस ?

वासंतिका—अगे शुष्ककमलिनीवर जसा भ्रमर विरतो, त-द्वत महाराज, त्या वृद्ध स्त्रियच्या रतीविषयीं विरले असतां पुन: त्या लचांडात कसे सापडले ? हेच बाई मला आश्चर्य वाटते.

माधविका--सखे, पित्त झाल्या वांचून, कुटकीचे कोण से-वन करील ! त्याची गाठ पडण्याचे कारण निराळेंच आहे.

वासंतिका—ते कोणचें ! साग तरी.

माधविका—बाईसाहेबांनी एका व्रताचे उद्यापन केले त्या-च्या सागतकरितां महाराज काल तिकडे आले होते, व भोजन ही तिकडेच झालें. नंतर, अर्थातच मग कोठें जातात ! ना ईलाज होऊन तेथेंच राहिले.

माधविका—सखे बहूवल्लभात्व पुरुषांस मोठे असुख उत्पन्न करिते. पहा आता तू तिकडे, महाराज आमच्या बाईसाहेबांसह या बागेत आहेत, असें सागशील, मग ती वृद्धा सरकारास बोचून बोचून खाईल.

माधविका— (हांसून) सखें या वरुन महाराज येथेच आहेत असे सिद्ध झालेच. झालें माझे काम जाते तर आता

वासंतिका—अगबाई बोलण्याच्या भरात जी गुप्त गोष्ट रा-

खुण्याची ती बाहेर फुटली तर सर्व मजवर दया कर, आणि हे रहस्य बाहेर फोडूनकास.

माधविका—बरे ते असो. सखे, गडबडीनें तू कोणीकडे निघालीस ! आणि महाराजाची व तुझ्या यजमाननीची जेव्हा गाठ पडली तेव्हां काय काय मौज झाली तें सांग.

वासंतिका—काल महाराज मंदिरांत नव्हते त्यावेळीं काय सांगु ! दाण्याचा वेळ टळून गेला म्हणजे मस्त शिंगी जशी ठाण्या वर उच्छाद करिते, तद्वत बाईसाहेबांनीं आरंभिलें उपहार घेईनात. सर्वदासींना " गुप्तपणे जाऊन कोणाच्या मंदिरांत आहेत हा शोध घेऊन या." अशी आज्ञा करून पाठविलें. त्यावेळी आम्ही सवत्रांनीं शभरही राजांगनाची मंदिरें शोधली परंतु ठिकाण नाहीं. पण शेवटीं " आज पट्टराणी साहेबाच्या मंदिरांत स्वरी आहे " असे मला कळलें. तें जाऊन सांगताच, संतापलेल्या नागीणी प्रमाणें फुतकारे टाकीतच पलंगावरून खालीं उतरल्या; व सर्व आंगावरील दागीने काढून टाकून जमीनीवर धाडकरून पडल्या.

माधविका--कोणग बाई तरी रागहा ! मला ठाऊक आहे, सर्व राजांगनात तापटपणानें सत्यभामेसही लाजविणारी तीच एक आहे. बरें, पुढे मग ?

वासंतिका---नंतर आम्ही, घाबरून सर्वजणी जवळ गेलों पण फळ काय ! एकीसही हात लावूं देईनात. " मी जीव देणार पुनः सरकारास आता तोंड दाखविणार नाहीं " ह्या मंत्राच जप चालला. मग मी जवळ जाऊन पुष्कळ समाधानाच्या गोष्टी सांगितल्या त्या वेळीं अमळ राग शांत झाला. पण नेत्रांतून जे पाट चालले होते ते कांहीं बंद झाले नाहींत; इत-

क्यांत उजाडलें. मग अगदि ग्लान झाल्या जाणून हळूच उचलून मचकावर निजविलें; तोंच सरकारही, जागरणानें निस्तेज झालेली मुद्रा, शेल्याच्या पदरानें लपवित, मचकावर येऊन बसले,

माधविका—हर हर ! महाराजांस मात्र सौख्य नाहीं; कारण काल रात्रीं तिकडेही रात्रभर हीच दशा झाली.

वासंतिका—ह्मणजे ! पट्टराणी बाईसाहेबानीं सरकारास मोठ्या प्रीतीनें तेथें गहून घेतलें असून, तेथें हीच दशा होण्याचे कारण काय !

माधविका—तें सर्व खरें परंतु, ज्यावेळीं मंचकावर उभयतां बसलीं, त्यावेळीं बाईसाहेब, यजमान फार दिवस आले नाहींत या रागानें मौन धरून बसल्या.

वासंतिका—सखे, ते मौन किती वेळ टिकलें असेल ! चिरक्षुधित ब्राम्हणापुढे पंचपक्वान्नाचें ताट ठेविलें म्हणजे त्याच्यानें फार वेळ धीर धरवत नाहीं, तद्वत त्यांना झालें असेल नाहीं काय !

माधविका—ततेंच होईल, असें आम्हांसही प्रथम वाटलें होतें. परंतु काल ओढून ताणून चढ्वळ फारच वेळ आणिलें होतें. जों जों यजमान आर्जव करीत तों तों राग फारच चढला, आणि जशी नवयुवती प्रथम संगकालीं पतीचा करस्पर्श होताच जसें चापल्य दाखविते, तद्वत प्रकार जाहला असतां,आम्हांस वाटलें कीं, बाईसाहेबांचें यौवन परावृत्तच झालें आहे.

वासंतिका—पण सखे, अता तो तमाशा किती वेळ चालला होता ?

माधविका--सखे, काय सांगू, तुला खोटें वाटेल. अरूणोदया पर्यंत याप्रमाणे चाललें होते. सरकारानी आपली सर्व अक्कल खर्च केली परंतु व्यर्थ, एकवार जी तोंडास खीळ बसली होती ती कांहीं निघाली नाहीं मग सरकारांनीं, खिन्न होऊन एक श्लोक म्हटला, तो कांहीं माझ्या ध्यानांत राहिला नाहीं, परंतु त्यातला भाव ध्यानात आहे. तो पाहिजे तर सांगतें.

वासंतिका--सांग सांग. सखे, त्या गुणनिधीचें भाषण ऐकावेंसें वाटतें.

माधविका—सखे, अरूणोदयाच्या वेळीं. सरकारांनीं कंठाळून श्लोक म्हटला, त्यातील भावार्थ असा.

"हे कृशोदरी, रात्र कृश झाली परंतु तुझे मन कृश होईना,"

"पूर्वदिशा अनुरागिणी झाली तथापी, तुज मध्यें रागोदय होईना,"

हें आकाश प्रसन्न झालें परंतु तुझ्या मुखावर प्रसन्नता येत नाहीं,"

"पक्षीही शब्द करूंलागले तरी तूं मौन सोडीनास, आतां काय करूं!"

वासंतिका—हर हर! इतकें झालें तरी, त्या निर्दयेच्या अंत:करणात दयेचा पाझर फुटला नाहींना?

माधविका—मग मात्र मौन जें धरिलें होतें तें सोडिलें. आणि "मदन मंजिरीचें पुनः मुख पाहाणार नाहीं असें वचन द्याल तर-" अशी मुखांतून मुका फळें पडलीं.

वासंतिका—याचें नाव सापत्नभाव. बरें मग?

माधविका—मग सरकारांनीं, बाईसाहेबांच्या मर्जीप्रमाणें वचन दिलें. आणि घटकाभर मंदिरात विश्रांती घेतात, तोंच

प्रभातमंगलरवमिश्रित स्तुतिपाठकांच्या शब्दांनी महाराजांस, त्या-
स्त्री बहुपाशांतून बाहेर ओढिले. मग सरकार मुखमार्जन क-
रून. इकडे आले, हे जाणून शोधार्थ मला पाठविलें आहे.
आता तुझ्या यजमानणीची आणि सरकारांची गांठ पडताच
कसा काय रंग उडाला ! हे सांग.

वासंतिका—भाषणें काहींच झाली नाहींत. सरकार येऊन मंचकावर बसले, हें पाहून बाईसाहेब उठल्या; व माझा हात धरून ह्मणाल्या कीं, " माझी आंग धुण्याची वेळ झाली, तर मला तिकडे घेऊन चल. " व इतर दासींना आज्ञा केली कीं, " सरकार काल रात्रीं श्रमून, जागून आले आहेत, या करितां त्यास मंचकावर निद्रा घेऊंदे; व तुह्मी त्यांच्या इच्छे प्रमाणे सेवेंत तत्पर असावे. " इतके झाल्यावर, बाईसाहेबास घेऊन मी न्हाणीघरात गेले, व तेथे नित्या प्रमाणे आंगधुणे होऊन, पीतांबर नेसून देवगृहात पूजेस बाईसाहेब बसल्या. आणि मला " महाराजा पाशीं ऐस " असें सांगितले, ह्मणून मी तिकडे चालले.

माधविका—झालें तर. आता मी जाते (असें म्हणून निघून जाते.

तदनंतर सुविचार प्रधान प्रवेश करितो.

सुविचार—(पुढे पाहून) ही. मदनमंजिरीबाईसाहेबाची दासी वासंतिका चालली आहे, तर इला विचारावे. (असे ह्म-णून वासंतिकेस) अगे वासंतिके, इकडे ये, तुजकडे फारच नि-कडीचें काम आहे.

वासंतिका—(मागेपाहून) कोण प्रधानजी ? (असें म्ह-णून जवळ जाऊन) माहाराज काय आज्ञा आहे.

सुविचार—वासंतिके, मला, मदनमंजिरीबाईसाहेबांची भेट एकांतीं घेणें आहे, तर तो योग कसा आणिनेस आण पाहु ! मला ठाऊक आहे तूं त्यांच्या परम प्रीतींतली आहेस; तेव्हां हे बस्तान, तुझ्या हातून जसे बसेल, तसें इतराच्या हस्तें बसणार नाहीं.

वासंतिका—महाराज, तर मग हीच वेळ. तूर्त बाईसाहेब आगधूऊन, देवगृहांत पूजा करीत, एकट्याच बसल्या आहेत, आपण चलावें ह्मणजे झालें.

सुविचार—पण मी आलो आहे, असें कळवूत परवानगी आण.

वासंतिका—ठीक आहे. मजबरोबर यावें. (असे म्हणून दोघे निघून जातात.)

प्रवेश ३.

(स्थळ—राणीचें देवगृह.)

(तदनंतर शिष्यासह, पुजाकरणारी आसनस्थ मदन मंजीरी प्रवेश करिते.)

मदनमंजरी—(शिष्यास) अरे देवांस मीं स्नान घातलें. आतां सर्व देव पुसून ठेव. आणि ज्या मुर्तीचे त्या मुर्तीस सर्व अलकार नीट घाल.

शिष्य—आज्ञा बाईसाहेब. (असें म्हणून देव पुसून, अलं-

कार चालतो; इतक्यांत रात्रीच्या जागरणामुळें मदनमंजिरीस डुलकी येते, व ती मागील टेकायच्या पाटावर मान ठेऊन झोपीं जाते. हें पाहून शिष्यही उगीच विचार करीत उभा राहातो.)

(इतक्यांत सुविचार व वासंतिका प्रवेश करितात.)

वासंतिका—दिवाणसाहेब असे. या. (दोन पावलें चालून) महाराज, ह्या बाईसाहेब, देवाची अनन्य भावें पुजा करीत ये थें बसल्या आहेत. तर त्यांस आपण आल्याबद्दल कळवितें, तों पर्यंत आपण येथेंच असावें.

सुविचार—ठीक आहे. तु जाऊन सरकारास कळवून, मला येण्याबद्दल परवानगी घेऊन यावी.

वासंतिका—आज्ञा. (असेंम्हणून जवळ जाऊन तीस्थिती पाहून) काय बाईसाहेब ध्यानस्थ आहेत, किंवा झोपेंत आहेत? (विचार करून) अरेरे! समजलें. कमलवनात संचार करीत असतां, आपल्या प्रियाच्या आणि आपल्या आड जर कमलपत्र आलें, तर महादुःख मानणाऱ्या चक्रवाकीला जर कांहीं काल तो जिवलगाचा वियोग सहन करण्याचा प्रसग आला तर जें दुःख व्हावें तें, आमच्या बाईसाहेबांस काल रात्रभर जागरण झाल्या कारणानें, सांप्रत निद्रावश झाल्यामुळें, पातालकेतूनेंच मोहिनीमंत्र घालून, निश्चेष्टित केलेली जी गंधर्वकन्या मदालसा, तिजप्रमाणें आमच्या बाईसाहेब शोभताहेत. (मग खुणेनें प्रधानास जवळ बोलविते, व प्रधानही येतो.)

सुविचार—कागे दासी, बाईसाहेबाचा हुकुम घेतलास का?

वासंतिका—महाराज, बाईसाहेब किंचित झोपेंत आहेतसें

वाटलें. तर क्षणभर काय चमत्कार होतो पाहुंया. (असें म्हणून दोघेही पहात उभे रहातात)

मदनमंजीरी—(झोंपेंतच) प्राणवल्लभा, सर्व रात्रभर अ-स्खलद्गुप्तवती प्रमाणें गलितशक्तियेवर मदनछद्म होऊन, कुपात्र-स्थलीं सत्पात्रता मानून, वात्स्यायनसूत्रवृत्तीचा अनुभव घेण्या-करितां, तो शृंगाररसप्रदीपित झालात; परंतु आर्यपुत्रा, प्रीतिछोत्र पतित शुष्कपर्णघन या अबलेचें गात्र आपल्या वियोगानलें भस्म मात्र होईल, त्याची दया आपल्यास तिळमात्र कशी हो नाहीं आली.

सुविचार—(पायरून) काय दासी, अकालीं हें बाईसाहे-बांचें भाषण असंबद्ध नव्हे काय !

वासंतिका—महाराज त्यांतील बीज निरवलंब आहे. तें आ-पणास सांगितल्या वाचून कळणार नाहीं. परंतु, हें सर्व झोपेंतील आहे.

सुविचार—अगे, धारणानें मीं जाणिलें. यावरून काल रात्रीं महाराज अन्य मंदिरीं होते.

वासंतिका—(मालांतल्या मालांत हसून) बरें पुढें काय होतें हें पाहूं.

मदनमंजीरी—(झोंपेंतच) प्राणनाथ, इभ्रजमाला तुष्ट करण्या-करितां, मला कष्ट देऊन त्या नष्टमन्मथेला यथेष्ट रति देण्यात आपला अधर मात्र भ्रष्ट केलात. आणि चंडकिरणाची उदंड किरणे, या ब्रम्हांडमंडलावर तांडव करूं [लागली] असतां, त्या पर्व भरित स्त्रियेच्या शर्वदग्ध सर्व करण्याकरितां सर्व शर्वरीत निद्रा न मिळाल्यानें निस्तेज झालेलें पर्वशशीमुख, वस्त्रांचलानें आच्छा-दित करून, माझें समाधान करण्याकरितां आलात काय ? तर मी आपणाशीं भाषणच वर्ज केलें.

वासंतिका—(हर्षानें) अरेरे रात्रभर घोळत असलेले विचार, या वेळीं निद्राभरांत असल्यामुळें, बाईसाहेबांच्या मुखांतून सहज बाहेर पडताहेत.

सुविचार—वासंतिके, पण भाषणांत प्रासाची योजना कशी सहज होते ही पाहिलीस कां ? सकळविद्यानिधी महाराजांचा यांस निकट सहवास नेहमीं असल्यामुळें, स्पर्शमण्याशीं लोहाचें ऐक्य होतांच तें जसें सुवर्णत्व पावतें, तद्वत होऊन, बाईसाहेबांची वाणी सरस्वतीचें अधिष्ठानच झाली आहे. असो आतां पुढें काय होतें पाहावें.

वासंतिका—आज सरकार सूर्योदयीं मंदिरांत आले, त्या वेळेचें अनुसंधान आहे हें. पण आता पुढें काय बोलतात पाहू.

मदनमंजिरी—(झोपेंतच) व: " चूक झाली " ह्मणून पाय धरण्यास लाजही नाहीं वाटत. (अंमळ थांबून) पण आता मला कोठें बसायला अवधी आहे ? माझी आग धुण्याची वेळ नाहीं कां झाली ! वासंतिके, मला आग धुण्याचें आहे. तर तिकडे चल. (असें ह्मणून उठून चालू लागते. प्रधान घाबरून दूर जातो. तोंच जागृत होऊन लाजून पुनः खालीं बसते.) वासंतिके, तूं केव्हां येथें आलीस ?

वासंतिका—बाईसाहेब आपण, उदयीकमहाराजांची गांठ पडताच, असें बोलायचें, ह्मणून रात्रभर खटपट करून, जी प्रासयुक्त वाक्य रचना करून ठेविली होती ती आपल्या मुखांतून सहज झोंपेंतही बोलण्यांत आलें.

मदनमंजिरी—सखे, हा सपत्नमत्सरसंजात, माझ्या लोभांमुळे सुचतें. पर आतां काय गे करूं ? आज मला पूजा इत्यादि कांहीं सुचेना

वासंतिका—बाईसाहेब आपलें कोमल चित्त, या दुष्ट राजा-च्या सपाट्यांत जाऊ देऊनका. मनस्ताप परिणाम होईल. याकरि-ता सांगतें, कांहीं तरी विचार करा, म्हणजे इतकी पीडा होणार नाहीं.

मदनमंजरी—(हासून) कमलागे विचार करण्यास सां-गतेस ! महाराजांनीं, मजशीं कपट करून, त्या थेरडीसें आर्जव करण्यांत सर्व रात्र घालविली, हा लहान अपराध केला काय ? तर पुनः देवा, त्या धूर्ताचें मला मुखही पहाणें नको.

वासंतिका—बाईसाहेब बोलते याचा राग येऊं नयाल तर खरें तें सांगेन.

मदनमंजिरी—बोल. बोल. तुझे भाषण मला अमृताहून गोड लागते.

वासंतिका—सरकार, पर्जन्यास सर्व देशांतील चातक सारि-खे आहेत. पाऊी पाळीनें सर्वांची मनें, तो जर न शांत करील तर त्यास जीवनंद कोण म्हणेल !

मदनमंजिरी—(विचार करून) शाबास दासी शाबास तुझे हें चातुर्य पाहून, तुला दासी म्हणण्याची मला लाज वाटते. सखे, मी उगीच त्या मच्छरीरवांछितसंतात दूषणें देऊन बोलले.

वासंतिका—पण सरकार, हे आपले प्रधानसेवक, आपल्याशीं कांहीं बोलण्या करितां आले आहेत तर आज्ञा असल्यास त्यांस जवळ हांक मारितें.

मदनमंजिरी—कोण सुविचार काय ? धः काय चमत्कार तरी ! माझ्या मनांतील दुर्विचार नाहींसे होतांच सुविचार आले !

दासी येथें अगोदर एक आसन आणून ठेव, नंतर त्यांस हाक मार.

वासंतिका—आज्ञा (असें म्हणून आसन आणून ठेवून, प्रधानास सुणेनें जवळ बोलाविते. प्रधानही येऊन, नमस्कार करून आसनावर बसतो,)

मदनमंजिरी—(पूजा संपवून शिष्यास) अरे, देव आंत नेऊन ठेव. आणि माझी जपाची माळ आणून दे.

शिष्य—आज्ञा (असें म्हणून देव आंत घेऊन जातो व माळ घेऊन पुनः येतो;) सरकार ही माळ (असें म्हणून माळा मदनमंजिरीचे हातीं देतो.)

मदनमंजिरी—(माळा पदरात घेऊन प्रधानाकडे तोंड करून) कां दिवाणजी, तुम्ही कामा शिवाय उगीच वणवण करीत नाहींत, आणि ज्य पेक्षा कचेरीच्या वेळेंत इकडे आलां आहां, त्या पेक्षा कांहीं तुमची मोठी मसलत दिसते.

सुविचार—माहाराज, असें तार्किक ज्ञान आपणामध्यें आहे, म्हणूनच, सर्व राजागनांत, आपणच चातुर्यशिरोमणि अशी कीर्ती दिगांतरीं पसरली आहे. आपण खरें जाणिलें. मी कांहीं मसलतीनेंच आलों आहे.

मदनमंजिरी--मग उशीर कां ? सांगा काय तें.

सुविचार--सरकार ते विचार फारच गुप्त आहेत या करितां ते चौघांत बोलण्या सारिखे नाहींत.

मदनमंजिरी—(दासीस व शिष्यास) तुम्ही बाहेर चला व कोणीही आल्यास आंत सोडूं नका.

वासंतिका व शिष्य—आज्ञा (असें म्हणून बाहेर जातात.)

मदनमंजिरी—कां, पंत आतां तर कांहीं चिंता नाहींना ? सांगा आतां काय ते.

सुविचार—बाईसाहेब; मी जें बोलणार तें कांहींसें अधिक प्रसंगाबाहेरसें आपणास प्रथम वाटेल, परंतु, विचारा अंतीं त्याचे महत्व कळणार आहे. या करितां आपणास विलक्षण जें सामर्थ्य परमेश्वरानें दिलें आहे, त्याचा उपयोग या कामीं नीट झाला पाहिजे. व पायरी सोडून बोललो याची क्षमाही झाली पाहिजे.

मदनमंजिरी—खुशाल बोला हो. पंत, तुमचे विचार तुमच्या नावाला शोभणारे आहेत, हे मी जाणते.

सुविचार—ऐकावें तरः-महाराज, राजाधिराजाचें पुनर्जीवन किती चमत्कारानें झालें, व त्याच्या स्वभावांत काय विलक्षण पालट झाला, इत्यादि गुह्य गोष्टींतील बीज काय असावें, या विषयीं बाईसाहेबांनीं आज पर्यंत कांहीं तरी विचार केला आहे काय ?

मदनमंजिरी—(हासून) शाबास शाबास, प्रधानजी तुम्हीं चतुर खरे; अहो काय सांगूं ! ज्या ज्या वेळीं मी एकटी असतें त्या त्या वेळीं माझ्या मनांत हेच विचार असतात. परंतु त्यांतील बीज काय असावें ! हें कांहीं कळत नाहीं; आणि तुम्ही म्हणतां त्या प्रमाणें, पदोपदीं पहिल्या स्वभावांत व हल्लींच्या वागणुकींत मोठेंच अंतर दिसतें. यास दुसरें प्रमाण नको, कोणचाहि एक ग्रंथ केला आहेना ! ज्याची तारीफ मोठ मोठे पंडितही करिताहेत, तेंच त्या प्रमाणें झालें. त्यावरून पहिली विद्वत्ता व आतांची विद्वत्ता ह्यांमध्यें केवढें अंतर आहे, हें सहज कळेल.

सुविचार—योग्य प्रमाण बाईसाहेबांनीं काढिलें हें. हल्लीं जो अमरक नांवाचा ग्रंथ केला आहे, त्यांत सर्व शृंगारशास्त्र व अलंकार शास्त्र हीं भरून टाकिलीं आहेत, असें, पीयामुकुट नांवाचे जे आपल्या शहरचे मोठे पंडित, ते म्हणत होते. व पुनर्जीवनच्या पूर्वीं, महाराजांशीं बोलतांना एखादा जर संस्कृत शब्द आला, तर त्याचा अर्थ विचारीत असत. त-स्मात् एवढें हें ज्ञान एकदम कसें प्राप्त झालें असावें !

मदनमंजरी—(लाजून) असेच किती गोष्टी तुम्हाला सांगू ! सर्व प्रकारांनी मला मोठाच चमत्कार वाटतो. पण मा-झी कांहीं बुद्धी त्यांत चालत नाहीं. तुमचा याबद्दल काय तर्क झाला आहे ! तो तरी कळावा

सुविचार—बाईसाहेब, मी खचित सांगतों:— कोण्या योग्यानें राजयोग साधण्या करितां, या राजकलेवरांत प्रवेश के-ला आहे;

मदनमंजरी—(घाबरून] प्रधानजी, हे जर खरें असेल तर मला फारच भीती वाटते कारण, त्या योग्यानें आह्मास भ्र-ष्ट केलें; असें होत नाहीं काय !

सुविचार—(हसून] छे, छे, सरकार काय ही शंका ? लौकिकांतील हीं सर्व नातीं देहाला अनुसरून आहेत, जिवाला अनुलक्षून नाहींत, कारण हे विकार जिवाचे ठायीं मुळींच सं-भवत नाहींत, म्हणून ज्या देहाशीं, आपल्या देहाचा संबंध पत्नी व पती असा आहे तो कायम आहे. फक्त जीव मात्र बदलला, म्हणून आपणास दूषण मुळींच नाहीं.

मदनमंजरी—त्यांतील मतलब असें आहे काय ! हें ऐकून मनाला फारच समाधान झालें. पण प्रधानजी, हेच यजमान चिर-काल असावेत या विषयीं कांहीं उपाय आहे काय !

सुविचार—बाईसाहेब त्या बद्दल सर्व तयारी करून ठेऊन, आपलें अनुमोदन घेण्यास आलों आहें. तें काय ह्मणाल तर

ऐकावें:—सर्व पृथ्वीवर दूत पाठवून जीं जीं प्रेतें ह्मणून असतील, तीं, तीं, सर्व जाळून टाकवितों; ह्मणजे अर्थातच त्या योगीराजाचेंही प्रेत जळून जाईल, आणि हेच आम्हास चिरकाल येथेंच राहातील.

मदनमंजिरी—फारचांगली युक्तीही. जा लवकर त्या कामास लागा. त्या दुतांनीं मात्र फार बारकाईनें शोध करून, सर्व प्रेतें जाळून टाकावित. अशी चांगली त्यास ताकीद करा समजलात.

सुविचार—त्या विषयीं सरकारांनीं मुळींच काळजी करूंनये. आतां मी निरोप घेतों.

मदनमंजिरी—चला. प्रधानजी, तुमचे मात्र उपकार मी कधीही विसरणार नाहीं (पडद्याकडे पाहून) कोण आहेरे तिकडे !

वासंतिका—(पळत येऊन) बाईसाहेब, काय आज्ञा आहे ?

मदनमंजिरी—दासी, प्रधान जात्ताहेत, त्यांस राणी महालांतील दिपाळापासून प्रतिबंध सोडवंच, म्हणून तू बरोबर जाऊन त्यांस पोहोंचवून ये.

वासंतिका—आज्ञा. (प्रधानास) चलावें दिवाणजी.

(असें झाल्यावर प्रधान नमस्कार करून दासीसह जातो. व पुनः वासंतिका प्रवेश करते.)

मदनमंजिरी—(दासी आलीस पाहून) ह्मणे वासंतिके,

कांहीं वेळ पुर्जेत व कांहीं, प्रधानासह भाषणांत घालविला परंतु आतां मात्र माझ्यानें महाराजांस पाहिल्यावांचून राहवत नाहीं तर काय करूं !

वासंतिका—बाईसाहेब, मघा आपण " पुनः सरकारांची भेट घेणार नाहीं, " असा निश्चय केला होता, तो पाण्यावर लिहिलेल्या अक्षरांप्रमाणें क्षणभंगुर झाला की काय ?

मदनमंजीरी—सखे, मत्स्यानें उदकाचा त्याग करण्याचें मनांत आणिलें तर जीवाचाही त्याग करण्यास तयार झालें पाहिजे या करितां लागते, कसेंही करून, त्या शृंगारपयोनिधीशीं ह्या चंद्रनदीचा संगम करीव. तरच परिणाम

वासंतिका—बाईसाहेब इतके आपण घाबरूं नका. मी प्रधानास पोहोचविण्यास गेलें त्या वेळीं महाराज कोठें आहेत हा शोध घेतला. तेव्हां कळलें कीं सरकार भोजनास बसले आहेत, यावरून मी सुचित सांगतें, भोजन होतांच सरकार तांबुल घेण्यास, आपल्याच रंग महालांत येतील. म्हणून आपणही भोजन करून तयार असावें.

मदनमंजीरी—पण आजच्या स्वयपाकाची तयारी आहे काय ? शोध घेऊन ये.

वासंतिका—मी येतांना तिकडूनच आलें सर्व तयारी आहे आपण चलावें.

मदनमंजीरी—चल तर. (असें, म्हणून दासी बरोबर निघून जाते.

प्रवेश ४.

स्थळ—अमरकराजाच्या नगरा बाहेरील प्रदेश.

(तदनंतर पद्मपाद, हस्तामल, त्रोटक, आदिकरून आचार्यांशिष्य, नारायण नारायण करीत प्रवेश करितात.)

हस्तामल—अहो पद्मपाद आचार्यांनीं केलेली मासाची अवधि पूर्ण झाली तरी त्यांचे आगमन होईना म्हणून कांहीं शिष्यांस या पर्वत गुहेंत आचार्यांच्या कलेवराचें संरक्षण करण्याकरितां ठेवून, आह्मी त्यांचा शोध करण्याकरितां कितीएक दिवस हिंडत आहों. पण अद्यापी कांहीं सुगावा लागत नाहीं यास काय करावें ?

पद्मपाद—त्यावेळीं आचार्यांनीं "परकाया प्रवेश करण्यास जातों" असें म्हणितलें. त्या वेळीं अमरुकाचें शरीरांत प्रवेश करितों असें त्यांनीं स्पष्ट सांगितलेलें मला पक्कें स्मरतें; पण आतां तें नांव ध्यानांतच येईना. त्यामुळें हा प्रयास भोगण्याचा भाग पडलें आहे.

त्रोटक—अहो सहस्ररश्मी, अंधःकाराच्या पटलानें आच्छादित होईल काय ? उत्तम कस्तुरी, पटांत बांधून ठेविली म्हणून तिचा सुवास लपेल काय? तद्वत सकलविद्यानिधी आचार्य कोठें असलेतरी, अलौकिक सामर्थ्यास्तव उद्भास आल्यावांचून राहणार नाहींत. म्हणून तुम्हांसी, किमपि काळजी करूं नका. थोडक्या दिवसांत त्यांचा शोध लागेल.

हस्तामल—आम्ही या अमरुक राजाच्या नगरी सन्निध आलों आहों, तर येथें पुढलें शोध चालविला पाहिजे.

पद्मपाद—हो हो त्या करितांच मी चिदाभासास धारकाईनें शोध करण्या करितां नगरांत पाठविलें आहे. तो पर्यंत या उप-वनांत बसून वाट पाहूं. तो आलायेईल.

(इतक्यांत नारायण नारायण करीत चिदाभासाचार्य प्रवेश करितात.

हस्तामलक—(त्यास पाहून) हे चिदाभास आले. आतां काय सांगतात पाहूंया.

पद्मपाद—(चिदाभासास) कसें कायहो ! आज्ञा किंवा निराशा ?

चिदाभासाचार्य—मित्रहो, निराशेचे नांवच घेऊंनका. ज्या करितां आम्ही हिंडतों, ते आमचे विश्रांतिस्थळ येथेच आहे.

पद्मपाद—(मोठ्या उल्हासानें) कशावरून पण तुह्मी हें आणिलेंत ! तें सांगा.

चिदाभासाचार्य—माझें एकंदर वर्तमान सांगतों ऐका; म्हणजे तुमची खात्री होईल. तुह्मीं सांगितल्या प्रमाणें मी अन्वेषण घेऊन नगरींतील सर्व लोकांच्या गृहीं फिरलों. त्या वेळीं कोठें कोठें अमरकराजाचें चरित्र माझ्या कानीं आलें. परंतु, आम्हास ज्या कारणीक गोष्टी, त्या कांहीं कानावर आल्यानाहींत. ज्याच्या त्यांच्या भाषणांत, राजाच्या वकृत्वाची प्रशंसा, त्याच्या चातुर्याची तारिफ, त्याच्या शूरत्वाची वाहावा, त्याच्या विद्वत्तेची सीमा, त्याच्या औदार्याचा कहलोट, हेच विषय असून, सर्व प्रजा त्यास अनुकूल असावी, असें मीं ताडिलें. परंतु, मला जे पाहिजे होतें तें कांहीं कोठेंच निघालें नाहीं.

पद्मपाद—बरं मग ?

चिदाभास—नंतर, गुप्तवेषानें त्याराजाच्या राणीमहालों-

न गेलों.. त्या ठिकाणीं, कायसांगू विलक्षण शोभा जी पाहि-
ली, तिचें वर्णनच करितांयेतनाहीं. त्या राजाच्या ज्या सुंदर
स्त्रिया त्या सर्वही स्वरूपानीं देवांगनेसही लाजीवणाऱ्या; मी
प्रत्येकीच्या महालात गेलों तेवेळीं जी तीं यजमान केव्हांयेतील,
आणि आपणास केव्हां संतुष्ट करितील, हाच निजध्यान
धरून बसलेली मला दिसली. तसेंच त्या सर्व स्त्रिया, आपाप-
ल्या दासींना, यजमानास आनंद देणाऱ्या उपभोग द्रव्यां-
ची तयारी करण्यास सांगत होत्या. त्या वरून, हा राजा
जसा लोकप्रिय, तसाच मोठा उपभोगी, कामशास्त्रांत निष्णात
असावा, असा माझा सिद्धांत झाला. परंतु, मला व्हावा तसा
आनंद झाला नाहीं. कारण माझ्या तृषित कर्णांस जें भाषणा-
मृत पाहिजे होतें, तें मिळालेंच नाहीं.

एकपाद—नंतर काय केलेंत ?

विद्याभासाचार्य—तेथून मग मी नदीतीरीं गेलों. तेथें कोण
स्नान करिताहेत, व कोण संकल्प सांगताहेत, कोण आसनें घा-
लून संध्यादि आन्हिकें सारिताहेत, कितीएक सुवासिनी अंग
धुऊन वस्त्रें परिधान करिताहेत, कांहीं जलकुंभ शिरावर घेऊन
प्रपंचातील सुखदुःखाच्या गोष्टी एकमेकांस सांगत चालल्या आ-
हेत, असें मी पाहिलें, परंतु त्या ठिकाणींहि माझी इच्छा पूर्ण
होईलसें दिसलें, नाहीं. मग मी तसाच, पाणोठा सोडून घरवर
चाललों, तों नदीवरील दाटी कमी कमीशी माझ्या दृष्टीस पडली.
त्या ठिकाणी एक तरुण स्त्री, व एक तरुण पुरुष असे उभयतां
मिळून कांहीं बोलत होते. तें पाहून मी जवळ गेलों आणि त्यांचीं
भाषणें ऐकूं लागलों.

एकपाद—मग काय झालें ?

विद्याभासाचार्य—सांगतों ऐका:—तो पुरुष जो बोलत होता

तो पुरुष तीच गीत भाषण करीत होता. व त्याच्या भाषणांच्या संबंधी वरून तो राजाचा अपराधी असावा असें मला समजलें. आणि ती स्त्रीहि त्याची भाषणांत स्पष्ट मला कळून आलें. निघालो. आतां तुम्हांस फार वेळ लागणार वाटत नाहीं. माझ्या कर्णपटलावर त्यांचीच भाषणें चढावित झालीं.

पद्मपाद—(उत्कंठेनें) सांगा, सांगा. तीं सत्वर सांगा.

विद्यारण्याचार्य—ती स्त्री म्हणते. " जिवलगा आतां पुरे हा तुमचा अज्ञातवास. मी किती दिवस तरी हा वियोगाग्नि सहन करावा ! " त्यावर तो पुरुष म्हणाला. " हे प्राणप्रिये, वियोगाची पीडा तुलाच होते आणि मला होत नाहीं, असें तूं समजतेस काय ! पण करूं काय ! मजवर अमरकराजाची गैरमर्जी झाली आहे, त्यास मी नगरींत आल्याचें कळतांच तो माझें शासन के-ल्यावांचून राहाणार नाहीं. याकरितां माझे लाडके, जसे आजप-र्यंत दिवस घालविलेस तसें आणखीहि कांहीं घालीव. "

पद्मपाद—(मध्येंच) त्यावर ती स्त्री काय म्हणाली ?

विद्यारण्याचार्य—तो संवाद फार मजेचा. त्यावर ती स्त्री म्हणाली " हे सकुमारा, आतां तुम्हांस भीति मुळींच नको. कारण तो राजा मृत झाला. व हल्लीं जो राजा झाला आहे तो बहुत साधु, परम नीतिमान, मोठा दयाळू, आणि सर्वांशीं प्रेमानें वागतो. " त्यावर तो पुरुष चकित होऊन प्रश्न करिता झाला. " हे प्रिये, तुं हें काय म्हणतेस हें मला कळत नाहीं. कारण, एक दोन दिवसांपूर्वीं त्या राजाची मजवर इतराजी होती तोंच मी पाहिली. असें असून तूं मृत झाला असें म्हणतोस

पद्मपाद—त्यावर ती स्त्री काय म्हणते पाहूं, तें पुढें सांगा ?

विद्यारण्याचार्य—त्यावर ती स्त्री म्हणाली " जिवलगा, सर्व

वर्तमान सांगतें ऐका:—तुह्मावर ज्याचा कोप झाला तो राजा कांहीं रोगस्थ होऊन मृत झाला. त्यावेळी त्यास स्मशानांत, पुढील विधी करण्याकरितां नेलें, असे असतां एकाएकीं तो जिवत झाला. मग काय विचारावें सर्वत्रास मोठेंच आश्चर्य झालें. सारांश तो राजा हल्लीं राज्य करतो आहे. व त्याच्या एकंदर गुणांशीं पहिले गुण ताडून पाहाता, कांहींच संबध दिसत नाहीं. या करितां हा कोणीतरी योगी, राजयोग साधण्याकरिता आला असावा. असें त्याच्या चतुर प्रधानाने, व सर्व राजागनांनीं सिद्ध केलें आहे. तर मित्रा आता घरी खुशाल चलावें. ,, यावर तो पुरूष फार आनंद पावून, निज समावेत जाताझाला. कां मित्रहो, या वरून तुम्हास सर्व समजले कीं नाहीं? मी अगदी निश्चयानें सांगतो, आमचे आचार्य येथेच आहेत,

(त्या वेळीं सर्व शिष्य नारायण नामाचा गजर करितात.)

पद्मपाद—मित्रहो, आतां विलंब नको. आचार्यास विषयांच्या योगें, इकडील स्मृती उडाली आहे तर मी आता गवई होऊन, त्या राजापाशीं जाऊन गाणें गातों. व त्या गायनांत, इकडील तत्वाचा उपदेश आणितो म्हणजे लागलेच स्मृतीवर येऊन, देहत्याग करून पूर्व कलेवरात येतील.

हस्तामळ—त्या वेळीं तुम्ही मात्र सावध असा कारण त्यांस स्मृती पोहोंचतांच ते देहत्याग करितील, व प्रधान आदिककरून, तुम्हास धरून भलतेंच करितील,

पद्मपाद—छे, छे. त्याची तुम्हीं किमपि भीती बाळगु नका त्यास स्मरण पोहोंचतांच, मी योगबळे नाहीसा होऊन तुम्हीं आहात तेथेच येतों. आतां तुम्हीं सर्व त्या गुहेंत चला. फक्त चिदाभास मात्र मज समीप असूद्यां. कारण, त्यास नगरींतील सर्व माहिती आहे. चला तर सर्व. मीही चिदाभासासह आतां नगरींत जातों.

(असें झाल्यावर सर्व नारायण, नारायण, करीत निघून जातात.)

प्रवेश. ५

(स्थळ—मदनमंजिरीचा रंगमहाल.)

(तदनंतर वासंतिकेसह मदनमंजिरी प्रवेश करिते.)

मदनमंजिरी—अगे वासंतिके, मी तर भोजन करून या महालात येऊन बसले. पण महाराज इकडेच आले तर बरें, नाहीं पेक्षा सर्व व्यर्थ होईल. बरें तिकडील भोजन झालें असेल काय !

वासंतिका—हो. सरकार भोजन करून मघांच उठले. आतां इकडेच येतील यांत कांहीं संशय नाहीं. पण यजमान आल्यावर, आपला कसा काय वागण्याचा बेत आहे ?

मदनमंजिरी—शाबास ठीक प्रश्न केलास. अगोदर तेंच ठर- विलें पाहिजे सखे, जरी महाराज, मजशीं प्रतारणा करून, काल रात्रीं, सवतीच्या मंदिरांत गेले, तरी त्याच्या मजवरील प्रीतींत किमपि अंतर व्हावयाचें नाहीं, हें मी निश्चयानें सांगते. तेव्हां स्वारी येतांच, त्याच्याशीं प्रतिकूलता न दाखवितां, स्वाधीन व्हावें हेंच चांगलें नव्हे काय !

वासंतिका—आपण म्हणतां ते खरें. परंतु, कांहींबळ आर्जव क रून घेतल्या शिवाय एकदम स्वाधीन झालें असतां, सातदिव- साचा उपोषित असल्यामुळें, मान अपमान एकीकडे ठेवून, अ-

न्यावर एकदम झडप घालणाऱ्या तेलम्याच्या कृतीप्रमाणें आपली कृती दिसणार आहे. आणि तशांतून प्रथम दर्शनीं स्त्रीपुरुषाचा कांहीं प्रभाव असल्या वाचून, कंदर्पनाटकास यावा तसा रंग येणार नाहीं. बाकीतां सांगतें यावर मग आपली मर्जी.

मदनमंजिरी—(हसून) दासी, या मदनमंजिरीला, तूंच दासी योग्य आहेस. बरें तुझ्या मर्जी प्रमाणेंच होऊंदे. पण उपभोग द्रव्ये, तांबूल, अगराग, इत्यादि सर्व तयारी आहेना ।

वासंतिका—बाईसाहेब त्या तयारीत या मंदिरांत कांहीं कमी असल्यावर, त्यास विलासमंदिर हें नांव शोभतेंचना. आपण कांहीं काळजी करूंनये, नित्यापेक्षां विशेष तयारी करून ठेविली आहे.

(इतक्यात पडद्यांत शब्दहोतो.)

श्लोक

[॥ आलोलामलकावलीं विलुलितां बिभ्रच्चलत्कुंडलं]
[॥ किंचिन्मृष्टविशेषकं तनुतरैस्वेदांभसां जालकैः ॥]
[॥ तन्व्या यत्सुरतांततांतनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये ॥]
[॥ तत्त्वा पातु चिराय किं हरिहरब्रह्मादिभिर्दैवतैः ॥]

मदनमंजिरी—अगे वासंतिके, ऐकलासका श्लोक ! आहाहा किती मधूर वाणी नव्हे ? असे पंचाक्षऱ्याच्या मुखांतून मंत्र निघताच जसा पिशाच संचार होतो, तसूत प्राणनाथानीं सुट-

लेला श्लोक ऐकतांच माझ्या अंगांत मदन संचार होऊन अं-गांतील कंचुकीचे शतशः तुकडे झाले.

वासंतिका--बाईसाहेब, काय हें ? अद्यापी दर्शन नाहीं तों इतकें; मग ती मदनमनोहर मुर्ती दृष्टी पडल्यावर, आपल्याच्यानें मला दिलेलें वचन, कसें पूर्ण करवेल ! ती पाहा स्वारी जवळ आली. हे सरकारास मंदिरांत पोहोंचवून सर्व सेवक माघारे गेले आतां मी सांगतें असें करा. यामंचकावर, गालास हात लावून खालीं दृष्टि देऊन स्वस्थ बसा. सरकारानीं कितीही इलाज केले तरी वर पाहू नका. व मीही आपल्या मागे स्वस्थ खांबाप्रमाण उभी राहातें. आणि मी ज्या वेळेस खूण करीन तेव्हांच सरका-रांच्या स्वाधीन व्हा म्हणजे मोठी मौज होईल.

मदनमंजिरी--बरें आहे, तुझ्या इच्छेप्रमाणेंच करितें (असें म्हणून दासीनें सांगितल्याप्रमाणें बसते. व दासी मागच्या बा-जूस उभी राहते.)

(तदनंतर अमरक राजा प्रवेश करितो.)

राजा--(पूर्वोक्त श्लोक पुनः म्हणून) भगवन कंदर्प, सगस्थिति निरोध करणारे जे ब्रम्हाविष्णुमहेश तेही तवाज्ञा उ-ल्लंघन करण्यास समर्थ नाहींत; मग प्राकृत जनाची कथा काय ! मो मकरध्वज, रतिमध्वाच्या ठायी, मद्मस्त स्त्रियच्या समस्त शरीरात तुझे वास्तव्य ज्या कालीं असतें, त्याकालीं त्या कामिनी-ज्या मुखाचें माहात्म्य काय वर्णन करावें ! निर्लज्यपणें क्रीडेस सज्य झाली असल्यामुळें, समस्त केश अस्ताव्यस्त झालेले, संपूर्ण इच्छा परिपूर्ण होणार यास्तव आनंदाने मान डोलवितांना कर्णांतील मौक्तिक भूषणें डुलायमान झालेली, पतीशरीराला नीरक्षीवत् आलिंगन दिल्या कारणानें, उत्पन्न झालेल्या घर्मबिं-

दूर्नी, ललाटावरील कुकुमतिलक किंचित पुसटलेला, सुरतसौख्य पूर्ण अनुभविण्याकरिता, तदाकार होऊन विशालनेत्र किंचित मिटलेले, इत्यादि लक्षणांनी युक्त तें मुख विधिहरिहरांहा अशक्य जें कृत्य ते करण्यास समर्थ. आहे. तस्मात् सौख्येच्छु जनांनी तसल्या मुखाचीच उपासना करावी.

मदनमंजिरी—सखे वासंतिके, चंद्रोदय झाला असतां कुमुदिनीने विकास पावूनये म्हणून किती जरी प्रयत्न केला तरी तिचा तो व्यर्थ होतो. तद्वत मला होऊ लागले आहे तर दासी, चंदन वृक्षाला नवमालतिची वेल जशी वेष्टीते. त्या प्रमाणें पती-शरीरास घट्ट आलिंगन देऊं काय ?

वासंतिका—बाईसाहेब अमळ थांबा उतावेळपणानें सर्वच बिघडेल सोंग मोठया शांततेचें आणून अधीरपणाची बतावणी शोभत नाहीं.

राजा— (दोन पावलें चालून राणीच्या सन्मुख होऊन) हो हो. काय चमत्कार हा ! (मग आपल्याशींच उत्प्रेक्षेने) अरे-हा काय षोडशकलांनीं युक्त असा पूर्ण शरच्चंद्र आहे ? किंवा मंदाकिनींतील परम देदीप्यमान असें सुवर्ण कमल आहे ? किंवा स्वच्छ बिलोरी तावदान आहे ? (विचार करून) छे, छ; माझ्या प्राणदायितेचे मुख असावें. अरे हीं दोन मोठीं काय नील कमलें आहेत ? किंवा स्वच्छंद तळपणारे दोन मत्स्य आहेत ? किंवा कामिकुरंगास निर्भेधित करणारे मदनबाण आहेत ? (विचार करून) नाहीं, नाहीं, ते माझ्या सुहास्यवदनीचें नेत्र असतील (नीट निरखून पाहून) अरे हे दोन चक्रवाकपक्षी आहेत ? किंवा मालतीं पुष्पाचें गुच्छ आहेत ! किंवासुवर्ण कलश आहेत ? (विचार करून) काय ही शंका ! ते माझ्या मंजुभाषणीचें

कुच असतील (पुनः उत्प्रेक्षेने) अरे, नेत्रास दिपविणारी ही काय विद्युल्लता आहे ? किंवा आकाशापासून पतन पावणारें नक्षत्र आहे ? किंवा सुवर्णाची वेळी आहे ? (विचार करून) अरेरे केवढा मला भ्रम झाला पहा ही तर माझी हरिणाक्षी मदनमंजिरी होय.

(असे ह्मणून आलिंगन देण्याकरितां तिच्या शेजारी मचकावर जाऊन बसतो. तोंच मदनमंजिरी, चटकन उठून दूर जाऊन उभी रहाते.)

मदनमंजिरी—(दासीकडे तोंड करून) कागे दासी, वाग्दोष हा पंडिताच्याही भाषणात सहज होतो. कशावरून ह्मणशील तर ऐक – प्राणनाथानी सर्व वर्णन यथास्थीत केलें परंतु शेवटी " पट्टराणी शृंगारचंद्रिका " असें म्हणावयाचे ते चुकून ह्या दुर्दैवी मदनमंजिरीचे नाव घेतले. कारण तशा वर्णनास तीच वृद्धा योग्य आहे.

राजा—(मनात) आज हे मजशीं विपरीत आचरण, व वक्र भाषण का बरे ! समजलो काल मी त्या भयंकर संकटात सापडल्याचे फळ हें. असो सर्व स्त्रियात हिची माझ्या ठायीं निःसीम प्रीती आहे. तेव्हा कोप फारवेळ रहाणार नाही, थोडसें मनोवेधक भाषण केलें म्हणजे पुरे आहे. (उघड) सखे शशिमुखी मदनमंजिरी, काल रात्रीं मी तुला फारच दुःख दिलें यात काहि संशय नाहीं. परंतु, त्या बद्दल तूं मूज्ञ असून मला दोष देऊनयेस. कारण, काल मी तुझ्या आलिंगनसुखास कसा मुकलों, हे तुझ्या परम चतुर वासंतिकेनें तुला सांगितलेंच असेल.

मदनमंजिरी—(वासंतिककडे पाहून) दासी आता तूच उत्तर दिले पाहिजे.

वासंतिका—सरकार काळची दशा काय सांगावी ! वेळ चांगली होती, आणि मी आपण तेथे कसे सापडला याबद्दल सर्व वर्तमान मला कळलेलें सांगितले, म्हणूनच बाईसाहेबांचा राग शांत झाला. नाहींपेक्षा भलतेंच होते.

राजा—(उठून मदनमंजिरीचा हात धरून) झालें तर मग आता का राग ! वास्तवीक वर्तमान तुला कळल्यानंतर मी निर्दोषी आहे, अशी तुझी खात्री झाल्यावाचून राहिली नसेल. तर आतां मचकावर चल उगीच उभे राहून या सकुमार चरणास किमर्थ श्रमवितेस ?

[असें म्हणून बलात्कारानें तिला आणून मंचकावर आपल्या शेजारीं बसवून घेतो.)

वासंतिका—आतां माझे नेत्र संतुष्ट झाले.

मदनमंजिरी—(रागावलेसें करून) चावटपणाचें बोलणें मला नाहीं आवडावयाचे हो सांगतें जा येथून निघून द्वाड मेली.

वासंतिका—आज्ञा. मी असें बोललें ह्मणूनच मला लवकर घालवून देण्यास चांगलें निमित्त झालें. (असे म्हणून हसत निघून जाते.]

राजा—प्रिये, मोठ्या चातुर्यानें सांप्रत एकांत केलास येणेंकरून मला फार संतोष झाला पण अद्यापी मनातील सर्व राग नाहींसा करून, शृंगार शास्त्रांत सांगितलेली जी आठ प्रकारची आलिंगनें त्यांतील तुला परम प्रिय जे तिलतंडुलालिंगन, तें प्रसन्नमनें का देत नाहींस !

मदनमंजिरी—आपल्या कामा पुरती लाडीगोडी करण्याची

चाल, पुरुषाना स्वाभाविक आहे; हे मी पक्के जाणतें; तसेंच अ-
तिप्रेमाचा शेवट दु:खरूप आहे. असा मला काल रात्रीं चांगला
अनुभव आला आहे. ह्मणून सांगते, आपण आज पासून ख-
शाल कालच्या प्रमाणें वर्तणूक करावी त्याबद्दल मला ति-
ळमात्र राग नाहीं.

राजा—हे प्रिय मंजुभाषिणि, पुरुष कितीही विषयी असला
तथापी त्याचें खरें प्रेम सर्व ठिकाणीं नसतें. आणि ज्या एखाद्या
ठिकाणीं असतें, तेथें अशा प्रकारचा एकदम फेरफार दिसला
ह्मणजे त्याच्या जीवनाची मुळीच आशा नको आहे तर हे वि
लासिनी, ह्या अमरकाच्या अंत:करणाची तुला पूर्ण परिक्षा झा
ली नाहीं, ह्मणूनच तुझ्या मुखातून अशी निष्ठुर अक्षरें निघना
हेत. सखे, तुला सत्य सांगतों, अशा प्रकारें वागण्याचा तुझा
निश्चय जर खराच झाला आहे तर माझ्या जीवाची आशाच
सोडूनदे.

मदनमंजिरी—(अमळ घाबरलेसें करून) महाराज अ-
शी दुष्ट अक्षरें उच्चारूं नयेत पण खरेंच सांगा काल रात्रीं आ
पणास माझा कंटाळा येण्याचें काय कारण झालें तें ?

राजा—प्रिये, आता खरे सांगतों:- स्त्रियाच्या, पद्मिनी-
चित्रिणी शंखिणी आणि हस्तिनी अशा चार जाती आहेत;
त्यांतून सर्वांत श्रेष्ट जी पद्मिनी त्या जातीची तूं आहेस; हें मी
जाणिलें आहे. आणि त्या पद्मिनी स्त्रियेला रात्रीच्या वेळी भोगे-
च्छा मुळींच नसते. कारण पद्म हें सूर्योदया पासून सूर्यास्ता प-
र्यंतच विकासित असतें. ह्मणून मी रात्र तिकडे घालवून, तुला
संतुष्ट करण्याकरिता आता इकडे आलों आहें; समजलीस ?

मदनमंजिरी—(किंचित गालातल्या गालात हसून]

पुरे पुरे जळली चेष्टा. हें ज्ञान काल पासूनच झालें वाटतें. म-त्हाही ते कामशास्त्र आपल्या सहवासानें थोडेसें कळतें. देऊ कां याजवर समर्पक उत्तर !

राजा— [उद्गारानें] दे. दे. या तृषित कर्णचातकास तु-झा वाङ्मेघच अतिप्रिय आहे.

मदनमंजरी—प्राणप्रिया, पद्मास सूर्य दिसला म्हणजे तें वि-कसित होतें, मग तो केव्हांही दिसो. तद्वत् मला आपण सूर्य-स्थानी आहा ह्मणून आपण ज्या ज्या वेळी ह्या स्त्रियेच्या सन्निध असाल त्यावेळी त्या माझें हृत्पद्म विकसित झाल्या वाचून राहणार नाहीं.

राजा—शाबास शाबास• वात्स्यायन ऋषींनी शृंगारशास्त्र केले पण तुझी कल्पना त्याच्याहीपेक्षा जास्त आहे. एकूण मदन-मंजिरी ह्या नावास तूच योग्य आहेस.

(असें म्हणून तिच्या हनुवटीस हात लावून आपलें मुख पुढें करितो.]

मदनमंजिरी—(राजाचा हात एकीकडे करून) माहाराज बलात्कारे आपला हेतू सिद्ध करण्यात सौख्य नाहीं• हें काय मे ? अमळ धीर धरावा.

राजा—प्रिये काय सांगुं ! त्यातच सौख्य आहे. कसें जर म्हणशील तर एक;—

॥ संदष्टाधरपल्लवा सचकितं हस्ताग्रमाधुन्वती ॥
॥ मामामुंच शठेति कोपवचनैरानर्तिता भ्रूलता ॥
॥ सीत्कारांचितलोचना सपुलकं यैश्चुंबिता मानिनी ॥
॥ प्राप्तं तैरमृतं श्रमाय मथितो मूढैः सुरैः सागरः ॥

सखे, चुंबनकाळीं अधर पल्लवाला दंश केला असतां चकीत होऊन हातानें झिडकारणारी, " अरे हे शठा मला सोड "अशा कोप युक्त भाषणाच्यायोगे भ्रलता वक्र करणारी, किंचित डोळे मिटून सीत्कार करणारी, अशा स्त्रियेला सरोमाच ज्या पुरुषांनी चुंबन केले त्यांसच खरें अमृत मिळालें. मुख्य देवानीं समुद्रमंथन करून केवळ श्रमच मिळविला. त्यास खरे अमृत मिळाले नाहीं.

मदनमंजिरी—प्राणप्रिया, अशा चातुर्यनिधी पुरुषावर कोणती अधम स्त्री असंतुष्ट राहील ? महाराज, मी इतक्या वेळ माजेनें विपरीत आचरण केलें. त्याची क्षमा करावी. (असें म्हणून राजास आलिंगन देते.)

(इतक्यात पडद्यात शब्द होतो —" अगे वासंतिके, राजाधिराज माहाराजाची स्वारी येथे असल्यास, जाऊन कळीव कीं आमात्य सुविचार भेटीकरिता आले आहेत. ")

राजा—प्रिये आमचा परम चतुर प्रधान येथे येणार आहे, असें वाटतें, मर्यादेनें बैस.

मदनमंजिरी— [कपाळास आठी घालून) काय बाई त्रास तरी! [असें म्हणून दूर बसते.]

(नंतर वासंतिका प्रवेश करिते.)

वासंतिका— (राजास) महाराज, प्रधानजी आपली भेट घेण्याकरितां आलें आहेत. जर आज्ञा होईल तर त्यांस आंत घेऊन येते.

राजा—जा सत्वर त्यांस घेऊन ये.

वासंतिका—आज्ञा. (असें ह्मणून आंत जाऊन प्रधानासह प्रवेश करून, प्रधानास म्हणते.) दिवाणजी, चलावें. हे सरकार राणीसाहेबासह बसले आहेत.

सुविचार—(जवळ येऊन) महाराजाचा व राणीसरकाराचा जयजयकार असो. (असें म्हणून नमस्कार करून उभा राहातो.)

राजा--अमात्य, मी इकडे आल्या कारणानें, कांहीं राजकार्यांत व्यत्यय आला कीं काय ?

सुविचार—सरकार, राजकार्यांत व्यत्यय येईल अशी आपण व्यवस्था ठेवलीच नाहीं. सर्व कृत्यें योग्य अधिकाऱ्याकडे संपवून देऊन, त्यावर गुप्त नजर आपली आहेच. यामुळें कोणत्याही गोष्टीचा दरबारांत बोभाट नाहीं. परंतु, कोणी दूर देशाहून एक गवई आला आहे. व आपल्या कसबात तो अति सुगर असावा, असें त्याच्या भाषणावरून समजतें. आणि अशा लोकांची वर्दी ते येताच आपणास द्यावी, अशी मला सक्त ताकीद असल्यामुळें मी सरकारास थोडीशी पीडा दिली, याबद्दल क्षमा असावी.

राजा—(संतोषानें) कोण गवई आला आहे ! बरें, त्यास मोठ्या दिवाणखान्यात घेऊन यावें, व आपल्या पदरच्या सर्व संगीतकारांस तेथेंच येण्याबद्दल आज्ञा करावी मीही तिकडेच येतों.

सुविचार—आज्ञेप्रमाणें सर्व तयारी ठेवण्याकरीता जातों [असें म्हणून वंदन करून निघून जातो.)

राजा—वासंतिके, राणीमहालांत संचार करणाऱ्या वृद्ध वेत्रवतीस सांगावें कीं, थोरल्या दिवाणखान्यांत उत्तम गवयाचें गाणें आहे, तर सर्व राजांगनांनीं तेथें यावें, अशी माझी आज्ञा आहे.

वासंतिका--आज्ञा होतें त्या प्रमाणें वृद्धवेत्रवतीस सरकारची आज्ञा कळविते (असे म्हणून निघून जाते.]

राजा--प्रिये, तुला गायन अति प्रिय आहे म्हणून इतक्या त्वरेने हा बेत करविला, तर कशी काय मर्जी आहे ?

मदनमंजिरी--माझी इच्छा आपल्या विरुद्ध कधीही नसते ही मी तयार आहे.

राजा-- चल तर थोरल्या दिवाणखान्यात जाऊ (असें झाल्यावर उभयता चालू लागतात.)

मदनमंजिरी--(अपशकून झालासे दाखवून] महाराज, मी चालू लागले असता एकाएकी माझा उजवा नेत्र स्फुरण पावतो आहे तेव्हा असे अनिष्ट सूचक चिन्ह या वेळीं का झाले असेल बरे !

राजा--सखे, यात भिण्यासारखे काहीं नाहीं. तुला काल रात्रभर जागरण झाले आहे, या मुळे, असा विकार नेत्रास झाला असेल तथापी काही शांती करण्यास उपाध्यायास सांगता येईल. चलावें [नंतर दोघही निघून जातात.)

प्रवेश. ६

(स्थळ– आचार्यांचे कलेवर ठेविलेली गुहा.)

[तदनंतर आचार्यांचें कळेवर घेऊन इस्लामल त्रोटक आदि-

करून आचार्यशिष्य, नारायण, नारायण, असें म्हणत प्रवेश करितात.]

हस्तामल--अहो त्रोटकाचार्य, आम्ही पद्मपादाचार्यांस व चिदाभासाचार्यांस, अमरकराजाच्या नगरीत सोडून येथें आलों त्यास बरेचदिवस झाले. परंतु, अद्यापी तिकडील वर्तमान काय हें समजत नाही. यास्तव मला मोठी चिंता लागली आहे

त्रोटक--अहो आता आगदी काळजी नका चिदाभासानीं नगरीत जाऊन वर्तमान आणिलेले आम्ही ऐकिलच आहे. बहुतकरून आचार्यांस घेऊनच ते येतील असें वाटते.

(इतक्यांत पडद्यात नारायण असा शब्द होतो]

हस्तामल--[आनदाने) खचित हा शब्द चिदाभासांचा आहे.

(तदनतर नारायण, नारायण करीत चिदाभासाचार्य प्रवेश करितात.)

चिदाभासाचार्य-- (गडबडीने) मित्रहो, पद्मपाद अद्यापी येथे आले नाहींत काय ?

त्रोटकाचार्य--अहो तुम्ही आणि ते मिळूनच होता, असे असून तुमची आणि त्याची चुकामूक कशी झाली ? आम्ही इतका वेळ ह्याच काळजीत होतो. बर पण आम्ही तुम्हास सोडिल्यावर तिकडे काय काय झाले ?

चिदाभासाचार्य--सागतो ऐका --तुम्ही इकडे आल्यावर, मी व पद्मपादाचार्य मिळून गवई होऊन, त्या राजाच्या प्रधानास जाऊन भेटलो. पद्मपाद हे मुख्य गवई झाले व मी त्याचा शिष्य झालों. त्या प्रधानाची व आमची गाठ पडताच मी आमच्या गुरुगवयाची फारच स्तुती केली आणि बोलण्यात असें दर्शविलें

की, " आमच्या गुरुजीस द्रव्याची आशा मुळीच नाहीं. परंतु आपला गुण यथास्थित जो समजतो त्याज पुढेंच गायन करावयाचें. तेव्हा आम्हीं येथील राजा मोठा गुणग्राहक, व गायनादि प्रकारांचा मर्मज्ञ आहे, अशी वदंता ऐकिली, म्हणून मुद्दाम आलों आहो तर तुमच्या यजमानाच्या कानावर गोष्ट घालून आम्हास काय ते कळवावें !

हस्तामल—मग पुढे काय झालें ?

चिदाभासाचार्य—नंतर तो चतुर प्रधान, आमचा मोठा सन्मान करून, आम्हास एका उत्तम स्थळीं उतरवून आमची सर्व तजवीज करण्याकरिता एक कारकुनास सांगून, राजाच्या कानावर गोष्ट घालण्याकरिता निघून गेला.

हस्तामल—बरें मग ?

चिदाभास[illegible] आमच्या भोजनाची वगैरे चांगली तयारी केली नंतर मी व आमचे गवईबोवा भोजन करून बसलों तोंच प्रधानही गडबडीनें आला, व म्हणाला की, " राजाच्या मनांतून आताच तुमचें गाणें ऐकणें आहे, तर मज बरोबर चलावें " त्या वेळीं आम्हीं तयार झालों. मीही लागलाच विणा स्कंधावर घेतला, आणि प्रधानाबरोबर, त्या राजाच्या राणीमहालांतील मोठ्या दिवाणखान्यात जाऊन आम्हीं बसलों.

हस्तामल(मोठ्या उत्कंठेनें) मग काय झालें !

चिदाभास—मित्रहो, तेथील शोभा पाहून माझे नेत्र दिपून गेले. तो महाल सर्व सुवर्णाचा असून, त्यावर बारीक काम हिरे, पाच, माणीक इत्यादि नवरत्नांचें केलें होतें. तो मोठा दिवाणखाना अष्टकोन असून, मध्ये रत्नजडीत सुंदर सुवर्णासने वर्तुळाकार मांडलीं होतीं. व त्यांच्या मध्य सर्वांहून उंच असे एक आ-

मय होतें. प्रधानाने अम्हांस त्या आसनां समोर नेऊनबसाबल. तोंच अनेक संगितकार येऊन, कोणीं सारंगी, कोणी सतार, कोणी वीम,कोणीं जलतरंग इत्यादि अनेक वाद्ये काढून त्या सर्वांचा एक सूर केला; आणि आम्हांस आमचा विणा त्या सुरा बरोबर मिळविण्यास त्यांनी सांगितलें.

हस्तामल—मग कसें कलेंत?

चिद्राभासाचार्य—तेव्हा मात्र माझी पांचावर धारण बसली कारण विणा अडवा सांद्यावर घ्यावा ह्या शिवाय मला विशेष काहींच येत नव्हते. आणि आमच्या गुरूजीस तरी विशेष येत असेल असेंही मला वाटले नव्हतें. परंतु आमच्या गवई-बुवानीं मोठया गभीरतेने मजपासून विणा घेऊन, काहीं खुंटया पिळून, व कांहीं मणी वर खालीं करून, सरासरी विणा जुळविला. तोच त्या दिवाणखान्याच्या समोरिल दार एकदम उघडले.

हस्तामल (उत्सुकतेनें) मग काय झालें बरें?

चिद्राभासाचार्य—त्या द्वारांतुन एक हजार तरुण दासी, सर्वही रत्नाभरणानीं ओथंबलेल्या, व एकसारखा पोशाग केलेल्या अशा येऊन तीं जीं शंभर आसने होतीं त्या सभोवतीं उभ्या राहिल्या.

हस्तामल—नंतर काय झालें?

चिद्राभासाचार्य—नंतर त्या मागून वसंत ऋतुंत उन्मत्त करिणीसह कुंजराधिप जसा सरोवरांत प्रवेश करतो, तद्वत् तो राजा आपल्या शंभरही स्त्रियासहवर्तमान आला व सर्वांत उंच जें आसन त्यावर बसला. नंतर शंभरही स्त्रिया, त्या आसना भोंवतीं जीं शंभर आसनें होतीं त्यावर अनुक्रमें बसल्या. तोंच, जिचें पायापर्यंत कलाबतुचा झगा घातला आहे, व हातात

सुवर्णयष्टी घेतली आहे, अशा वृद्धवेत्रवतीनें आमच्या गुरुजीस गाण्यास आरंभ करा, अशी सूण केली.

हस्तामल—बरे पुढें मग !

चिदाभासाचार्य—त्या वेळी मात्र मी घाबरलों कारण आमच्या गुरुजीस गाण्यास चांगलें येते हे मला ठाऊक नव्हतें. त्या वेळीं मी, पळून जाण्यास कोणची वाट सोईची आहे हें पाहू लागलों. परंतु पद्मपाद् गवईबुवानीं विणा घेऊन फारचउत्तम गायन केले, व गायनाच्या ऐन भरात एक प्रबंध म्हटला, ज्यातील अर्थ भ्रमराच्या रूपकाचा असुन, " तुम्हीं कोण, तुमचें कर्तव्य काय ! तुम्हीं ज्यास आशा लावून इकडे आला ते तुमच्या वियोगानें मरावयास टेकले आहेत. " इत्यादि होता. तो प्रबंध पद्मपादानीं शेवटास नेताच, राजाला सूण पोहोंचाली, व लागलेच डोळे पांढरे करून त्या थोरल्या सिंहासनावरून धाडकरून राजाधिराज जमीनीवर पडले.

हस्तामल— (आनंदाने) शाबास, शाबास, मग कसें काय झाले ?

चिदाभासाचार्य—त्यावेळीं सर्व दिवाणखाना गलबल्यानें भरून गेला. सर्व राजांगनाही प्रेतास कवटाळून विलाप करू लागल्या. व " हें कृत्य गवईबुवाचें आहे. त्यांस धरा. पहातां काय ? "इतके शब्द माझ्या कानीं पडताच, आतांयेथें राहिलों असतां आम्हांस चांगली बिदागी मिळेल, या भीतीनें आमच्या गुरुजीस सूण करून, योगशक्तीनें सूक्ष्म रूप घेऊन मी इकडे आलों. परंतु अद्यापी पद्मपाद् कसे आले नाहींत ?

हस्तामल— (घाबरून) तर मग पद्मपाद त्यांच्या कोपदेवतेत बळी झाला कीं काय ? अरेरे ! आचार्य आतां आपल्या

पूर्वशरीरांत येतील, आणि ज्यानें एवढे साहस करून, आपणा पूर्व स्मरण दिलें, तो व्यर्थ प्राणास मुकला असे कळताच, त्यास फारच वाईट वाटेल आता काय करावे!

चिदाभासाचार्य—इतके घाबरूंनका. बहुश ते आतां येतील आचार्यांची त्याजवर पूर्ण कृपा असता त्यास अपाय करण्यास कोण समर्थ आहे?

(इतक्यात पडद्यात मोठ्याने नारायण, असा गजर होतो. तेव्हा सर्वही आनदाने नारायण नामाचा गजर कारितात. नंतर पद्मपादाचार्य प्रवेश कारितात.)

पद्मपाद०—मित्रहो तिकडील सर्व वर्तमान, चिदाभासाचार्यांच्या मुखें तुम्हास कळलेच असेल.

हस्तामल०—हो हो. कळले. परतु, तुह्मी का आला नाही, म्हणून आम्हीं भयग्रस्त झालो होतो.

पद्मपाद—आतां गलबला करू नका. आचार्यांची स्वारी आपल्या पूर्व शरिरात आता येईल.

(सर्व आचार्यांच्या कलेवराकडे दृष्टी लावितात. तों हळु हळु प्राण सचार होऊन आचार्य उठून बसतात तोंच सर्व शिष्य नारायणनामाचा गजर करितात.)

शंकराचार्य—(मोठ्या आनदाने) शिष्यगणांनो, विषयमोह परम कठीण आहे, ज्याणे मलाही विस्मरण पाडिलें, ह्मणून तुम्हास परम श्रम झाले असतील अस्तु. आता विलंब नको. मंडन आमची मार्गप्रतीक्षा करीत असेल, यास्तव तिकडे जाऊन, सरस्वतीस उत्तरे देऊन मडनास संन्याशी करूं, ने-

तर कर्तव्य पुष्कळ आहे. चला तर सर्व. (असें झाल्यास नारायण नारायण करित सर्वत्र निघून जातात.)

प्रवेश ७.

(स्थळ—माहिष्मती नगरींतील मंडनाचें गृह)

(तदनंतर मंडनमिश्र व सरस्वती प्रवेश करितात.)

सरस्वती—(हात जोडून) महाराज आपण त्या यतीशीं वाद करून पराभूत झाल्या दिवसापासून, मजशीं पूर्वी प्रमाणे शुद्ध अंतःकरणाने वागत नाहीं, व पूर्वी प्रमाणें विलासादिकांत आपलें मनही नाहीं, तसेंच तुम्हांस परमप्रिय जें स्नानसंध्यादिकर्म, तें करण्यासही उत्सुकता नाहीं तर असें एकदम होण्याचें कारण कायबरें ?

मंडनमिश्र—(हंसून) प्रिये ज्याला खऱ्या तत्वाची ओळख झाली, तो संसारिकाच्या डोळ्यांस वेडाच दिसतो, यांत आश्चर्य नाहीं. आणि तशांतून ज्या दयाळू सद्गुरूंनी मला हें ज्ञान दिलें, त्याची परत येण्याची अवधी टळून गेल्या कारणानें माझें सर्व लक्ष तिकडे आहे.

सरस्वती—(भयानें) प्राणवल्लभा, एकून तो घातकी सन्यास घेण्याचा आपला निश्चय जो एकवार झाला, तो अद्यापीं तसाच आहे काय !

मंडनमिश्र—यांत काय संशय ! प्रिये, नश्वर इंद्रियगणानीं आरोपित जो संसारमात्र त्यांतील मिथ्यासुखाला, तथा

त्या सद्गुरूंच्या मुखांतील बोधामृत प्राशन केल्यानंतर, हा कैसा लुब्ध होईल बरें ?

(इतक्यांत पडद्यात नारायणध्वनी होतो.)

सरस्वती—(दचकून) अगबाई, माझ्या पतीचा आणि माझा संबध तोडणारा यती आला; असें वाटते.

(नंतर सर्व शिष्यांसह शंकराचार्य प्रवेश करितात, मंडन व सरस्वती त्यास अभिवंदन करितात.)

शंकराचार्य—(सरस्वतीकडे तोंड करून) अगे सरस्वती, आता कामशास्त्रांतील काय प्रश्न करणें असतील ते कर.

सरस्वती—[पुन: वदन करून) महाराज मला सर्व उत्तरे पोहोंचलीं. हे परमेश्वरा, तूं सर्व विद्येचा समुद्र आहेस, हे मला ठाऊक होतें. परंतु, स्त्रियांनीं पती करितां कसे झटावें, हें प्रसिद्ध करण्या करिता मी तसेल प्रश्न केले. परंतु, भगवंता आपल्या विद्येची परीक्षा करण्या करिता केले नाहींत. भोआचार्य, हे पती आपल्या स्वाधीन केले आहेत. त्याना त्याच्या इच्छेप्रमाणे सन्यास द्यावा. मी आता सत्यलोकांस जाते. कारण, " मृत्युलोकीं जन्म घ्यावा " असा मला शाप झाला असून, " तुझ्या पतीस वादांत जिंकून जेव्हा कोणी संन्यास देईल, तेव्हां तूं आपलें पूर्वरूप पावून आपल्या पदास येशील. " असा उश्शापही झाला होता. तस्मात हे जगद्गुरो, आतां मला जाण्याची अज्ञा आसावी. [असें म्हणून पुन: नमस्कार करिते.)

शंकराचार्य—(मोठया आनंदानें) सरस्वती, सत्यलोकास जाण्यास तुला मी आज्ञा देतनाहीं. कारण माझा मुख्य मठ ऋष्यशृंगपुर येथें होईल, त्या ठिकाणीं तुझा पूर्णवास, माझें हें अद्वैत मत या लोकीं जो पर्यंत चालेल, तों पर्यंत आसला पाहिजे.

आणि त्या पीठावर शिष्य परंपरेनें जे जे बसतील, त्यांस तू विद्वान केलें पाहिजेस.

सरस्वती—महाराज, आपली आज्ञा उल्लंघन करण्याचें मला सामर्थ्य नाहींच, तव्हां आपल्या इच्छेप्रमाणे ऋष्यशृंगपरमहात वास करण्याकरिता गमन करिते. आज्ञा असावी.

शंकराचार्य—हे देवी, माझे अनुयायी जजे माझा अधिकार चालवितील, ते ते तुझी आराधना व सेवा चांगली करितील, व तुझा मोठा सन्मान ठेवतील.

सरस्वती—आता मी अदृश्य होते. [असे ह्मणून निघून जाते.)

मंडनमिश्र—(आचार्यांच्या चरणी मस्तक ठेऊन) सद्गुरो, आता मला सन्यास देऊन पावन करा.

शंकराचार्य—(आनदानें) ठीक आहे, आता तेंच कर्तव्य. (चिदाभासाकडे वळून) चिदाभासा, ह्या मंडनास घेऊन जाऊन, त्याजकडुन मुंडनादि सर्व विधी करीव. तोपर्यंत मीही येतों.

चिदाभास०—आज्ञा गुरुवर्य. (असें म्हणन मंडनासह निघून जातो.)

शंकराचार्य—[पद्मपादाकडे वळून] पद्मपादा, एकंदर मोठेंच काम झालें. कारण, सकल कर्ममार्गाचा सार्वभौम जो मंडन त्यास तर शिष्य करून घेतलेच. आता दिग्विजयास निघावें, अशी माझी इच्छा आहे.

पद्मपाद०—महाराज, त्यांत काय अवघड आहे ? मंडनास शिष्यकरून घेऊन निघालें म्हणजे झालें.

शंकराचार्य—तसें नव्हें. दिग्विजय राजबलावाचून सांग

होणें नाहीं कारण, वादानें जिंकिलें असून जे न ऐकतील त्या स दडच केला पाहिजे. तस्मात् तू सुधन्व्या कडे जाऊन, त्यास ही माझी आज्ञा सांगून, चातुरंग सैन्यासह येथे घेऊन यांव. तों पर्यंत आम्हीं येथेंच आहों. मात्र कार्य करून लवकर यावेस.

पद्मपाद—महाराज, आज्ञेप्रमाणें, सर्व सैन्यासह राजा सुधन्व्यास घेऊन यतो. (असें ह्मणून निघून जातो.)

शंकराचार्य—(इतर शिष्यांस) चला आता मंडनास सन्यासदीक्षा देण्याकरिता जाऊं. [असें झाल्यावर नारायण नारायण करीत सर्व निघून जातात.)

प्रवेश ८.

(स्थळ—केरळ देशांतील आचार्यांचें जन्मस्थान)

[तदनतर बिछान्यावर मुमूर्षु झालेली शंकराचार्याची माता आर्याअंबा प्रवेश करिते.]

अंबाबाई—[निजली आहे तशीच दुःखानें] परमेश्वरा दीनदयाळा, गात्रें परस्वाधीन झाली ह्मणजे माझ्या सारिख्या अनाथ प्राण्याला वाचूं देणें हा तुझा मोठा अन्याय आहे. भगवंता, सर्व जगातील अज्ञानांधकार घालविण्याकरितां जो केवळ ज्ञानाचा सूर्यच, अशा पुत्राला मी प्रसवलें असून, देखा अंतकाळीं माझ्या तोंडात पाणी घालण्यास देखील कोणी नसावे काय? अहारे पुत्रा! तुझे गुण किती तरी मी वर्णूं!

माझेंच भाग्य कमी म्हणून तुझी संगती मला फार दिवस झाली नाहीं. आतां या वेळीं कोठें असशील ! माझा अंतकाळ जवळ आला आहे, तर एक वार तुझे मुख पाहून प्राण सोडावे अशी इच्छा आहे. दुसरें कांहीं नाहीं.

[इतक्यांत योगमार्गे शंकराचार्य प्रवेश करितात.]

शंकराचार्य--[माता पडली होती तेथें जाऊन दुःखानें] अरेरे ! जिणें नवमास ह्या देहाचे आझे सोसून, पुढें अनेक दुःखें सहन करून, ह्याचें सांगोपन केलें ती ही माझी माता एकटी या कथलावर पडलेली आहे काय ! [मग तिच्याशीं भाषण करितात] आई, हा तुझा संन्यस्त शंकरनामा पुत्र आला आहे तर डोळे उघडून याजकडे पाहा.

अंबाबाई—[नेत्र उघडून पाहून] बाळा शंकरा, केव्हां झाला आहेस ? वत्सा, कुशल आहेसना ?

शंकराचार्य--आई ज्याला कधींही अपाय व्हावयाचा नाहीं तो सदा कुशलच आहे. पण माते, तुझी अशी अवस्था झाली असून तुजजवळ आमच्या भाऊबंदांतून कोणीच नाहीं; हें कसें ?

अंबाबाई--बाळा, जिला पुत्रानेंही सोडिली, तिचा भाऊबंद प्रतिपाळ करितात काय ? सर्व वडिलार्जित संपत्ति नेण्यास मात्र एकवार ते आले होते, त्यावर ते इकडे मुळींच आले नाहींत. असो. आपल्याच प्राक्तनीं दुःखभोग असल्यावर दुसऱ्यास दोष देऊन फळ काय ?

शंकराचार्य—काय माते, मी सर्व द्रव्य त्यांस देऊन, तुझी व्यवस्था नीट ठेवण्यास त्यांस सांगितलें असून त्यांनीं तुजसीं असें आचरण केलें काय ?

अंबाबाई--बाळा, जळो ते आतां. त्याची ह्या वेळीं मला स्मृतीही नको. परंतु आता तुला शेवटचें एक सांगणे आहे. तें कोणचे म्हणशील तर एक:---वत्सा, तूं सर्व जगाचा उद्धार करितोस तद्वत् या तुझ्या मातेला मोकळी कर ह्मणजे झालें.

शंकराचार्य--फार उत्तम आहे. आई तूं नेत्र झाक, ह्मणजे तुला गणासह विमान दिसेल, आणि तुला ते त्या विमानात बसवून घेऊन जातील. आतां शिवध्यानाशिवाय दुसरें कांहीं मनात आणू नको. कारण हा तुझा अंतकाळ आहे.

अंबाबाई—(नेत्र झाकते, व तिला विमान दिसतें, तोच पुनः घाबरून डोळे उघडून) बाळा शंकरा, त्या विमानातून जाण्यास मला फार भीती वाटते कारण, त्या विमानावर सर्व पिशाचगण आहेत; तेंव्हा मला वैकुंठास पाहोचीव. कारण तो भगवान नारायण मला फार आवडतो.

शंकराचार्य--(किंचित हंसून) ठीक आहे. आई, पुनः नेत्र झाक ह्मणजे तुला विष्णुगणयुक्त विमान दृष्टीस पडेल.

अंबाबाई—(पुन. नेत्र झाकते, व तिला विष्णुविमान दिसते. त्यावेळीं आनंदाने) आहाहा धन्य धन्य मी. काय ह्या विमानाचे वर्णन करूं ? ह्यावर जे विष्णुगण आहेत, ते सर्व चतुर्भुज, पीतांबरधारी, शंखचक्रगदापद्म धारण करणारे, मस्तकावर किरीट गळ्यात वैजयंतीमाळा परिधान करणारे; तर आतां मी या विमानातून जाणार काय ! वत्सा शंकरा, येतें मी आतां मजवर पूर्ण दया असूंदे. पुत्रा तूं महाविरक्त संन्याशी असतां, या अनाथ मातेवर दया करून आलास आणि मला उत्तम लोकास पाठविलेस, हे तुझे मजवर उपकार आहेत. अस्तु. आता मी चाललें राम-राम-राम-(प्राण सोडिते.)

शंकराचार्य—(डोळ्यास पाणी आणून) अरे मी महाविरक्त, सर्व हे दृश्य नश्वर असें जाणून अनुभव घेणारा, तशांतून हिच्या ममत्वपाशांतून मी फार दिवस मुक्त असतां, ज्या पेक्षां मला ही मातृवियोगदुःखानें पोटांतून भडभडून येतें, त्या पक्षां इतरास हें दुःख केवढें होत असेल ! असो आतां हिच्या पुढील कृत्यांविषयीं आतांत सांगावें [असें म्हणून पडद्याकडे तोंड करून मोठ्या स्वरानें) अहो ज्ञातिजानहो, हो शिवगुरूपंडिताची स्त्री महासाध्वी आर्याअंबा मृत्यु पावली, तर तिचा पुढील विधी करण्या करितां तरी तुह्मी सत्वर यावें.

(नंतर पडद्यांत शब्द होतो– अरे दुष्टा अधमा तूं आमच्या वंशांत उत्पन्न होऊन, लोकद्वय विरुद्ध अशा मताचा स्वीकार करून, या विशुद्धकुलास कलंक लाविलास. तस्मात तुला प्रसवणारी स्त्री ही महापातकी आहे यास्तव तिच्या सार्थकास आम्हीं कोणी येणार नाहीं तूं पाहिजे ते कर.

शंकराचार्य—(ऐकून कोपानें) बापहो, जरी एखादा अनाथ मृत झाला तरी, त्याच्या दहनाविषयीं सर्व तत्पर असतात. आणि ही तर तुमच्या सापिंडांतील असून असें निष्ठुर उत्तर काय ! अस्तु, मला अग्नी तरी द्या म्हणजे, जरी मला (संन्याशाला) अधिकार नाहीं, तरी माझ्या मातेचें प्रेत मी दहन करितों.

(पुनः पडद्यांत शब्द होतो. अरे अधमा, अशा अपवित्र स्त्रियेच्या प्रेतदहनास आमचा अग्नी आम्ही कधींही देणार नाहीं. पाहिजे तर तूं शूद्राच्या येथून अग्नी आण आणि दहन कर.)

शंकराचार्य--[ऐकून] हर हर ! देवा, हे मनुष्य असतील

काय ! (पुन: पड्याकडे तोंड करून) तुम्हाला ब्राम्हण्याचाच कंटाळा आला आहे त्यास तुम्हीं काय कराल ! (आपणाशीं) आता मातेचें शव अंगणात नेऊन, गृहातील काष्ठ रचून त्यावर ठेवितों. आणि तिचाच दक्षिणबाहू मथन करून अग्नि उत्पन्न करून, गृहद्वारातच दहन करितो. (असें म्हणून आर्यांअंबेचा देह आत घेऊन जातात. व पुन: बाहेर येऊन मोठ्या स्वराने) भो यादवहो आता माझे भाषण ऐकावें:– आज पासून तुमचे स्मशान तुमच्या गृहद्वारातच होईल. व तुम्हीं सर्व वेदबाह्य होऊन शूद्रवत आचार कराल. व तुम्हास विधियुक्त अग्नी मिळणार नाही. साराश येथील तुम्हीं सर्व ब्राम्हण, ह्या पातका बद्दल, आज पासून ब्राम्हण्यातून नष्ट व्हाल, हा तुम्हास माझा शाप आहे. (मग आपल्याशी) आता येथे राहून काय कर्तव्य आहे ? आपल्या कार्यात जावे (असे म्हणून निघून जातात.)

प्रवेश. ९

[स्थळ—काशीक्षेत्रांतील स्मशानभूमी]

(तदनतर शिवगण जटाधर प्रवेश करितो.)

जटाधर—(आपणाशीं) मला गिरिजामातेची आज्ञा आहे की, श्री शंकराचार्यांचे चरित्र, जसजसें या मृत्युलोकीं होईल, तसतसे कैलाशी येऊन निवेदन करावें. तर मीं, आज्ञे प्रमाणें, मला जितकें कळले होतें तितकें जाऊन कळविलें आणि पुढील वर्तमान समजून घेण्याकरितां माझा मित्र पिंगाक्ष यास तिकडे पाठविलें आहे, व त्याचा आणि माझा ह्या काशीतील स्मशान

भूमिकेंत जमण्याचा संकेत आहे, त्या प्रमाणें मी तर ह्या ठिकाणी आलो; पण अद्यापी माझा मित्र कसा बरें आला नाही?

(तदनंतर पिंगाक्षगण प्रवेश करितो)

पिंगाक्ष—(हिकडे तिकडे हिंडून, जटाधरास पाहून] अरे हा माझा परम प्रिय मित्र, संकेताप्रमाणें ह्या स्थळीं आहेच, तर मग त्यास भेटावें. (जवळ येऊन) मित्रा जटाधरा, नमोनमः.

जटाधर—(त्यास पाहून संतोषानें) नमो नमः कां मित्रा पिंगाक्षा, कुशल आहेसना ?

पिंगाक्ष—सख्या, त्या परम कारुणिक भगवंतांचें चरितामृत प्राशन करीत असतां अकुशलत्वाचे वारे तरी लागेल काय ? काय सांगू मित्रा, त्या सद्गुरूच्या लीला अवलोकन करीत असता, वर्षेही क्षणांप्रमाणें गेलीं.

जटाधर—बरें मित्रा, तिकडील वर्तमान सांग. म्हणजे तात्काळ जाऊन मातोश्रीस कळविण्यास ठीक पडेल

पिंगाक्ष—पण आधीं मातोश्रीस कोठेपर्यंत वर्तमान कळलें आहे ? हें सांग, म्हणजे पुढचें सर्व सांगतों.

जटाधर—आचार्यांनीं दिग्विजय करण्याचें मनांत आणून, राजासुधन्व्यास बोलावूं पाठविलें. यथपर्यंत सर्व वर्तमान मातोश्रीस मींच कळविलें आहे. आतां पुढील काय तें सांग म्हणजे झालें.

पिंगाक्ष—एक तरः— आचार्य, आपल्या मातोश्रीस वैकुंठास पाठवून, मंडनमिश्रादि सर्व शिष्यांसमवेत, राजासुधन्व्याचें चातुरंग सैन्य बरोबर घेऊन, मोठया समारंभानें दिग्विजयास निघाले, ते प्रथम श्रीरामेश्वरास जाताना, वाटेत शाक्तिक होते त्यांच्या मताचा विध्वंस करून, नंतर रामनाथास गेले. तेथून चोल, द्रविड, पाडय इत्यादि देश जिंकून, कांचिपुरीस गले. व

तेथील सर्व पंडिताचा गर्व नाहींसा करून, वैकुंठाचलास आले. आणि तेथील जनांस पादाक्रांत करून, कर्नाटकाप्रत येते झाले.

जटाधर—नंतर काय झालें ?

पिंगाक्ष—त्या ठिकाणी भैरवदीक्षा धारण करणारा, ककच नावाचा कापालिक, आपल्या मोठया समुदायातहै वास्तव्य करीत होता. तो आचार्यांसमक्ष येऊन दुर्भाषण करूं लागला. त्या वेळीं राजासुधन्व्यास कोप येऊन, त्याने त्या दुष्टास सभेंतून घालवून दिलें. तेव्हा तो क्रूर, असा अपमान होताच, सर्व आपले अनुयायी कापालिक मिळवून युद्धास तयार झाला.

जटाधर—(चकित होऊन) कायहो दुष्टाचे साहस तरी बरें मग !

पिंगाक्ष—नंतर सुधन्व्याच्या सैन्याशीं त्या कापालिकाचे युद्ध चाललें असता, बाकीच्या कापालिकानी, आचार्यांच्या धर्मपीठात खुशाल भोजन करून कालक्षेप करणाऱ्या विप्रावर चाल करून, अनेक ब्राम्हणास यमलोकात पाठविले मग काय विचारता ! जिकडे तिकडे हाहाकार होऊन गेला. सर्व विप्र नागडे उघडे रूदन करीत आचार्यांपाशी येऊन जीवदान मागू लागले.

जटाधर—कायहो चाडाळानें अनर्थ केला हा ! नंतर कसे काय झाले ?

पिंगाक्ष—नतर त्या दयापयोनिधीच्या चित्तसमुद्रावर प्रथमत: कृपेच्या लहरी आल्या, आणि मागून त्या दुष्टाच्या आचरणानें अतिशय सतप्त होऊन, आचार्य स्वत: संग्रामभूमीवर आले, आणि एका हुंकारानेच सर्व कापालिकांचें भस्म करितें झालें. त्या वेळी तो ककच मात्र एकटा अवशेष राहिला. तो, आपल्या मंत्र सामर्थ्यें श्रीभैरवदेवास उतन्न करून, आचार्यांचा नाश करण्यास त्यास सागता झाला.

जटाधर--(घाबरून) नंतर काय झालें ? आचार्य त्या संकटांतून मुक्त झाले कीं नाहीं ?

पिंगाक्ष--मित्रा घाबरूं नको. त्या भैरवानें आचार्यांकडे अवलोकन करून हास्य केलें आणि फिरून त्या दुष्टाकडे, कल्पांतानलज्वालांनीं युक्त दृष्टीनें अवलोकन करून भाषण केलें कीं " अरे मदांधा, माझाच अंशनार जो हा भाष्यकार, त्याचा नाश करण्यास सांगतोस काय ! तर मग तुलाच आतां ठेवीत नाहीं. " असें म्हणून त्या उग्र भैरवानें मत्त हस्ती जसा आपल्या शुंडाग्रानें कमलपुष्प सहज तोडितो, तद्वत त्या नीच कापालिकाचें शिरकमल तोडिलें. आणि तो ईश्वर आचार्यांस आशिर्वाद देऊन, अंतर्धान पावता झाला.

जटाधर—(संतोष पावून) मित्रा आतां काळजींतून मुक्त झालों. नंतर पुढें काय झालें !

पिंगाक्ष-- नंतर आचार्य, पश्चिमसमुद्राकडे वळून गोकर्णास आले. तेथें नीलकंठ पंडितांशीं वाद करून, त्यास जिंकून द्वारकेस गेले. त्या ठिकाणीं कितीएक विष्णुपासाडी होते त्यास स्ववश करून घेऊन, आवंतीनगरीस येऊन पोहोचले. तेथें भास्करपंडितांशीं मोठा वाद करून त्यासही पादाक्रांत करून सोडिलें. नंतर अभिनवगुप्त नामें महामांत्रिक आला, त्याचाही गर्व परिहार करून, उत्तरे कडील देश जिंकण्यास निघाले.

जटाधर—बरें मग काय झालें !

पिंगाक्ष—नंतर कोंसल देश, अंग देश, आदिकरून जिंकून, गौड देशांत येऊन, तेथें मीमांसाशास्त्रपारंगत जो मुरारि मिश्रपंडित त्यासही जिंकिते झाले.

जटाधर—मित्रा, धन्य तूं त्या परम मंगलांचें दिग्विजय-

चरित्र अवलोकन करून, पवित्र झालों. बरें पुढें मग ?

पिंगाक्ष--नंतर आचार्य, आपल्या समुदायासह उत्तरे कडे असता, ज्या अभिनवगुप्तपंडितांचा आचार्यांनीं मोड केला होता, त्यानें मंत्र सामर्थ्यें आचार्यांवर कृत्या सोडिली. तिच्या योगें आचार्यांस मोठा दुःसह भगंदर रोग उत्पन्न झाला.

जटाधर--(घाबरून) मित्रा, हे नवेंच संकट आलें तर बरें मग ?

पिंगाक्ष--नंतर, जरी आचार्य औषधी उपचार नकोत. हे कलेवर भोगायतन आहे." असें ह्मणत होते, तरी सर्व शिष्यांनीं व राजामुधन्व्यानें अनेक राजवैद्य अणवून चिकित्सा करविल्या, परंतु कोणासही त्या रोगाचे निदान होईना. शेवटी पद्मपादाचार्यांनीं, अश्विनीकुमाराचे आवाहन करून, त्यांस मुर्तिमंत आणविलें. त्यांनीं रोगाची परीक्षा करून, "हा रोग कृत्येपासून आहे." असे सांगून, ते देव अंतर्धान पावते झाले.

जटाधर--नंतर काय झालें ! आचार्य त्या रोगापासून मुक्त झाले कीं नाहीं ? हे सांग.

पिंगाक्ष--नंतर पद्मपादास कोप येऊन, त्याणीं आपल्या मंत्रबळे ती कृत्या फिरविली, तोच आचार्य नीट होऊन त्या कृत्यायोगे तो दुष्ट अभिनवगुप्त प्राणास मुकला.

जटाधर--(आनंदाने) शांत झालो आता. मग पुढें काय झालें ?

पिंगाक्ष--नंतर एक दिवस गंगातीरी आचार्य शिष्यांस भाष्यपाठ सांगत असता आचार्यांचे परमगुरू गौडपादाचार्य हे आले; व आचार्यांचे भाष्यादि सर्व ग्रंथ पाहून, प्रसन्न होऊन, जाते झाले. नंतर, "काश्मीरशहरात सरस्वतीचें वि-

द्याभद्रासन नामक पीठ आहे. व त्यावर जो आरोहण करील, त्यानेच दिग्विजय सांग केला. व तेथें मोठमोठे अनक वादी आहेत." इत्यादि वर्तमान आचार्यांनीं ऐकिलें. त्या वेळीं आचार्य, आपल्या परिवारासह काश्मीराप्रत जाते झाले.

जटाधर—नंतर काय झालें ?

पिंगाक्ष—त्या काश्मीराच्या दक्षिणद्वारावर आचार्यांची स्वारी शिबिकेंत बसून, मोठ्या समारंभानें आली. तेथें काणाद, नैय्यायिक, कापालिक, सौगत दैगंबर, जैमिनेय, असे वादी अनुक्रमें येऊन, आचार्यांस प्रश्न करिते झाले. त्या वेळीं त्या सर्वांची उत्तरें आचार्यांनीं समर्पक देताच, हा सर्वज्ञ, सर्वशक्ति, ईश्वर आहे, अशी त्यांची खात्री होऊन काश्मीरवासीजनानीं आचार्यांच्या मताचा स्वीकार केला, व आचार्यांस मोठ्या उत्साहानें मिरवीत नेऊन, विद्याभद्रासनपीठावर बसवावें, असें ठरवून, आचार्यांच्या सन्मानार्थ दिवादीप प्रज्वलीत करून, छत्रचामराद्यलंकृत शिबिकेंत आचार्यांस बसवून, अनेक वाद्याचा गजर करीत आचार्यांची स्वारी चालविली. मित्रा, इतकें मी पाहून आलों तूर्त आचार्यांची स्वारी त्या विद्याभद्रासनावर बसण्याकरिता मोठ्या समारंभानें निघाली आहे.

जटाधर—मित्रा, तर मी हें वर्तमान मातोश्रीस सांगण्याकरितां कैलासीं जातों. व तूंही पुढे काय होतें हें पहाण्यास जा.

(असें झाल्यावर उभयता निघून जातात.)

प्रवेश १०.

(स्थळ—काश्मीर)

[तदनंतर पडद्यांत नानाविध वाद्यें वाजतात. व वैतालिकाचा शब्द होतो—श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टांगयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरंपराप्राप्तषड्दर्शनसंस्थापनाचार्य व्याख्यानसिंहासनाधीश्वर सकलनिगमागमसारहृदय सांख्यत्रयप्रतिपादक वैदिकमार्गप्रवर्तक सर्वतंत्रस्वतंत्र नास्तिकद्वैतध्वांतकदंबज्ञानमार्तंड बोधाब्जविभाकर श्रीराजाधिराज विद्याशंकराचार्य, जगद्गुरुमहाराज]

(तदनंतर शिबिकेंत बसलेले श्रीशंकराचार्य, व पुढें बिरुदप्रबंध म्हणणारा वैतालिक, व शिबिकेसन्निध चालणारे सर्व आचार्यशिष्य, व चातुरंगसैन्यासह हस्तांत आचार्यांच्या पादुका घेऊन राजासुधन्वा, व गांवांतील सर्व पंडित असे प्रवेश करितात.)

वैतालिक—(पुनः पूर्वोक्त श्रीमत्परमहंस॰ इत्यादि बिरुद पठण करितो,)

राजा सुधन्वा—(शिबिके जवळ जाऊन) जगद्गुरु महाराज, सरस्वतीचें विद्याभद्रासन असलेलें हेंच तें मंदिर तर आतां शिबिकेंतून उतरावें.

(नंतर शिबिका खालीं ठेवितात. व आचार्य पद्मपादाचार्यांच्या हातास धरून बाहेर येतात. तोंच राजासुधन्वा पादुका पुढें करितो, त्या घालून आचार्य चालूं लागतात; त्यावेळीं अनेक वाद्यें वाजतात, व वैतालिक पुनः पूर्वोक्त बिरुद पठण करितो.)

शंकराचार्य--(विद्याभद्रासनाजवळ जाऊन) पद्मपादा, ज्या पीठावर आरोहण केले असता सर्व दिग्विजय केला, असें होतें, तेंच हे विद्याभद्रासनपीठ काय ?

पद्मपाद--सद्गुरो, हेंच ते पीठ आता यावर आपण आरोहण करावें.

शंकराचार्य--फारउत्तम (असें म्हणून पद्मपादाचार्यांच्या हस्ताचे अवलंबन करून वर चढावयास जातात, तोच अंतरिक्षातून सरस्वतीचा शब्द होतो.

[अरे हे शंकराचार्या, या पीठावर जो सर्वज्ञ आणि शुचिर्भूत असेल तोच बसण्यास योग्य आहे आता तू सर्वज्ञ आहेस म्हणण्यासंविषयी संशय नाहींच कारण, ब्रम्हदेवताचा अवतार जो मंडनमिश्र तोही तुझा शिष्य झाला आहे परंतु, तू शुचिर्भूत नाहींस. कारण, तूं यती असता स्त्रियांशीं विलास केला आहेस. ह्या करिता, या पीठावर बसण्यास तू योग्य नाहींस.)

शंकराचार्य--(ऐकून कापानें] सरस्वती, तुझ्या गर्वाच मी एकवार मोचन केले असता पुनरपि या प्रसंगींही माझ्या पीठारोहास प्रतिबंधकरितेस काय ? अस्तु, तुला याचेंही उत्तर देतों ऐक--हे वाग्देवी. मी ज्या देहानें यापीठावर बसतों, तो माझा देह पवित्रच आहे; व ज्या देहानें मी स्त्री विलास केले. तो देह चितेत भस्म झाला. तशातून शुद्धता आणी अशुद्धता ह्याचा संपर्क आत्म्यास नाहींच. तो देहास आहे. पाहा-- यास उदाहरण:--पूर्वजन्मी एखादा चांडाळ जातीचा असून काहे पुण्यबळे अन्य जन्मीं तो विप्र होतो, म्हणून, पूर्वजन्मी चांडाळ होता. एवढ्यावरूनच त्यास वेदाधिकार नाहींकी काय ? तस्मात ह्या अतिपवित्र देहानें, या पीठावर आरोहण करण्यास मला

काहीं प्रत्यराय दिसत नाहीं.. पण यावर तुझा आणखी काय बोलणें असेल तें बोल.

(यावर सरस्वती निरुत्तर होते. व आचार्य त्या पीठावरचढून बसतात. त्या काली मोठा वाद्याचा गजर होतो, व आचार्यांवर पुष्पवृष्टी होते. व सर्व काश्मीरवासी पंडित येऊन आचार्यांची अग्रपूजा करितात.)

राजा सुधन्वा—(पुढे होऊन, वरहात करून मोठया स्वराने)सर्वत्रांनीं माझे भाषण श्रवण करावें.—अहो सभासदहो, ज्यांदयाधिदेवाने, प्रथमत: भट्टपादा कडून जैनांचा पराभव करवून त्याचे निर्बीज करविले. व ज्याने आपल्या इच्छावले याभूमंडलावर मंडनादि पंडिता कडून कर्ममार्गप्रवती करविली व ज्याने शिवगुरूपंडिताच्या उदरीं जन्म घेऊन अनेक चमत्कार केले, व त्याने मायानक्र उत्पन्न करून माते पासून सन्यासा विषयीं आज्ञा मिळविली, व ज्याने श्रीगोवींदपुज्यपादाचार्या पासून सन्यास घेऊन काशीपुरींत शिवाचे प्रत्यक्ष दर्शन घेतले व ज्याने मंडनमिश्राशीं अगाध वाद करून सरस्वतीस जिकण्या करिता परकायाप्रवेश केला, व ज्याने दिग्विजय करून सर्व पंडितास पादक्रांतकेले, तो हा भगवान कैलासनाथ, सांप्रतह्या विद्याभद्रासनावर आरोहण करून नक्षत्रसमाजात शरच्चंद्रा प्रमाणें शोभतो आहे. (असें म्हणून पीठासमोर साष्टांग प्रणिपात घालतो.)

शंकराचार्य—(मोठयानें नारायण असें म्हणून) शिष्यवर्गांनो, माझे अवतारकृत्य आज साग झाले, आता तुम्हास माझी आज्ञा आहे कीं माझे चारदिशेस चार मुख्य मठ होतील, तेथें तुम्हीं वास्तव्य करून, शिष्यपरंपरेनें माझा हा अद्वैतसांप्रदाय वाढवून, सर्व जनाकडून हा वैदिकमार्ग चालवावा. व जे दुराचार

करितील, त्यास दंड करून, सन्मार्गप्रवर्तकावर अनुग्रह करावा; व जरी यतीस वैभव वर्ज्य आहे, तरी, सर्व जनांवर वर्चस्व ठेवण्याकरिता तुम्हीं राजैश्वर्यांचा स्वीकार करावा. परंतु, त्या वैभवापासून आनंद न मानिता, केवळ आत्मानंद निमग्न असून सर्व जगाचा उद्धार करावा. आता माझें आयुष्यही थोडें उरले, या करितां मी हिमाचलावर जाऊन, तेथून निजधामास गमन करितो (सुधन्व्यास जवळ बोलावून) भो भूपते, तू ह्या कृत्यास अति साह्य केलेस, वास्तव तुझाही उद्धार होईल आता माझ्या आज्ञेप्रमाणे माझ्या शिष्यास तुझेंही साहाय्य असले पाहिजे.

राजासुधन्वा—(पुनः नमस्कार करून) सद्गुरो, आपण कृपा करून, याकडून सेवा घेतली, यात मजकडे काही नाही. सर्व सामर्थ्य आपले आहे. आता आज्ञेप्रमाणे आपल्या चारी मठास संस्थानें वगैरे करून देऊन ह्या सांप्रदाय अव्याहत चालवितो.

शंकराचार्य--झाले तर सर्वत्रांनीं आता आपापल्या उद्यागास जावें. आणि आजपासून ह्या माझ्या ऐश्वर्यांचा उपभोग पद्मपादानें घ्यावा. [असें झाल्यावर सर्वत्र नमस्कार करून निघून जातात. व आचार्यही गमन करितात.)

प्रवेश ११.

(स्थळ—हिमाचल)

(तदनंतर नारायण, नारायण करीत श्रीशंकराचार्य प्रवेश करितात.)

शंकराचार्य—(आपणाशीं) मीं तर ईश्वराज्ञेप्रमाणें सर्व

अवतारचरित्र साग करून कृतकृत्य झालो. व माझ्या वयाची बत्तीस वर्षेही पूर्ण झाली. तर आता या गुहेंत प्रवेश करून नंतर निजधामास जावें. (असे म्हणून नारायणध्वनी करीत गुहेंत प्रवेश करितात.)

(तदनंतर ब्रम्हदेव, इंद्र आदिकरून देवता प्रवेश करितात.)

इंद्र--भो कमलासनगुरो, श्रीशंकराचार्यांचें अवतारकृत्य समाप्त झालें म्हणून, त्यास निजधामास सन्मानानें नेण्यास, आम्ही सर्वत्र आलो आहो. व ते आचार्य या हिमाचलाच्या गुहेंत आहेत असें आपण अंतर्दृष्टीनें जाणिलेंत. तस्मात आता आपणच पुढें होऊन, त्यास निवेदन करावें.

ब्रह्मदेव--(गुहेच्या मुखाशीं जाऊन हात जोडून) भो देवाधिदेव जगन्निवास पार्वतीवल्लभ, आपण सर्व देवतेस व सर्व जनास सुख देण्याकरिता, मनुष्यरूप धरून अनेक लीला करून, सर्व मान्य मताचें स्थापन केलें. व आपल्या बोधप्रकाशानें या जगातील सर्व अज्ञानतिमिर नाहींसें केलें. तस्मात आता आपलें अवशिष्ट कर्तव्य कांहीं राहिलें नाहीं. यास्तव आता निजधामास चलावें. भगवन आज वैशाख शुक्ल पौर्णिमा आहे, तेव्हा आपण कैलासास जाण्याचा हाच दिवस नियमित झाला आहे.

[तदनंतर गुहेतून शंकराचार्यांचा शब्द होतो;-ब्रम्हादयमरहो, आजच्या दिनीं माझ्या आयुष्याचा अंत झाला. हें जाणूनच मी गुहाप्रवेश केला आहे. आता कैलासास जाण्याकरिता, ह्याच देहास माझें मूलस्वरूप देऊन, येतों. कारण हा देह या मृत्युलोकीं ठेवणें नाहीं.]

ब्रह्मदेव—तथास्तु. महाराज, आपण सदाशिवच आहां. मायायोगें मनुष्यरूपी दिसत होता. तस्मात आपलें मूलस्वरूप

घेऊन, आतां बाहेर यावे. हे सर्व देव आपल्या दर्शना विषयीं उत्सुक झाले आहेत.

(तदनंतर शिवस्वरूप धारण करून श्रीशंकराचार्य प्रवेश करितात. त्या वेळीं स्वर्गांत दुंदुभी वाजतात. व पुष्पवृष्टी होते. व सर्व देव त्यांस नमस्कार करितात.)

शंकराचार्य—(हास्यमुख करून) देवतेनो, तुमची सर्व चिंता दुर झालीना ?

इंद्र—कैलासनाथ, आपण आम्हांकरितां, एवढे श्रम घेतल्यावर आमचे मनोरथ पूर्ण झाल्यावांचून कसे रहातील ? महाराज, आपण स्थापित केलेलें मत, सर्व शिष्टांस मान्य होऊन, या मृत्युलोकीं चिरकाळ राहील. असा आम्हीं सर्व देवता मिळून आपल्या मतास आशिर्वाद देतो.

शंकराचार्य—अमरगणहो, आज मला परम संतोष झाला आहे, तर ह्या प्रसंगी तुमची जी इच्छा असेल ती सांगा. म्हणजे तात्काळ पूर्ण करितों.

ब्रह्मदेव—महाराज, आपल्या लिलायोगें आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण झालेच. परंतु, शेवटीं हें भरद्वाक्य असो.

॥ श्लोक ॥

॥ कालीं पर्जन्य पावो. सुपथ, जनमनश्चातकां मेघ होवो ॥
॥ विद्या वृद्धीस जावो. नृपति बयदयाशांतिदाक्षिण्य सेवो ॥
॥ श्रीद श्रीलाहि देवो. सुकविस कवितापूर्णचातुर्य येवो ॥
॥ अज्ञाना बोध व्हावो तव भजक सदा सर्व सौख्यांसि घेवो ॥ १ ॥

शंकराचार्य---(प्रसन्न मुद्रेनें) तस्थास्तु. हेही होईल चला तर सर्वही आपापल्या लोकांस जाऊं (असे झाल्यावर सर्वत्र निघून जातात.)

शृंगारध्वनुभवदिग्विजयपुरःसर निजधामगमनोनाम

पांचवा अंक समाप्त

श्री

सच्चिदानंद परमेश्वरार्पण मस्तु.

